

ГЛАСНИК ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА САНУ LXXIV (1)
BULLETIN OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA LXXIV (1)

Београд 2026

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA
BULLETIN
OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY
LXXIV
No. 1

Chief Editor: Branko Banović, PhD (Institute of Ethnography SASA)

Editor: Miloš Rašić, PhD (Institute of Ethnography SASA)

Technical Editor: Teodora De Luka, MA (Institute of Ethnography SASA)

Secretary: Noel Putnik, PhD (Institute of Ethnography SASA)

International editorial board: Milica Bakić-Hayden, PhD (University of Pittsburgh, retired professor, emeritus), Ana Dragojlović, PhD (University of Melbourne), Georgios Kouzas, PhD (University of Athens), Kjell Magnusson, PhD (University of Uppsala, retired professor), prof. Marina Martynova, PhD (Institute of Ethnology and Anthropology, Russian Academy of Sciences, Moscow), prof. Elena Marushiakova, PhD (University of St. Andrews), Marek Mikuš, PhD (Max Planck Institute for Social Anthropology, Halle), Ivanka Petrova, PhD (Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia), Vesna Petreska, PhD ("Marko Cepenkov" Institute of Folklore, Skopje), Tatiana Podolinska, PhD (Institute of Ethnology and Social Anthropology, Slovak Academy of Sciences, Bratislava), Ines Prica, PhD (Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb), Ingrid Slavec Gradišnik, PhD (Institute of Slovenian Ethnology RC SASA, Ljubljana), Andja Srdić Srebro, PhD (University of Bordeaux).

Editorial board: Gordana Blagojević, PhD (Institute of Ethnography SASA), Ivan Đorđević, PhD (Institute of Ethnography SASA), Jelena Jovanović, PhD, full member of SASA (Institute of Musicology SASA), Aleksandra Pavićević, PhD (Institute of Ethnography SASA), Lada Stevanović, PhD (Institute of Ethnography SASA), Marina Mandić, PhD (Institute of Ethnography SASA), prof. Miloš Milenković, PhD (Department of Ethnology and Anthropology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Srđan Radović, PhD (Institute of Ethnography SASA), prof. Marina Simić, PhD (Faculty of Political Science, University of Belgrade), Gojko Subotić, PhD, full member of SASA (Institute for Byzantine Studies SASA), Sonja Radivojević, PhD (Institute of Ethnography SASA).

Advisory board: Čarna Brković, PhD (University in Goettingen), Jelena Đorđević, PhD (Faculty of Political Sciences, Belgrade, retired professor), prof. Maja Godina Golija, PhD (Institute of Slovenian Ethnology RC SASA, Ljubljana), Renata Jambrešić Kirin, PhD (Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb), Miroslava Lukić Krstanović, PhD (Institute of Ethnography SASA, retired), Mladena Prelić, PhD (Institute of Ethnography SASA), prof. Ljupčo Risteski, PhD (Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Skopje), prof. Lidija Vujačić, PhD (Faculty of Philosophy, Nikšić), prof. Bojan Žikić, PhD (Faculty of Philosophy, Belgrade).

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
ГЛАСНИК
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
LXXIV
свеска 1

Главни и одговорни уредник: Др Бранко Бановић (Етнографски институт САНУ)

Уредник: Др Милош Рашић (Етнографски институт САНУ)

Технички уредник: Теодора Де Лука, МА (Етнографски институт САНУ)

Секретар уредништва: Др Ноел Путник (Етнографски институт САНУ)

Међународни уређивачки одбор: др Милица Бакић-Хејден (Универзитет у Питсбургу, професор у пензији, емерита), др Ана Драгојловић (Универзитет у Мелбурну), др Шел Магнусон (Универзитет у Упсали, професор у пензији), др Георгије Кузас (Универзитет у Атини), проф. др Марина Мартинова (Институт за етнологију и антропологију, Руска академија наука, Москва), проф. др Елена Марушиакова (Универзитет Сент Ендријус), др Марек Микуш (Макс Планк Институт за социјалну антропологију, Хале), др Иванка Петрова (Институт за етнологију и фолклористику са Етнографским музејем, Бугарска академија наука, Софија), др Весна Петреска (Институт за фолклор „Марко Цепенков“, Скопље), др Татиана Подолинска (Институт за етнологију и социјалну антропологију, Словачка академија наука, Братислава), др Инес Прица (Институт за етнологију и фолклористику, Загреб), др Ингрид Славец Градишник (Институт за словеначку етнологију ЗРЦ САЗУ, Љубљана), др Анђа Срдић Сребро (Универзитет Бордо Монтењ).

Уређивачки одбор: др Гордана Благојевић (Етнографски институт САНУ), др Иван Ђорђевић (Етнографски институт САНУ), др Јелена Јовановић, редовни члан САНУ (Музиколошки институт САНУ), др Александра Павићевић (Етнографски институт САНУ), др Лада Стевановић (Етнографски институт САНУ), др Марина Мандић (Етнографски институт САНУ), проф. др Милош Миленковић (Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет, Универзитет у Београду), др Срђан Радовић (Етнографски институт САНУ), проф. др Марина Симић (Факултет политичких наука, Универзитет у Београду), др Гојко Суботић, редовни члан САНУ (Византолошки институт САНУ), др Соња Радивојевић (Етнографски институт САНУ).

Издавачки савет: др Чарна Брковић (Универзитет у Готингену), др Јелена Ђорђевић (Факултет политичких наука, Београд, професор у пензији), проф. др Маја Година Голија (Институт за словеначку етнологију ЗРЦ САЗУ, Љубљана), др Рената Јамбрешић Кирин (Институт за етнологију и фолклористику, Загреб), др Мирослава Лукић Крстановић (Етнографски институт САНУ, у пензији), др Младена Прелић (Етнографски институт САНУ), проф. др Љупчо Ристески (Природно-математички факултет, Скопље), проф. др Лидија Вујачић (Филозофски факултет у Никшићу), проф. др Бојан Жикић (Филозофски факултет у Београду).

Издавач
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 36/IV, Београд, тел. 011 2636 804
e-mail: eisanu@ei.sanu.ac.rs
Мрежна страница часописа: www.ei.sanu.ac.rs

Publisher
INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA
Knez Mihailova 36/IV, Belgrade, phone: 011 2636 804
e-mail: eisanu@ei.sanu.ac.rs
Journal 's web page: www.ei.sanu.ac.rs

Лектура
Владимир Стокић

Превод
Аутори текстова

Дизајн корица
Александар Спасић (ментор доц. мр Оливера Батајић Сретеновић)
Факултет примењених уметности, Београд

Техничка подршка
Зоран Перовић

Штампа
Финеграф, Београд

Тираж
300 примерака

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије
Printing of the journal was funded by the Ministry of Science, Technological Development
and Innovation of the Republic of Serbia

Гласник Етнографског института САНУ излази три пута годишње и доступан је и индексиран у базама: DOAJ (Directory of Open Access Journals), ERIH PLUS (European Reference Index for Humanities), ROAD (Directory of Open Access Scholarly Resources), EBSCO, Crossref, ZDB (The German Union Catalogue of Serials), SUDOC (Le catalogue du Système Universitaire de Documentation), OpenAlex, EZB (Electronic Journal Library), WorldCat, CEEOL (Central and Eastern Europe Library).

The Bulletin of the Institute of Ethnography SASA is issued three times a year and can be accessed in: DOAJ (Directory of Open Access Journals), ERIH PLUS (European Reference Index for Humanities), ROAD (Directory of Open Access Scholarly Resources), EBSCO, Crossref, ZDB (The German Union Catalogue of Serials), SUDOC (Le catalogue du Système Universitaire de Documentation), OpenAlex, EZB (Electronic Journal Library), WorldCat, CEEOL (Central and Eastern Europe Library).

САДРЖАЈ CONTENTS

НАУЧНИ РАДОВИ SCIENTIFIC PAPERS

ТЕМА СВЕСКЕ THEME OF THE ISSUE

European Irregularized Migration Regime: Keywords from Peripheries
ed. Teodora Jovanović, Duško Petrović

Европски режим ирегуларизованих миграција: појмови са периферија
ур. Теодора Јовановић, Душко Петровић

- 11-15** *Teodora Jovanović, Duško Petrović*
**European Irregularized Migration Regime:
Keywords from Peripheries – Introduction**
Теодора Јовановић, Душко Петровић
**Европски режим ирегуларизованих миграција:
појмови са периферија – Увод**
- 17-46** *Roberta Gentili*
**Practices of Control and the Production of (Im)Mobility
in Una-Sana Canton (Bosnia and Herzegovina)**
Роберта Ђентили
**Праксе контроле и производња (не)мобилности
у Унско-Санском кантону (Босна и Херцеговина)**
- 47-67** *Hana Konjedic*
**Material Residues: An Ethnography of Migratory Traces
in the Trieste Borderlands**
Хана Конједиц
Материјални остаци: етнографија миграционих трагова у пограничју Трста
- 69-91** *Violeta Marković*
**Child Labour of Unaccompanied Migrant Children on the Peripheries
of the European Regime: Protected or Invisible?**
Виолета Марковић
**Злоупотреба децјег рада код непраћене деце у миграцијама на
периферијама европског режима: заштићени или невидљиви?**

- 93-113** *Riccardo Sacco*
Waiting for the Visa: Temporality, Emotions, and Researcher Positionality beyond Schengen
Рикардо Сако
Чекајући визу: темпоралност, емоције и позиционалност истраживача изван шенгенског простора
- 115-140** *Cosimo Pica*
Solidarity Networks with Migrants in an Authoritarian Context and Urban Precarity on the European Periphery: the Experience of the Maýsta Yaşam Kooperatifi in Tarlaþaşı (Istanbul)
Козимо Пика
Мреже солидарности са мигрантима у ауторитарном контексту и урбана прекарност на европској периферији: искуство Мајиста Јашам Кооперативе у Тарлабашију (Истанбул)
- 141-163** *Duško Petrović*
(Re-)Fugitive Democracy: Democracy from the Critical Point of Migration and Mobility
Душко Петровић
Избегличка демократија: демократија из критичке перспективе миграција и мобилности

VARIA

- 167-188** *Vesna Trifunović, Marina Mandić, Krinka Baković*
Од апокалиптичне претње до предмета подсмеха: друштвена опажања ризика од вештачке интелигенције и њихови практични ефекти
Vesna Trifunović, Marina Mandić, Krinka Baković
From Apocalyptic Threat to Object of Mockery: Social Perceptions of Artificial Intelligence Risks and Their Practical Implications
- 189-205** *Miloš Matić*
Предузетничка продукција одеће. О утицају предузетника на савремену културу одевања
Miloš Matić
Entrepreneurial Production of Clothing. On the Impact of Entrepreneurs on Contemporary Clothing Culture

- 207-229 *Емилија Љутић*
Слике Француске и рецепција француских друштвених, културних и еманципаторских идеја у часопису *Жена данас* (1936–1940)
Emilija Ljutić
The Image of France and the Reception of French Social, Cultural, and Emancipatory Ideas in the Magazine *Žena Danas* (*Woman Today*) (1936–1940)
- 231-251 ПРИКАЗИ
REVIEWS

TEODORA JOVANOVIĆ

Institute of Ethnography SASA
teodora.jovanovic@ei.sanu.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0001-5439-8446>

DUŠKO PETROVIĆ

Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb
dupetrov@m.ffzg.hr; duspetrov@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-4549-0951>

European Irregularized Migration Regime: Keywords from Peripheries – Introduction*

In this special issue, the European irregularized migration regime will be examined through an ethnographic perspective, based on studies carried out in its peripheries. Rather than treating this regime as a coherent or centralized system, the contributions trace how it is assembled through everyday practices, material environments, spatial conditions, temporalities, but also through modes of control, care and negotiation. The papers collected in this issue focus on cases drawn from Turkey, Italy, Serbia, and Bosnia and Herzegovina to illustrate the way bordering and irregularization of migration occur at the margins of Europe. A set of interrelated keywords – (im)mobility, material traces, child labour, visa, solidarity networks, and (re-)fugitive democracy – structure the thematic analysis of the European irregularized migration regime as a field of practices, relations and ways of life.

* The work of Teodora Jovanović on this article is the result of work at the Institute of Ethnography SASA, financed by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia, under the Agreement on the realization and financing of scientific research work of SRO in 2026, contract no. 451-03-33/2026-03/ 200173 (February 5, 2026). The work of Duško Petrović on this article is part of the project “Emptiness: Narrations, Spaces and Communities” (NPOO 581-990-1037), financed from source 581 – Recovery and Resilience Mechanism (2025) within *NextGenerationEU* program.

Keywords: keywords, migration, irregularization, periphery, Balkan route

Европски режим ирегуларизованих миграција: појмови са периферија – Увод

У овом темату, европски режим ирегуларизованих миграција посматра се кроз етнографску перспективу, засновану на студијама спроведеним на његовим периферијама. Уместо да се овај режим третира као кохерентан или централизован систем, радови прате како се он обликује кроз свакодневне праксе, материјална окружења, просторне услове, темпоралности, али и кроз начине контроле, бриге и преговарања. Радови сабрани у овом темату фокусирају се на случајеве из Турске, Италије, Србије и Босне и Херцеговине како би се показало на који начин се граничење (*bordering*) и ирегуларизација (*irregularization*) миграција одвијају на маргинама Европе. Скуп међусобно повезаних кључних појмова – (не)мобилност, материјални трагови, дечји рад, виза, мреже солидарности и избегличка демократија – структурира тематску анализу европског режима ирегуларизованих миграција као поља пракси, односа и начина живота.

Кључне речи: појмови, миграције, ирегуларизација, периферија, Балканска рута

This special issue brings together a set of ethnographically grounded contributions that engage with what is often referred to as the European irregularized migration regime. Rather than approaching this regime as a fixed structure, the articles trace how it is lived, negotiated, recorded and made meaningful in specific contexts across different European peripheries.

It is important to clarify the use of the term “irregularized migration (regime)”. Its adoption reflects a critical departure from notions such as “illegal” or “irregular” migration. Migration as such is neither inherently illegal nor irregular; rather, it becomes constituted as such through a range of practices and processes of (il)legalization and (ir)regularization. By using the past participle *irregularized*, instead of the adjective *irregular*, we seek to emphasize this shift away from normative and taken-for-granted categorizations, and to foreground a constructivist perspective in which migration regimes actively produce the very categories they claim to describe (Hameršak, Škokić & Pleše 2026, 2).

The relevance of this perspective becomes particularly visible in the context of Southeast Europe. In 2015, during what media and politicians labeled as the “refugee” or “migration crisis”, more than a million people passed through Serbia and neighboring countries on their way to EU member states, most of them coming from West Asia and North Africa, often without passports or visas. In the years that followed, EU member states, with the support of non-EU countries, intensified securitization policies aimed at containing and restricting movement. In this context, Serbia and neighboring states have come to function as Europe’s borderlands, actively participating in the externalization and enforcement of EU border control. These developments have been central to the ongoing processes of irregularization, through which certain forms of mobility are rendered “illegal” or “illegitimate”. The so-called Balkan route has, in turn, attracted significant scholarly attention, reflecting a broader interest in understanding the European migration regime from its peripheries. The contributions gathered here speak to this growing body of research, approaching the regime from the sites where its effects are most intensely experienced and negotiated.

This special issue originated in discussions surrounding the conference “Keywording the European Irregularized Migration Regime: Reflections from/on the Peripheries”, held in Zagreb in April 2024.¹ While not all contributions included here were presented at the conference, they engage with a shared set of questions that emerged from it. This special issue follows an earlier special issue that drew more directly on papers presented at the same conference, published in journal *Narodna umjetnost* Vol. 62, No. 2 (Hameršak & Piškorić 2025).

The practice of “keywording” is consistent with other literature where concepts have been taken up as objects of critical inquiry, primarily within the realm of several keyword collections in the fields of cultural studies (e.g. Williams 1983) and critical migration studies (e.g. Casas-Cortés et al. 2015; De Genova & Tazzioli 2016; De Genova & Tazzioli 2022; Hameršak, Škokić & Pleše 2026). Similar efforts to systematize key concepts can also be found in ethnology and anthropology (e.g. Gavrilović 2017). Instead of

¹ The conference marked the concluding event of the project *The European Irregularized Migration Regime at the Periphery of the EU: from Ethnography to Keywords* (ERIM). The project was funded by the Croatian Science Foundation and coordinated by the Institute of Ethnology and Folklore Research (Zagreb), with two researchers from the Institute of Ethnography SASA participating as project team members. The conference brought together researchers working on diverse peripheral contexts, both within and beyond EU, creating a space for exchange that extended beyond the project itself.

following the conventions of the keyword volumes, the articles within this special issue pursue a less explicit form of keywording. Here, keywords emerge from ethnographic encounters and are shaped by the specific contexts in which migration regimes are lived and contested.

Each contribution foregrounds a specific keyword, and taken together, they form a set of interrelated concepts: (im)mobility, material traces, child labour, visa, solidarity networks, and (re-)fugitive democracy. First, (im) mobility emerges as central to the dynamics of the Balkan route. While the above dynamics, related to the externalization of the EU border regime in Bosnia and Herzegovina, has been examined and debated in the academic literature, this article directs our attention toward an internal spatialization of border regimes, unpacking how mobility is rerouted, constrained, and rearranged within the Una-Sana Canton itself.

From this starting point, the articles trace how processes of irregularization take shape across different contexts. They become tangible through material traces of movement through urban margins and forested landscapes, which border crosses leave behind and locals often treat as “waste”, as shown in the analysis of Trieste borderlands. They are inscribed in forms of labor, where children on the move are drawn into conditions of informality, exploitation, and institutional invisibility. They also take shape through temporalities of waiting, delay, and bureaucratic procedure. An autoethnographic account of visa regime approaches this temporality from the researcher’s position, offering a different vantage point on how administrative timelines and obligations shape movement, access, and the very practice of ethnographic fieldwork.

The other side of these processes involves practices of care and solidarity, through which alternative forms of living together emerge within precarious urban borderlands, as illustrated by an analysis of a grassroots initiative in Istanbul. The same contribution shows how migrants actively negotiate hostile environments, participating in and shaping these initiatives as spaces of belonging, even in the absence of formal citizenship. Finally, from a theoretical and historical perspective, the issue engages (re-)fugitive democracy as a keyword for thinking about mobility, escape, and the creation of spaces of refuge. By introducing this concept, the concluding article draws attention to less visible and often overlooked dimensions of democratic politics.

The contributions bring forward a multiplicity of voices, highlighting the diverse actors and perspectives involved in the European irregularized migration regime. The contributions deal with different EU peripheries, namely Turkey, Serbia, Bosnia and Herzegovina, and Italy, providing an

account of processes of irregularization and bordering on the ground. The concluding article expands this analytical frame by engaging a historical case from the United States, situating the discussion within a broader theoretical perspective. Together, these contributions offer a glimpse into a largely unseen world that emerges through ethnographic engagement with the European irregularized migration regime.

References

- Casas-Cortes, Maribel, Sebastian Cobarrubias, Nicholas De Genova, Glenda Garelli, Giorgio Grappi, Charles Heller, Sabine Hess, Bernd Kasperek, Sandro Mezzadra, Brett Neilson, Irene Peano, Lorenzo Pezzani, John Pickles, Federico Rahola, Lisa Riedner, Stephan Scheel & Martina Tazzioli. 2015. "New Keywords. Migration and Borders." *Cultural Studies* 29 (1): 55–87. <https://doi.org/10.1080/09502386.2014.891630>
- De Genova, Nicholas & Martina Tazzioli, eds. 2016. "Europe/Crisis. New Keywords of 'the Crisis' in and of 'Europe.'" *Near Futures Online* 1. Available at: http://nearfuturesonline.org/wp-content/uploads/2016/01/New-Keywords-Collective_11.pdf
- De Genova, Nicholas & Martina Tazzioli, eds. 2022. "Minor Keywords of Political Theory: Migration as a Critical Perspective." *Short Symposium. Politics and Space* 40 (4): 781–875. <https://doi.org/10.1177/2399654420988563>
- Gavrilović, Ljiljana, prir. 2017. *Etnologija i antropologija: 70 izabranih pojmova [Ethnology and Anthropology: 70 Selected Terms]*. Beograd: Etnografski institut SANU i Službeni glasnik.
- Hameršak, Marijana & Mojca Piškor. 2025. "Keywords, Keywording, and European Irregularized Migration Regime at/on the Peripheries." *Narodna umjetnost* 62 (2): 7–21. <https://doi.org/10.15176/vol62no21>
- Hameršak, Marijana, Iva Pleše & Tea Škokić, eds. 2026. *Keywords of the Balkan Route. The European Irregularized Migration Regime at the Periphery*. New York, Oxford: Berghahn Books. <https://doi.org/10.2307/jj.29871097>
- Williams, Raymond. 1983. *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society*. New York: Oxford University Press.

Примљено/Received: 31. 03. 2026.

Прихваћено/Accepted: 22. 04. 2026.

ROBERTA GENTILI

Department of History and Cultures, University of Bologna

roberta.gentili4@unibo.it

<https://orcid.org/0009-0003-1648-7140>

Practices of Control and the Production of (Im)Mobility in Una-Sana Canton (Bosnia and Herzegovina)*

This paper examines how practices regulating and producing (im)mobility took shape in the Una-Sana Canton (Bosnia and Herzegovina) over the course of 2019 and 2020, where urban dynamics structured movement and produced uneven and precarious experiences for people on the move. Drawing on Critical Migration Studies and Border Studies, which conceptualize mobility as both a technology of governance and a site of contestation, the article engages with debates on how border regimes are unevenly embedded within local environments, infrastructures and everyday urban life.

While existing literature has extensively documented EU border enforcement, pushbacks and the management of mobility at the external borders, less attention has been paid to the internal spatialization of border regimes and to how local authorities and communities actively shape zones of containment and invisibility within a country.

Based on more than seven years of long-term engagement in the region, complemented by interviews conducted during my doctoral research within the ERC project “TheGAME. Counter Mapping Informal Refugee Mobilities along

* This work was funded by the European Union – European Research Council Advanced Grant 2021 (ERC-2021-ADG, project n. 101054428 *TheGAME: Counter-mapping Informal Refugee Mobilities along the Balkan Route*). Views and opinions expressed are however those of the author(s) only and do not necessarily reflect those of the European Union or the European Research Council Executive Agency. Neither the European Union nor the granting authority can be held responsible for them.

the Balkan Route”, the article traces how cantonal decisions to restrict mobility, and the public protests that accompanied them, contributed to the formation of an internal border zone within Bosnia and Herzegovina. The article shows how internal borders are assembled through practices that simultaneously enable, redirect, and obstruct movement.

Keywords: Velečevo, Bosanska Otoka, forced (im)mobility, Vučjak, internal borders, “no man’s land”

Праксе контроле и производња (не)мобилности у Унско-Санском кантону (Босна и Херцеговина)

Овај рад истражује како су се праксе које регулишу и производе (не)мобилност обликовале у Унско-Санском кантону (Босна и Херцеговина) током 2019. и 2020. године, где су урбане динамике структурирале кретање и производиле неуједначена и прекарна искуства за људе у покрету. Ослањајући се на критичке студије миграција и граница, које мобилност концептуализују истовремено као технологију управљања и као поље оспоравања, рад се укључује у расправе о томе како су гранични режими неуједначено уграђени у локалне средине, инфраструктуре и свакодневни урбани живот.

Док је постојећа литература у великој мери документовала спровођење контроле граница ЕУ, насилна враћања (*pushbacks*) и управљање мобилношћу на спољним границама, мање пажње је посвећено унутрашњој просторизацији граничних режима, као и начинима на које локалне власти и заједнице активно обликују зоне задржавања и невидљивости унутар државе.

На основу више од седам година дугорочног ангажмана у региону, допуњеног интервјуима спроведеним током мог докторског истраживања у оквиру ЕРЦ пројекта *TheGAME. Counter Mapping Informal Refugee Mobilities along the Balkan Route*, чланак прати како су одлуке кантоналних власти да ограниче кретање, као и јавни протести који су их пратили, допринели формирању унутрашње граничне зоне унутар Босне и Херцеговине. Чланак показује како се унутрашње границе успостављају кроз праксе које истовремено омогућавају, преусмеравају и ометају кретање.

Кључне речи: Велечево, Босанска Отока, присилна (не)мобилност, Вучјак, унутрашње границе, „ничија земља”

INTRODUCTION

During the war, I was 4 years old. I remember everything. I was hit by a grenade, and I still have marks on my leg. I remember the humanitarian organization helping us, how they were so rude, and I believe that other people, locals, have the same feeling. And how can you be rude yourself with migrants after our war? These migrants are almost in the same situation, but locals say: “They don’t have war.” So what? Don’t they have the right to search for a better life? (Lidija, Bihac 2023)

By late 2017, Bosnia-Herzegovina had become a key transit zone along the so-called “Balkan Route” (Bez nec, Speer & Stojić Mitrović 2016; Hameršak et al. 2020; Hess & Kasperek 2022; Minca & Weima 2026), as migratory trajectories progressively shifted towards the country, turning it into a new transit hub (Stojić Mitrović et al. 2020, 58; Kurnik & Razsa 2020, 13–14) and simultaneously solidifying a constrained geography of waiting.

In March 2018, Bihac emerged as a central node on the Balkan route due to its proximity to the European Union border (Leutloff-Grandits 2023; Minca & Umek 2020). The city is located in the Una-Sana Canton and is part of the Krajina region, which has a population of around 300,000, with approximately 45,000 residents in Bihac itself, making it the sixth-largest city in the country (Hromadžić 2019). This relatively small region experienced a significant increase in the presence of people on the move, with 3,400–3,900 migrants present in Una-Sana Canton by mid-2018 (UNHCR, 2018) while, according to the International Organization for Migration (IOM), the Bosnian Ministry of Security recorded the entry of “24,067 migrants and refugees” into Bosnia-Herzegovina in 2018. Alongside the arrival of people on the move, the canton also saw a rapid expansion of humanitarian actors, including UN agencies such as IOM and UNHCR, as well as numerous international and local NGOs. This resulted in a parallel influx of humanitarian workers, further reshaping the demographic and social composition of the area.

Before proceeding with the main discussion, I clarify my use of terminology. I adopt the term “people on the move”, which circulates across academic, institutional, and activist contexts, to emphasize the heterogeneity of those travelling along the Balkan Route and avoid rigid legal or administrative labels. However, I also use the term “migrants” when reflecting interlocutors’ language or specific contexts, with attention to its potential stigmatizing connotations. I thus employ terminology in a situated and reflexive way, acknowledging the social and political processes through which mobility is governed and represented.

During the period under study, the Una-Sana Canton, and the city of Bihać in particular, became a primary site where migratory trajectories were channeled, slowed down and repeatedly redirected. Between 2018 and 2020, the canton was not only a space of transit but increasingly a site of forced interruption, where mobility was governed through a series of localized interventions. Buses and trains were stopped at cantonal boundaries, and people on the move were displaced to peripheral camps or remote areas. At the same time, repeated and violent pushbacks by Croatian authorities continually forced migrants back into Bosnia-Herzegovina (BVMN 2020; Augustová 2023b; Helms 2025), producing cycles of movement and return that intensified the pressure on local infrastructures and urban space. These processes reshaped the rhythms of the city and the trajectories of those passing through it, creating a landscape in which mobility and immobility intertwined in complex and often violent ways.

As Hromadžić (2025) suggests through the concept of “patchy internalization”, transnational migration and violent border regimes are unevenly incorporated into local environments. In Bihać, many people on the move remained in a “state of limbo” (Stojić Mitrović 2018, 22), caught in cycles of movement and return that reflect the broader dynamics of border enforcement in the region (Hromadžić 2025). As migrants attempted to continue their journey, they encountered conditions marked by uncertainty, restricted mobility and frequent obstacles. Hence, rather than simply being immobilized, people on the move are subjected to continuous re-routing and imposed circulation across roads, camps and peripheral areas, generating what Tazzioli (2020) defines as “a condition of forced and convoluted hypermobility” (Tazzioli 2020, 13) and contributing to fragmented and circular migration trajectories. These concepts provide a lens for understanding how mobility is governed and experienced locally. “Patchy internalization” highlights the uneven embedding of border regimes across urban and peripheral spaces, while “convoluted hypermobility” captures the lived experience of constant movement under constraint. Together, they show how mobility in Una-Sana Canton has not been merely restricted or enabled, but actively reconfigured through localized practices that fragment, redirect and exhaust movement. Within this framework, Lidija’s reflections can also be read as an observation of how these dynamics materialize in everyday life, shaping perceptions of who is allowed to move, how and under what conditions. They also highlight how the arrival of people on the move has reconfigured the spatial and temporal organization of everyday life in Bihać. Rather than being experienced as a purely infrastructural process, mobility is interpreted through

memories of past displacement, violence and humanitarian intervention, shaping local perceptions and practices. Mobility is thus understood and experienced in different ways, reshaping everyday urban rhythms and revealing how movement is tolerated, questioned or constrained.

In Una-Sana Canton, the growing number of migrants has overwhelmed local infrastructure and exposed the unpreparedness of both municipal and national institutions (Šantić, Oruc & DEgiorgi 2022). Here, migrants wait for the right moment to make another attempt, while others are pushed back by Croatian authorities, deepening the sense of containment and uncertainty in the canton (Bužinkić & Avon 2020; Augustová, Farrand-Carrapico & Obradovic-Wochnik 2023; Davies, Isakjee & Obradovic-Wochnik 2023).

In the early stages of this process, support for people on the move was largely provided through localized, community-based solidarity initiatives (Kurnik & Razsa 2020; Gentili, Minca & Weima 2026). However, as the route became progressively institutionalized, attitudes and governance strategies shifted. The EU began channeling funds directly to the International Organization for Migration (IOM), which gradually took over operational control in the country, directing people into newly established EU-funded Temporary Reception Centers (see Ahmetašević et al. 2023; Stojić Mitrović et al. 2020). This institutionalization coincided with an expansion of humanitarian governance, as international agencies and NGOs became a key presence in the canton. At the same time, exclusionary dynamics were reinforced by the emergence of mobilization of locally organized anti-migrant groups within Una-Sana Canton. These groups actively promoted practices of exclusion, stigmatization and criminalization towards migrants and those supporting them, contributing to the production of a hostile environment (BVMN 2020; Helms 2023). Local authorities also restricted the provision of aid by residents, introduced internal administrative borders within Una-Sana Canton and prohibited movement into certain urban areas (Stojić Mitrović et al. 2020).

The Una-Sana Canton is a space where migratory movement was visible, everyday and deeply intertwined with urban life, until it was progressively removed from public view through policies of containment and repression. This process has rendered the presence of people on the move increasingly marginalized and hidden, reducing their visibility in built-up areas and pushing them into more peripheral and difficult-to-access locations. This article aims to analyze mobility in Una-Sana Canton between 2019 and 2020, during the first phase of the canton's transformation into a territory where movement was not only monitored but systematical-

ly restricted. The paper presents three main episodes that illustrate the mechanisms through which mobility was obstructed: transport restrictions that left people on the move stranded in rural peripheries; collective expulsions from urban areas; and measures that confined people to remote locations, pushing them into more precarious forms of invisibility.

As Helms (2025) notes, repeated pushbacks created a situation of *bottlenecking*, leaving people stuck in Bosnia-Herzegovina while seeking to reach EU states via the Balkan Route, and forcing them to attempt the informal border-crossing “Game” – the term used by people on the move to describe repeated attempts to cross the border and enter the EU (Minca & Collins 2021; Augustova 2023a; Mucko, Pleše & Škokić 2022) – repeatedly. In this context, people on the move were not only brutally beaten and pushed back into Bosnia-Herzegovina by Croatian border authorities, but also subjected to pushbacks within the canton itself. The case of Una-Sana shows how borders were enacted within everyday spaces across the canton.

After outlining the relevant literature and the gap to which this article speaks, and discussing positionality and methodological questions, the empirical part of the article is organized around three sites that illustrate distinct but interconnected mechanisms of mobility governance. First, the section examines Velečevo, where buses travelling towards Bihać were routinely stopped by police authorities and migrants were forcibly ordered to disembark. This practice effectively created a *micro-border* within the canton, redirecting people into cycles of walking, waiting and repeated interception, and operating as an internal checkpoint, here conceptualized as a site where mobility was interrupted and territorially recalibrated.

Second, the section turns to the creation of the Vučjak camp, established in a remote, contaminated area just a few kilometers from the Croatian border. Conceived as a tool of containment, Vučjak functioned less as a humanitarian site than as a mechanism for isolating people and pushing them away from urban visibility and closer to the EU border. Its material conditions, geography and political management illustrate how state and cantonal authorities produced containment through deliberate marginalization.

Third, the section analyzes Bosanska Otoka, where police checks on trains reproduced dynamics similar to those observed in Velečevo, and where a “no-man’s land” emerged as an improvised holding space in which people were left to wait, disperse or attempt to continue their journey on foot.

LITERATURE REVIEW: CONCEPTUALIZING BORDERS, MOBILITY AND CONTROL

Scholarship on Critical Migration Studies and Border Studies has extensively examined the externalization and multiplication of EU borders, focusing on practices such as pushbacks, deterrence, and the management of mobility at and beyond the territorial edges of the European Union (Hess & Kasperek 2017; Augustová 2023a, 2023b; Isakjee, Davies, Obradović-Wochnik & Augustová 2020; Karamandidou & Kasperek 2022; Tazzioli 2019, Mezzadra & Neilson 2013). This body of work has demonstrated how borders operate not as fixed territorial lines but as dispersed and processual *dispositifs*, enacted through legal frameworks, policing practices, and infrastructural arrangements that regulate movement across multiple sites. Within Critical Migration Studies, mobility itself has been reconceptualized as a central terrain of governance, where control is exercised through strategies of redirection, delay, fragmentation and forced circulation rather than simple immobilization (Tazzioli 2020, 2019; Garelli & Tazzioli 2022; Walters 2015).

Building on this perspective, a growing body of literature has examined how migration governance unfolds along the Balkan Route, identifying the region as a key space of transit, containment and repeated displacement (Beznec, Speer & Stojić Mitrović 2016; Hameršak et al. 2020; Minca & Umek 2020; Augustová 2023a). These studies have highlighted how EU border regimes are effectively extended into non-EU territories such as Bosnia-Herzegovina, where pushbacks, informal camps and humanitarian infrastructures contribute to fragmented and cyclical migration trajectories (Stojić Mitrović et al. 2020; Kurnik & Razsa 2020; Jordan & Minca 2023; Gentili, Minca & Weima 2026). At the same time, scholars have emphasized the uneven and localized nature of these processes, showing how migration governance is mediated by specific political, social and spatial contexts (Hromadžić 2025).

In this regard, the concept of “patchy internalization”, as developed by Hromadžić (2025), provides a useful lens for understanding how transnational border regimes are selectively embedded within local environments, producing differentiated geographies of control, visibility and exclusion. Similarly, Walters (2015) conceptualizes “viapolitics” as a way of capturing how mobility itself becomes a site and instrument of governance, drawing attention to the infrastructural dimensions of mobility control, whereby vehicles, routes, and transit spaces become key sites through which movement is regulated, interrupted, and contested (Garelli

& Tazzioli 2016; Walters, Heller & Pezzani 2022). These approaches collectively shift the analytical focus from borders as fixed locations to borders as effects of situated practices unfolding across space.

However, despite these important contributions, some aspects remain underexplored. First, while the externalization of EU borders and the dynamics of transit along the Balkan Route have been widely documented, less attention has been paid to the internal spatialization of border regimes within specific contexts and to how internal borders are produced within the territory of states formally positioned as transit zones. Second, existing research has tended to privilege macro-analyses, often overlooking how local authorities, municipal decisions and everyday practices actively participate in shaping regimes of (im)mobility on the ground. Third, the interplay between different modalities of control within a single territorial setting remains underexplored, particularly in relation to how these mechanisms are experienced and negotiated in everyday urban and peri-urban environments.

By focusing on Una-Sana Canton, this article addresses these gaps by providing an empirically grounded analysis of how internal borders are assembled through the interaction of administrative measures, infrastructural interventions and social contestation. It shows how mobility governance operates through a dispersed regime that simultaneously redirects, obstructs and confines movement, contributing to the production of what I conceptualize as a locally internalized regime of (im)mobility. In doing so, the article advances existing debates by foregrounding the role of local actors and localized practices in the making of internal borders, and by demonstrating how these processes reshape the spatial and temporal organization of mobility within a transit territory.

POSITIONALITY AND METHODOLOGICAL REMARKS

It was in January 2019, during a snow-covered morning in Bihać, that I first stepped into the field that would shape the next several years of my life. "At the time, I did not arrive as a researcher but to begin an assignment in civil service with IPSIA, an Italian NGO active in the region since 1997". Initially dedicated to post-war reconstruction and tourism development, IPSIA had shifted its focus in 2017 towards supporting people on the move along the Balkan migration route, first in Serbia and, from 2018 onwards, in Bosnia-Herzegovina. Its activities ranged from supporting the local Red Cross during the early, makeshift phase of the Borići camp to operating later within formal camps such as Bira, Borići, Sedra (which has since been closed) and later Lipa (currently the only camp still operating

in Una-Sana Canton), through the distribution of tea, the management of collective kitchens and the organization of recreational activities. I became involved in this framework by taking part in IPSIA's work supporting people on the move in the region.

From 2019 to 2020, I worked across nearly all the camps in Una-Sana Canton, such as Borići, Sedra, Bira and Lipa, as well as makeshift camps. The more time I spent there, the more I realized that what I was witnessing was a political landscape structured by the control of movement: a system in which movement itself functioned as a tool of control (Hess & Kasperek 2017; Tazzioli 2019). The closures of camps in urban spaces, the eviction of makeshift camps and abandoned houses in the canton (Gentili, Minca & Weima 2026), the internal violence exercised by local authorities (BVMN 2021) and the repeated pushbacks carried out by Croatian authorities along the border (Augustová 2023b) together determined a complex interplay of mobility and immobility.

In 2020, my involvement in the region shifted. While I continued to work with IPSIA in humanitarian spaces, this time as a volunteer, I became increasingly engaged in activist networks and eventually joined the Border Violence Monitoring Network (BVMN). Between 2020 and 2023, I collected testimonies of pushbacks and police violence along the border and documented patterns of internal violence in Bihać and Velika Kladuša (BVMN 2021). By November 2022, after nearly four years of continuous presence in the field, I became a doctoral researcher within the ERC project "TheGAME. Counter Mapping Informal Refugee Mobilities along the Balkan Route".¹ Yet the research did not begin then; it emerged out of earlier relationships, routines and situated forms of knowledge developed through sustained presence in the field before I identified myself as a researcher. Rather than entering a new field, I found myself studying one I had already come to know through inhabiting it. Nevertheless, this prior engagement did not position me as a local actor; I remained an international researcher whose presence was shaped by institutional affiliation, mobility privileges, and uneven access to the field. This dual positioning, both familiar and external, shaped my access to participants and the forms of knowledge that could be produced. Long-term relationships facilitated access across different spheres (humanitarian organizations, activist networks and local communities), while also requiring careful negotiation of expectations, trust and roles in the research encounter.

¹ See ERC Advanced Grant **TheGAME** (<https://site.unibo.it/thegame/en>)

During the period I lived in Bihać from 2019 to 2023, and later during my fieldwork in 2023 and 2024, I witnessed the transformations that shaped the presence, (in)visibility and (im)mobility of people on the move, as well as the responses of local authorities and community. I developed relationships with locals, humanitarian workers and volunteers, as well as friendships beyond the immediate migration field. These connections were not exploited instrumentally to gain access for research; rather, they became the relational foundation that allowed me to engage with the field carefully and responsibly. These relational infrastructures enabled access to a wide range of actors, including NGOs and local communities, which would otherwise have been difficult to reach. In particular, my previous employment within a humanitarian organization facilitated entry into NGO spaces, where professional and personal connections supported the organization of interviews and participant observation. My positionality was not fixed but co-constructed through interactions with different actors. At times, I was perceived as a volunteer or humanitarian worker, while in other interactions I was positioned more clearly as an external researcher. This dual role blurred boundaries between activism, care and research (Grubiša 2020). These shifts shaped both access and the knowledge produced. Access to institutional actors, such as the police, was limited and mediated by contingent encounters rather than formal agreements.

Additionally, living in Bihać, witnessing key events and gradually building trust made it possible for me to begin to understand the everyday realities of mobility in the region. However, this proximity also required continuous reflexivity. The field was structured by unequal power relations between international actors and local communities, as well as between researchers and people on the move, and my position was implicated in these hierarchies. My institutional affiliation and my freedom of movement stood in stark contrast to the constrained mobility of people on the move, shaping the conditions under which knowledge was produced. As Weima and Brankamp (2022) observe, such uneven power relations produce an “unsolved and often undiscussed tension” between the privilege of academic researchers and the “racialised otherness” of their encamped subjects, underscoring the stark contrast between the frequent mobility of scholars and the routine immobilization of those they study (Weima and Brankamp 2022, 341).

Building on these reflections, the following section situates my experience within the broader transformations that shaped mobility in Una-Sana Canton. When I first arrived there, I encountered a landscape where mobility had already begun to harden into an apparatus of containment.

Migrants' movement within the country became increasingly fragmented, constantly interrupted, redirected or immobilized. As De Genova (2019) notes, the border creates a scene of exclusion, where migrants considered "unwanted" must be "stopped" and "turned away". At the same time, the border reinforces the idea that "this exclusion is natural and necessary", with control practices supporting this message. Mobility here was not only obstructed at the EU external border; it was continually controlled by local governance structures.

It is important to note that, while the ethnographic narratives in this paper draw on my experiences prior to the start of my doctoral research, the interviews presented were collected during the course of my doctoral project, which began in November 2022 and was funded by the ERC project. During this time, I conducted seven additional months of fieldwork between 2023 and 2024 in Una-Sana Canton, in Republika Srpska and along the Croatian border. Alongside participant observation, my fieldwork included forty-two interviews with locals, local activists, NGOs workers and people on the move in Bosnia-Herzegovina. Regarding ethical considerations, written informed consent was obtained from NGOs workers, institutional representatives, local residents and volunteers. In cases where participants preferred not to be identified, verbal consent was obtained and pseudonyms are used throughout. While some participants opted to remain anonymous, others chose to have their names and affiliations included. The majority of interviews were conducted in English. Some were conducted in Bosnian with the support of a mediator, while in a few cases I conducted the interviews myself; these were recorded and subsequently transcribed and translated into English by the mediator. Together, these interviews allowed me to access collective memories and past events, complementing and deepening my firsthand observations.

CONTROLLING MOVEMENT AT VELEČEVO: THE ENTRANCE TO UNA-SANA CANTON

It was the first weekend of March 2019, during the Bosnian Independence Day holiday, when my colleague and friend Marine and I decided to take a brief trip to Sarajevo, a short escape before returning to our work in Una-Sana Canton. Neither of us had visited the capital before, and we were quietly seeking to understand the country beyond the humanitarian perimeter that framed our daily routines.

On our way back, on the bus from Sarajevo to Bihać, spatial arrangements silently mapped social hierarchies. At the back sat a group of young men on the move, traveling toward Bihać and a further attempt at the

“Game”. The middle and front rows were occupied by local passengers. After several hours of travel, in Velečevo, near the administrative line dividing the Federation of Bosnia and Herzegovina from Republika Srpska, the vehicle slowed and two police officers boarded, conducting racial profiling by requesting documents only from those whose bodies marked them as migrants. Their inspection was brief but selective: – “Passport?” – “No.” – “Out.”

Five young men were ordered to step off the bus. They obeyed silently, disappearing into the roadside fields. Across the road, other people (whom I would later meet during a visit to Ključ the following year) were gathered at a Red Cross site, where they had organized themselves to support those on the move whose mobility was being illegally blocked by authorities. A few others were tending to a small fire to keep warm. Inside the bus, the silence was deafening. The driver restarted the engine, and we continued toward Bihać.

In October 2018, the government of Una-Sana Canton implemented measures to restrict freedom of movement by establishing a de facto checkpoint at Velečevo, in the municipality of Ključ, at the canton’s entrance. While not formally designated as such, I conceptualize this site as an *internal checkpoint*: a fixed control point located along an administrative boundary within state territory, through which authorities selectively monitored, filtered and interrupted mobility. At this checkpoint, the police stopped buses to search for people on the move, who were then ordered to leave the vehicle and continue on foot, without any assistance. In this sense, the checkpoint did not function as a fixed border crossing in a legal sense, but as a flexible *dispositif* of control that effectively produced a boundary within the national territory. As highlighted by Stojić Mitrović et al. (2020), over the following 13 months, around 7,000 people were affected by these measures and forced to make their way further north on foot. As argued by Ahmetašević et al. (2023), local authorities, supported and advised by the IOM, effectively created what can be understood as an internal border crossing in central Bosnia-Herzegovina, serving as the entry point into Una-Sana Canton. The notion of the internal checkpoint helps to capture how bordering practices can be displaced inwards, materializing not only at the edges of the state but along key infrastructural routes, where mobility can be intermittently halted, redirected and stratified. For a long time, the only assistance for those stopped came from local Red Cross volunteers, who relied on donations as well as support from local solidarity networks and international volunteers (Stojić Mitrović et al. 2020).

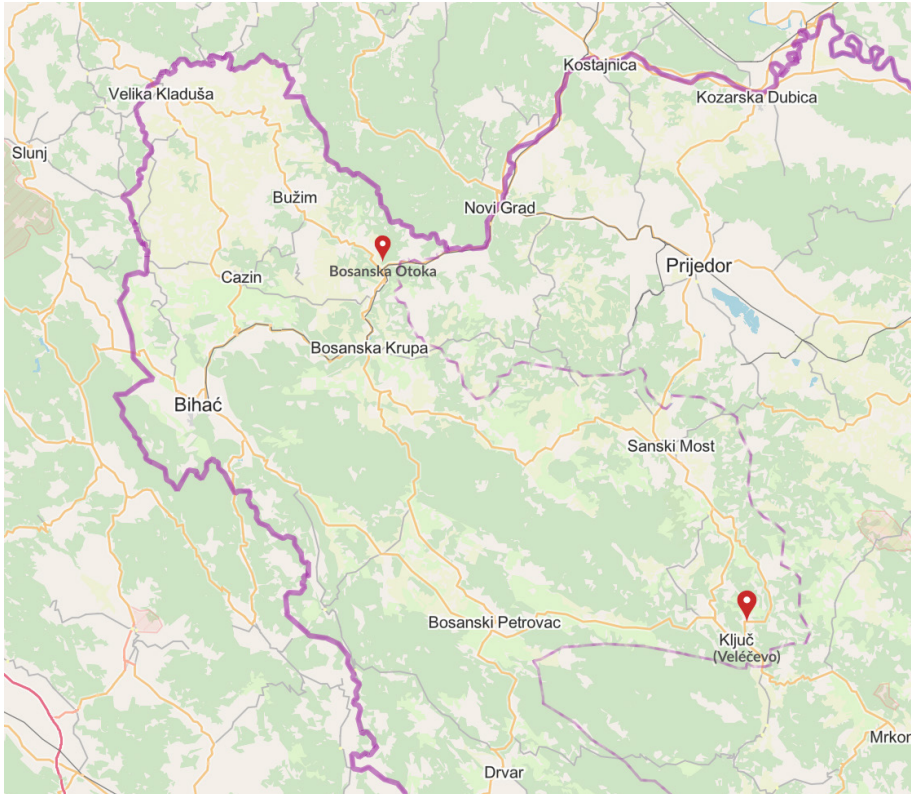

Image 1: Internal boundaries in Una-Sana Canton (Bosnia and Herzegovina), with Bosanska Otoka and Ključ (Velečevo) indicated as key locations where mobility was constrained. Source: ArcGIS Online, based on OpenStreetMap data.

In an interview, Silvia, the director of IPSIA BiH, described how such measures were enacted at the cantonal boundary.

The problem began with directives banning transit, transport and entry into Una-Sana Canton for people on the move. Checkpoints were reinforced, for example at Velečevo and in the “no-man’s land” between Bosanska Otoka and Novigrad [as discussed later], along the boundary between the Federation and *Republika Srpska*. Yet the situation quickly became paradoxical. People continued to find ways to reach the canton border. At night, little by little, they would leave these points – Velečevo and Bosanska Otoka – move on and simply disappear. (Silvia, IPSIA BiH. Bihac, November 2023)

Building on Walters' notion of viapolitics (Walters 2015; Walters, Heller & Pezzani 2022), the bus was not merely a vehicle but a mobile border, a microcosm of state power in motion. Rather than being a neutral means of transportation, the bus itself became a key site through which mobility was governed, filtered and differentially interrupted. Belonging was spatially encoded in seating arrangements and physical appearance, and the right to continue one's journey depended on the possession of documents. In this sense, control did not occur only at fixed border sites, but was enacted through the vehicle, as it moved, stopped and was made to halt at Velečevo. The checkpoint did not simply mark a boundary; it activated the bus as an instrument of selection, whereby some passengers were allowed to remain in circulation while others were forcibly extracted from it. Migrants were not immobilized outright but, as Tazzioli (2018; 2019) would argue, were subjected to enforced circulation within confined spaces, experiencing containment through mobility. The removal of the five men on the move from the bus illustrates these dynamics: rather than being allowed to continue their journey normally, the group was expelled from one mode of transport and compelled to continue on foot, thereby remaining in motion but under conditions of heightened precarity. The young men were reinserted into a cycle of displacement and waiting, forced to navigate an imposed detour that transformed their journey into a fragmented and uncertain trajectory. This forced rerouting can be understood as a form of "immobilization through circulation", where movement itself becomes the means through which control is exercised.

Anela, a local activist supporting people on the move in Una-Sana Canton, offered a concrete illustration of this process, showing how mobility itself was governed through enforced rerouting.

[...] These are the borders of the Una-Sana canton. Illegal [check]points were simply made there where they stopped people. The regular bus from Sarajevo stopped in the village of Velečevo, where they took the migrants off the bus. It was an attempt to prevent the entry of migrants into the Una-Sana Canton, to reduce that number. However, of course, it was unsuccessful, because they [had] travelled a thousand kilometers each from Iraq, Iran and Afghanistan. [...] what does it mean to them to go another 100 kilometers to Bihać? So yes, they continued to move, but it was very sad to watch. People paid for a Sarajevo-Bihać bus ticket but were actually driven to Velečevo, where they were thrown off the bus. The police simply did not allow them to go further. That was horrible, really horrible. (Anela, local activist. Bihać, May 2023)

State power manifests not only through formal regulation but also through orchestrated moments of disruption that shape the very experience of movement. The selective removal of migrants from buses illustrates how governance operates through spatialized strategies (Tazzioli 2020; Garelli & Tazzioli 2016), whereby particular locations become sites of concentrated control. These strategies produce a kind of managed precarity (Tazzioli & Garelli 2020; Walters, Heller & Pezzani 2022; Hameršak & Pleše 2018), in which migrants are technically allowed to continue their journey, yet interventions fragment their mobility, force detours and impose additional labor, uncertainty and risk. As Tazzioli (2021, 7) argues, mobility can function as a technology of government when it is deployed indirectly – by pushing migrants to move away, rerouting their journeys and keeping them in motion – thereby managing and disrupting their lives. This produces convulsive and frantic movements interspersed with prolonged moments of strandedness (Tazzioli 2020, 5). Vehicles and infrastructures become fields of contestation: the bus, normally an instrument of circulation, is transformed by the authorities into an infrastructural obstacle (Walters 2015; Walters, Heller & Pezzani 2022; Garelli & Tazzioli 2022).

The enforced 100 km walk from Velečevo to the city of Bihać generates *erratic geographies* (Tazzioli 2020, 8). Migrants are subjected to *forced mobility* (Garelli & Tazzioli 2016) in ways that are neither autonomous nor efficient, exhausting their resources and prolonging the journey. This blockage occurs not at an external border with Croatia but along an internal administrative boundary between Republika Srpska and the Federation of Bosnia and Herzegovina. In sum, this intervention imposes coerced internal (im)mobility.

VUČJAK AND THE INFRASTRUCTURE OF CONTAINMENT

In spring 2019, this fragmented circulation mirrored broader tensions in the city of Bihać and its surroundings. Formal camps were overcrowded, and those unable to access them were sleeping in abandoned buildings or makeshift camps (Gentili, Minca & Weima 2026; Jordan & Minca 2023; Davies, Isakjee & Obradovic-Wochnik 2024). In Bihać, anti-migrant discourse against the presence of people on the move in the canton intensified considerably during 2019 and 2020. Public protests began to appear in the main square – small, silent gatherings at first, where residents expressed discontent over the “migrant presence” (Fieldnotes 2019; Klix 2020). As Helms (2023) highlights, such discourse was also fueled through social media and everyday conversations, transforming widespread fears

into increasingly negative and dehumanizing narratives. These discourses targeted not only migrants but also those providing assistance, placing the latter on the “pro-migrant” side and portraying them as responsible for encouraging migrants to remain in Bihać and Una-Sana Canton. Additionally, Helms notes that online platforms and “anti-migrant” groups contributed to spreading sensationalist and often false content, reinforcing the perception of migrants as threats to security and public order (Helms 2023, 291–292). This escalating discourse contributed to a broader shift in how mobility itself was understood in the city. The presence of people on the move was increasingly framed as a problem to be managed, a source of contamination to be contained.

By early summer 2019, with the return of the Bosnian diaspora for the holidays and the arrival of tourists drawn to the beautiful Una River, its waterfalls and natural landscapes, Bihać became a city of overlapping and competing circulations. The mobilities of the diaspora and tourists clashed with the unwanted, precarious mobility of those in transit. The municipality, anticipating tensions and seeking to restore the city’s “image”, decided to relocate migrants outside the urban perimeter. Thus, in June 2019, the site of Vučjak, a former landfill located on a plateau around 10 kilometers from the city and only a few kilometers from the Croatian border, near areas still scattered with landmines dating back to the wars of the 1990s, was designated as a temporary camp. This decision and its implementation illustrate how municipal authorities attempted to manage and control the circulation of people on the move in the city. As Marine, from the youth organization *U Pokretu* in Bihać, explained:

The police loaded all the people they saw in the city into a van to take them to Vučjak. [...] What had been said by the municipality about Vučjak was that since Bihać relies on tourism and the diaspora during the summer, it looked “bad” for the city to have hundreds of migrant men walking through the streets, so they decided to open Vučjak for this, saying that at the end of the summer the camp would be closed, because it is in the high mountains. The idea was to close it in September, but every month this was postponed, until [finally] it was closed in December 2019 with the arrival of the first snow. (Marine, *U Pokretu* Programme Manager. Bihać June 2023)

Also known as the “jungle camp” (Pozniak 2022; Gentili, Minca & Weima 2026), far from being a safe space, the new camp operated as a site of segregation (Katz 2017): migrants were concentrated in tents pitched

on contaminated and hazardous terrain, with limited sanitation, water available only for a few hours each day, and constant police supervision (Mlinarević & Ahmetašević 2022; Minca 2022). Although residents were formally free to leave and attempt to cross the nearby border, the material conditions of the camp made any movement precarious and risky, transforming the site into a device of control and containment (Martin, Minca & Katz 2020; Hagan 2022).

Vučjak materialized a regime in which people were not detained in place but displaced to spaces of isolation and exposure (Hameršak et al. 2020; Tazzioli 2019; Stojić Mitrović & Vilenica 2021).

Image 2: Vučjak Makeshift Camp (Bosnia-Herzegovina), June 2019.

Photo: IPSIA BiH

During my work with IPSIA that summer, we decided to go twice a week to Vučjak to distribute tea to people on the move at the makeshift camp. Along the road to Zavalje, it was common to encounter police units forcing migrants to sit on the ground in the sun or escorting them on foot for kilometers, driving behind them to ensure they returned to Vučjak. These scenes show how migrants were not simply moved, but forcibly *driven into* the camp, pressed into a sequence of coerced movement.

That was one of the worst periods for refugees. The special forces police chased them all the way and transferred them to Vučjak. It was catastrophic; those were tents without toilets – it was the former city dump. However, people kept running away from the police and returning to the city. Wherever the police found someone, they put them in vans. First, they beat them a little, then they put them in the van, and then they took them back up there again [to Vučjak]. People organized themselves and went to the meadows. Some made tents out of nylon and other materials. They had a really hard time that winter. Back then, I had an old Mercedes, so I always picked up supplies and went to those makeshift sites. We gave them as much as we could – wood, clothes, food. We gave them everything we could. (Asim, local activist. Bihać, September 2024)

The mobility of people on the move was not free, but imposed, channeled and constantly redirected: a system of forced mobility that reproduced the logic of the border within the national territory. This illustrates how one of the main strategies for governing migrants' mobility consists in what Tazzioli (2020) describes as the *politics of dispersal*, that is, scattering people across space and limiting their opportunities for autonomous movement (Tazzioli 2020, 4–10).

Ultimately, as Minca (2022) highlights, Vučjak demonstrates that containment is not only a matter of building camps but of infrastructuring conditions in which mobility becomes unlivable. The camp's closure in December 2019, prompted by rapidly deteriorating winter conditions, strong international pressure and the explicit refusal of humanitarian organizations to operate at a site they considered unfit for human presence, did not signal the end of this logic. The Council of Europe's Commissioner for Human Rights, Dunja Mijatović, repeatedly called for its immediate shutdown, warning that the conditions were "unacceptable for human life" and that, without intervention, people would soon "start dying" (Council of Europe 2019).

As Pozniak (2022) describes, the landfill near Bihać operated both as a parallel world for unwanted migrants and as a mirror of contemporary socio-political realities. Despite the existence of multiple legal instruments concerning refugees and human rights, such spaces continue to emerge: human dumping grounds located close to European centers or at their peripheries, yet sufficiently distant so as not to disturb everyday life for local residents.

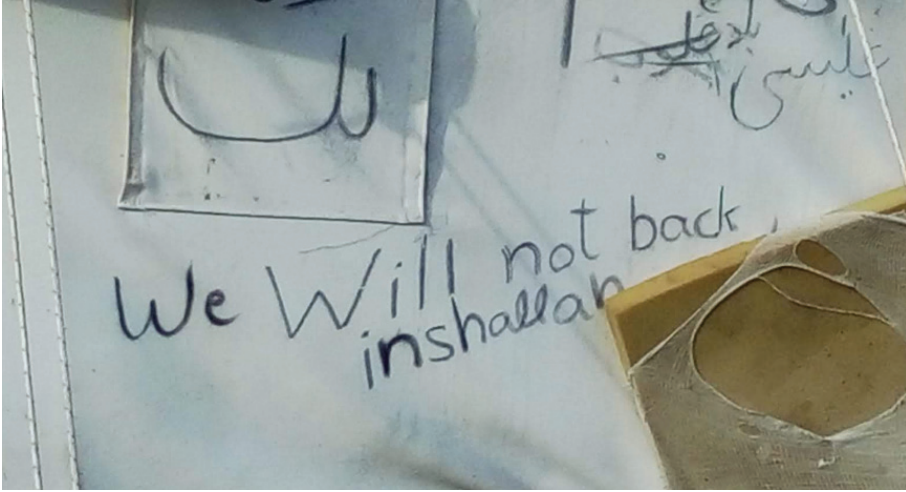

Image 3: Tent in Vučjak Makeshift Camp (Bosnia-Herzegovina), June 2019.
Photo: IPSIA BiH

Through repeated displacements, hazardous routes and the constant threat of police enforcement, migrants were kept in motion while denied meaningful freedom of movement. Vučjak thus stands as a stark illustration of how contemporary migration governance operates through the management of ‘unwanted’ migrant mobility (Tazzioli 2021), transforming movement itself into a technique of control.

NO MAN’S LAND: GOVERNING MOBILITY AT THE “INVISIBLE” INTERNAL BORDER

I remember that 2020 was a turbulent year. There were protests in Sarajevo. In the square in Bihać there were huge protests, and then also in Velika Kladuša [...]. Then at one point, there were special police forces around the city, and everyone was moved to Bosanska Otoka. There is what we call a “no man’s land”. So this was the practice from the first day, when the beneficiaries were arriving by train. They would stop the trains in Bosanska Otoka and tell everybody that there was a village and there were points where the beneficiaries would wait. (Kenan, humanitarian worker. Bihać, October 2023)

The situation in Bosanska Otoka (a small village in the municipality of Bosanska Krupa and the last town in Una-Sana Canton before entering the Republika Srpska) between 2019 and 2020 provides another exam-

ple of how state authorities in Una-Sana Canton actively regulated and constrained the mobility of people on the move. During this period, many attempted to reach the canton from Sarajevo via a recently reintroduced train line. As Campbell, Hameršak and Stojić Mitrović (2025) note, the re-opening of the route from the Bosnian capital to towns near the Croatian border coincided with a marked increase in the number of people on the move. Within the local imagination, this line came to signify the authorities' strategy of redistributing migrants from the capital to the northern parts of the country (Campbell, Hameršak & Stojić Mitrović 2025, 7).

The trainline passed through Republika Srpska before entering Una-Sana Canton at the internal administrative border between Bosanski Novi and Bosanska Otoka. Similar to bus operations in Velečevo, the train was closely monitored by police: officers boarded as soon as it stopped in Bosanska Otoka and ordered the passengers identified as migrants to disembark. Those removed often became trapped in the area, unable to continue their journey freely, mirroring the coercive control experienced by migrants forced off buses.

In practice, migrants, including families and unaccompanied and separated children, frequently found themselves stranded in Bosanska Otoka overnight, exposed to harsh weather conditions. Some were forced to sleep outdoors, while others relied on taxis or informal transport to continue their journey. These interventions did not immobilize migrants entirely but channeled their movement in controlled ways, producing once again a system of containment (Tazzioli 2020). In conversation with Talal, a humanitarian worker who was active in the area, he recounted how mobility was managed and constrained at the Bosanska Otoka train station:

The train from Sarajevo used to arrive in Bosanska Otoka around 2 a.m., coming from Banja Luka. Since Bosanska Otoka is at the boundary between the Federation and Republika Srpska and the entrance to Una-Sana Canton, the police would stop the train there and check how many spaces were available in the camp through the NGOs. Only that number of people could stay on the train; the rest were taken off, put in a police car or bus, and driven a few kilometers to the actual boundary between the Federation and Republika Srpska, where they were left in the middle of the street at 2 a.m. at night. After being left there, all these people had to walk to Bihać. It was usually single men, with a few families in some cases. Taxis were always waiting for them. Everyone knew about it. There were many cases where people were sleeping there. The police knew it was ineffective. Actually, the police were completely against it;

they never liked what they were doing and told me it made no sense.
(Talal, humanitarian worker. Zagreb, July 2024)

The COVID-19 pandemic intensified this dynamic, layering public health measures onto existing modalities of border and mobility control. Local protests added another layer, pressuring authorities to act while simultaneously shaping migrants' access to urban spaces. Protests against migrants intensified in August 2020, first in Velika Kladuša and then in Bihać. In Bihać, on 29 August, local residents and anti-migrant groups gathered to protest in the city square. I passed through the square to observe the situation and witnessed a large crowd: the space was full, and the atmosphere was tense. While the protests expressed opposition to the presence of migrants in urban areas, there was also significant resentment toward international organizations, particularly UN agencies, with presence of the IOM as a focal point of local frustration.

In this context, Bosanska Otoka again became a central site of immobility and containment. As had happened a year earlier in the case of Vučjak, special forces police could often be seen patrolling the streets of Bihać in search of people on the move. Migrants were often loaded onto vans, spending hours inside them while officers continued to identify and detain others, before transporting them all to the internal administrative border between Bosanska Otoka and Bosanski Novi. The town functioned as a key point in the cantonal mobility control system, concentrating migrants in a remote area while disrupting their attempts to move around the urban space or reach Bihać. In this sense, Bosanska Otoka functioned as an internal "no man's land" where mobility was governed through enforced waiting and spatial confinement. This can be understood, following Leshem and Pinkerton (2016), as a space produced through the simultaneous dynamics of abandonment and enclosure, whereby people on the move were effectively suspended between two regimes of control while remaining excluded from both. Through these practices, the authorities maintained the semblance of freedom of movement while effectively governing the spatial trajectories of people on the move, reinforcing patterns of dispersal and precariousness within the national territory.

Bosanska Otoka is where Una-Sana canton ends and the Republika Srpska begins. They [people on the move] were brought by buses to that border, an imaginary border of course. They were thrown off and the police from the Federation of Bosnia-Herzegovina were standing there not letting them [turn back], while the police from Republika Srpska

were standing a few hundred meters away and were not letting them pass any further. If you have seen the film by Danis Tanović *No Man's Land*, this is it. So, they could not go either left or right. They kept people for days in some kind of enclave, surrounded, also without water, without food and without anything. (Anela, local activist. Bihać, May 2023)

At the end of August 2020, with my colleagues from IPSIA and other volunteers, we went to monitor the situation at this “internal border” and organized the distribution of some food with the collaboration and support of other local organizations. In Bosanska Otoka, migrants were stuck in a cornfield, a veritable no man's land. The term “no man's land” was used by local interlocutors to describe this space of enforced immobility and abandonment. Building on this, I conceptualize it as a site where overlapping jurisdictional controls suspend movement and produce zones of containment and exclusion within state territory. As Anela reported, on one side of the area, the Republika Srpska police prevented migrants from crossing into their territory, while on our side, Federation of Bosnia and Herzegovina police blocked people on the move from transiting further into Federation territory. We stopped to talk to a police officer, who told us how surreal the situation was. He also did not understand why people on the move were not allowed to proceed. He told us that they often had to call the IOM because, in many cases, there were also families with children stuck there (Fieldnotes 2020). These situations became sites of prolonged immobility, environmental exposure, and invisibility.

These episodes exemplify how European border management strategies were applied unevenly at the local level. Lockdowns, relocations, and enforcement blended pandemic health measures with border security objectives, creating a hybrid governance regime (Hess & Kasperek 2017; Walters, Heller & Pezzani 2022). Across these sites, internal “no man's lands” functioned as a dispersed infrastructure of containment, fragmenting mobility across the territory rather than halting it along a single border line. Mobility was not merely curtailed; it was orchestrated to produce exhaustion, invisibility, and fragmentation, while migrants sought creative strategies to continue their journeys.

CONCLUSIONS

This paper discusses the ways in which mobility in Una-Sana Canton was systematically governed, fragmented and obstructed over the period 2019–2020. The combination of internal administrative borders, policing practices, and relocations to remote areas produced a hybrid regime in

which mobility was both enforced and constrained, creating a highly precarious landscape of movement, waiting and exposure.

The practices described in this paper demonstrate that governance in Una-Sana Canton operated not only through forms of immobilization, such as confinement within camps, but also through more subtle mechanisms of forced circulation. People on the move were not simply detained or blocked; they were actively redirected, coerced into traversing inhospitable geographies and subjected to repeated interruptions of their journeys. Whether migrants were removed from buses, forced to walk to Vučjak under police supervision, or left stranded in remote areas, their movement was regulated, producing exhaustion, disorientation and prolonged precarity. These practices illustrate how internal borders, even when invisible or unofficial, can structure mobility in ways that reproduce the logic of external border regimes within a national territory.

The uneven application of mobility restrictions also underscores the significance of what Hromadžić (2025) terms “patchy internalization”. Across Una-Sana Canton, measures of containment were selectively enforced with official checkpoints that regulated the movement of groups, pushing them temporarily outside urban oversight to navigate “no man’s land” spaces and informal settlements. This uneven enforcement produced differential vulnerabilities, reinforcing hierarchies of access and exclusion. Lockdowns during the COVID-19 pandemic intensified these dynamics, as public health concerns were used to justify stricter containment measures, further limiting access to urban spaces, curtailing informal mobility, and reinforcing perceptions of migrants as sources of risk. Yet, even in these highly controlled environments, migrants continuously found ways to resist, and navigate barriers, highlighting the relational and negotiated character of mobility.

The repeated cycles of displacement and containment in Una-Sana Canton also shed light on the broader politics of the Balkan Route. Bihać, as a central hub in this migratory route, exemplifies how local infrastructures, administrative measures and police practices intersect with transnational governance structures to produce uneven and temporally fragmented mobility. Pushbacks at the Croatian border, internal administrative checkpoints and localized enforcement practices illustrate that border control extends far beyond the external boundary of the EU, embedding itself into everyday geographies and rhythms of life within Bosnia-Herzegovina.

By relocating migrants to peripheral or remote areas, authorities limit opportunities for autonomous movement and produce isolated and highly

precarious living conditions. It is important to note that these practices, although less visible, have continued to be actively implemented in the governance of mobility in the region in the years following the protests and the COVID-19 pandemic. In recent years, all formal and informal camps in urban and surrounding areas have been completely closed, leading to the construction of a single camp, Lipa, in a remote mountainous area within the Una-Sana Canton, funded by EU resources. The politics of dispersal (Tazzioli 2020) intersects with other mechanisms of control, including selective police interventions, and limitations on aid provision, to reproduce a broader logic of containment. While migrants are technically allowed to move, the spatial, temporal, and infrastructural constraints imposed upon them function collectively to limit agency, autonomy and the ability to plan and execute journeys effectively. In this sense, dispersal operates as a tool of mobility governance, producing precarity and vulnerability while maintaining the appearance of mobility.

By documenting how Una-Sana Canton functioned as a site of controlled mobility, forced circulation, and fragmented containment, the paper highlights the ways in which borders are enacted internally, producing conditions of hypermobility (Tazzioli 2020) and vulnerability simultaneously. These three empirical examples should not be understood as isolated cases, but as interconnected configurations through which the governance of (im)mobility is articulated in Una-Sana Canton. While they share certain features with what has been described as bottlenecking (Helms 2025), they also allow for a more differentiated analysis of how mobility is variously redirected, obstructed and contained across spaces. The analysis demonstrates that the governance of migration extends beyond conventional border spaces into everyday urban and peripheral geographies, where legal, institutional, and social processes converge to structure mobility. However, even in the most restrictive environments, migrants are not passive actors: they continue to challenge, circumvent and reshape the structures imposed upon them.

References

- Ahmetašević, Nidžara, Manja Petrovska, Sophie-Anne Bisiaux & Lorenz Naegeli. 2023. *Repackaging Imperialism The EU-IOM Border Regime in the Balkans*. Amsterdam: Transnational Institute.
- Augustová, Karolina, Helena Farrand-Carrapico & Jelena Obradovic-Wochnik. 2023. "Push and Back: The Ripple Effect of EU Border Externalisation from

- Croatia to Iran." *Environment and Planning C: Politics and Space* 41 (5): 847–865. <https://doi.org/10.1177/23996544231163731>
- Augustová, Karolína. 2023a. *Everyday Violence at the EU's External Borders: Games and Push-backs*. London: Routledge.
- Augustová, Karolína. 2023b. "Replay of Torture across 'Other' Places and 'Europe': The Case of Migration at the Bosnian-Croatian Border." *Migration and Torture in Today's World*, ed. Fabio Perocco, 139–160. <https://doi.org/10.30687/978-88-6969-635-0/006>
- Bez nec, Barbara, Marc Speer & Marta Stojić Mitrović. 2016. *Governing the Balkan Route. Macedonia, Serbia and the European Border Regime*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe.
- Border Violence Monitoring Network (BVMN). 2020. "Balkan Region Report" <https://borderviolence.eu/uploads/document/file/509/Working-Doc-August-Report-BVMN-2.pdf>. Accessed: 23 April 2026.
- Border Violence Monitoring Network (BVMN). 2021. "Violence within State Borders: Bosnia and Herzegovina" Available from: <https://borderviolence.eu/uploads/document/file/461/IV-BiH5247.pdf>. Accessed: 23 April 2026.
- Bužinkić, Emina & Maddalena Avon. 2020. "Pushback as a Technology of Criminalization." In *Causes and Consequences of Migrant Criminalization*, ed. Neža Kogovšek Šalamon, 157–170. Cham: Springer International.
- Campbell, Simon, Marijana Hameršak & Marta Stojić Mitrović. 2025. "The Railway and Clandestine Migration along the Balkan Migratory Trail." *Mobilities*: 1–19. <https://doi.org/10.1080/17450101.2025.2506064>
- Council of Europe. 2019. *Commissioner Mijatovic Welcomes the Closure of the "Vučjak" Migrant Camp in Bosnia Herzegovina* Available from: <https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/commissioner-mijatovic-welcomes-the-closure-of-the-vucjak-migrant-camp-in-bosnia-herzegovina> Accessed: 23 April 2026.
- Davies, Thom, Arshad Isakjee & Jelena Obradovic-Wochnik. 2023. "Epistemic Borderwork: Violent Pushbacks, Refugees, and the Politics of Knowledge at the EU Border." *Annals of the American Association of Geographers* 113 (1), 169–188. <https://doi.org/10.1080/24694452.2022.2077167>
- Davies, Thom, Arshad Isakjee & Jelena Obradovic-Wochnik. 2024. "The Politics of Injury: Debilitation and the Right to Maim at the EU Border." *Geopolitics* 31 (2): 531–559. <https://doi.org/10.1080/14650045.2024.2339894>
- De Genova, Nicholas. 2019. "The Border Spectacle of Migrant 'Victimisation.'" *The Passerelle Collection-Coredem* 19: 107–110.
- Garelli, Glenda & Martina Tazzioli. 2016. "Beyond Detention: Spatial Strategies of Dispersal and Channels of Forced Transfer." *Environment and Planning D: Society and Space*. Online Forum: 8 November 2016. Available from: <http://>

- societyandspace.org/2016/11/08/hotspot-beyond-detention-spatial-strategy-of-dispersaland-channels-of-forced-transfer/. Accessed: 23 April 2026.
- Garelli, Glenda & Martina Tazzioli. 2022. "When the 'Via' is Fragmented and Disrupted: Migrants Walking along the Alpine Route." In *Viapolitics. Borders, Migration, and the Power of Locomotion*, eds. William Walters, Charles Heller & Lorenzo Pezzani, 233–257. Durham: Duke University Press.
- Gentili, Roberta, Claudio Minca & Yolanda Weima. 2026. "Camp Geographies in Una-Sana Canton, Bosnia and Herzegovina (2018–2022)." In *Thinking Like a Route: Counter-Geographies of Informal Migration in the Balkans*, eds. Claudio Minca & Yolanda Weima, 143–166. Cheltenham and Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Grubiša, Iva. 2018. "Us and Them? Cultural Anthropological Rethinking of the Fieldwork Experience in Slavonia". In *Formation and Disintegration of the Balkan Refugee Corridor: Camps, Routes and Borders in the Croatian Context*, eds. Emina Bužinkić & Marijana Hameršak. 9–43. Zagreb and Munchen: Institute of Ethnology and Folklore Research, Centre for Peace Studies, Faculty of Political Science University of Zagreb – Centre for Ethnicity, Citizenship and Migration, bordermonitoring.eu e.V.
- Hagan, Maria. 2022. "Precarious Encampments in Hostile Border Zones: The Methodological Challenges of and Possibilities for Studying Contingent Camps." *Area* 54 (3): 355–364.
- Hameršak, Marijana, Sabine Hess, Marc Speer & Marta Stojic Mitrović. 2020. "The Forging of the Balkan Route. Contextualizing the Border Regime in the EU Periphery." *movements. Journal for critical migration and border regime studies* 5 (1): 9–29.
- Hameršak, Marijana & Iva Pleše. 2018. "Winter Reception and Transit Center in the Republic of Croatia: An Ethnographic Research in the Slavonski Brod Refugee Camp." In *Formation and Disintegration of the Balkan Refugee Corridor: Camps, Routes and Borders in the Croatian Context*, eds. Emina Bužinkić & Marijana Hameršak. 9–43. Zagreb and München: Institute of Ethnology and Folklore Research, Centre for Peace Studies, Faculty of Political Science University of Zagreb – Centre for Ethnicity, Citizenship and Migration, bordermonitoring.eu e.V.
- Helms, Elissa. 2025. "Care, Control, and Covid: Pandemic Responses and the 'Migrant Crisis' in the Bihać Region." In *Bosnian Fluxes. Belonging, Caring, and Reckoning in a Post-Cold War Semiperiphery*, Eds. Henig David, Jaroslav Klepal & Ondřej Žila, 87–103. London: Routledge (Taylor & Francis).
- Helms, Elissa. 2025. "Race in Place: Scales of Difference along the Balkan Route of Migration." *Ethnic and Racial Studies* 48 (3): 472–497. <https://doi.org/10.1080/01419870.2024.2394589>

- Helms, Elissa. 2023. "Social Boundaries at the EU Border: Engaged Ethnography and Migrant Solidarity in Bihać, Bosnia–Herzegovina." *Journal of Borderlands Studies* 38 (2): 283–301. <https://doi.org/10.1080/08865655.2022.2108109>
- Hess, Sabine & Bernd Kasperek. 2017. "De-and Restabilising Schengen. The European Border Regime after the Summer of Migration." *Cuadernos Europeos de Deusto* 56 (56): 47–77.
- Hess, Sabine and Bernd Kasperek. 2022. "Historicizing the Balkan Route. Governing Migration through Mobility." In *Viapolitics. Borders, Migration, and the Power of Locomotion*, eds. William Walters, Charles Heller & Lorenzo Pezzani, 183–207. Durham: Duke University Press.
- Hess, Sabine & Bernd Kasperek. 2017. "Under Control? Or Border (as) Conflict: Reflections on the European Border Regime." *Social Inclusion* 5 (3): 58–68. <https://doi.org/10.17645/si.v5i3.1004>
- Hromadžić, Azra. 2025. "Patchy Internalization: Transnational Migration and Local Buildings in the Bosnian Borderland." *Society* 62: 473–485. <https://doi.org/10.1007/s12115-025-01062-3>
- Hromadžić, Azra. 2019. "Uninvited Citizens: Violence, Spatiality and Urban Ruination in Postwar and Postsocialist Bosnia and Herzegovina." In *The Spatiality of Violence in Post-war Cities*, eds. Emma Elfversson, Ivan Gusic & Kristine Höglund. Routledge, 34–56. <https://doi.org/10.1080/23802014.2019.1646615>
- Isakjee, Arshad, Thom Davies, Jelena Obradović-Wochnik & Karolina Augustová. 2020. "Liberal Violence and the Racial Borders of the European Union." *Antipode* 52 (6): 1751–1773. <https://doi.org/10.1111/anti.12670>
- Jordan, Joanna & Claudio Minca. 2023. "Makeshift Camp Geographies and Informal Migration Corridors." *Progress in Human Geography* 47 (2): 259–279. <https://doi.org/10.1177/03091325231154878>
- Karamandidou, Lena & Bernd Kasperek. 2022. "From Exception to Extra-Legal Normality: Pushbacks and Racist State Violence against People Crossing the Greek–Turkish Land Border." *State Crime Journal* 11 (1): 12–32. <https://doi.org/10.13169/statecrime.11.1.0012>
- Katz, Irit. 2017. "'The Common Camp': Temporary Settlements as a Spatio-Political Instrument in Israel-Palestine." *The Journal of Architecture* 22 (1): 54–103. <https://doi.org/10.1080/13602365.2016.1276095>
- Klix. 2020, August 19. "Završeni protesti u Bihaću: Policajci dobili aplauz, a državna vlast kritiku zbog migranata." Available from: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/završeni-protesti-u-bihacu-policajci-dobili-aplauz-a-drzavna-vlast-kritiku-zbog-migranata/200829091> Accessed: 23 April 2026.
- Kurnik, Andrej & Maple Razsa. 2020. "Reappropriating the Balkan Route: Mo-

- bility Struggles and Joint-Agency in Bosnia and Herzegovina." *Dve domovini* 52: 7–23. <https://doi.org/10.3986/dd.2020.2.01>
- Leshem, Noam & Alasdair Pinkerton. 2016. "Re-Inhabiting No-Man's Land: Genealogies, Political Life and Critical Agendas." *Transactions of the Institute of British Geographers* 41 (1): 41–53. <https://doi.org/10.1111/tran.12102>
- Leutloff-Grandits, Carolin. 2023. "The Balkans as 'Double Transit Space': Boundary Demarcations and Boundary Transgressions Between Local Inhabitants and 'Transit Migrants' in the Shadow of the EU Border Regime". *Journal of Borderlands Studies* 38 (2): 191–209. <https://doi.org/10.1080/08865655.2022.2164043>
- Martin, Diana, Claudio Minca & Irit Katz. 2020. "Rethinking the Camp: On Spatial Technologies of Power and Resistance." *Progress in Human Geography* 44 (4): 743–768. <https://doi.org/10.1177/0309132519856702>
- Mezzadra, Sandro & Brett Neilson. 2013. *Border as Method, or the Multiplication of Labor*. Durham: Duke University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ct-v1131cvw>
- Minca, Claudio & Jessica Collins. 2021. "The Game. Or 'the Making of Migration' along the Balkan Route." *Political Geography* 91. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2021.102490>
- Minca, Claudio. 2022. "The Biopolitics Multiple and the Refugee Sovereign Ban". *Environment and Planning C: Politics and Space* 40 (1): 13–15. <https://doi.org/10.1177/2399654420981389c>
- Minca, Claudio & Dragan Umek. 2020. "The New Refugee 'Balkan Route': Field Notes from the Bosnian Border." *Rivista Geografica Italiana* 127 (1): 5–34. <https://doi.org/10.3280/RGI2020-001001>
- Minca, Claudio & Yolanda Weima (eds). 2026. *Thinking Like a Route*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Mlinarević, Gorana & Nidžara Ahmetašević. 2022. *People on the Move in BiH 2019-2021. In Between. (Un)welcome to No Man's Land*. Sarajevo and Thessaloniki: Heinrich Böll Stiftung.
- Mucko, Bojan, Iva Pleše & Tea Škokić. 2022. "Game." December 29, 2022. *e-ERIM: an online network of keywords of the European irregularized migration regime at the periphery of the EU*, <https://e-erim.ief.hr/pojam/p-gejm-p-2307ccc9-f8c2-44b8-a3e1-609ccc46f44c.pdf?locale=en>
- Pozniak, Romana. 2022. *Humanitarni rad u kontekstu izbjeglištva i migracija u posttranzicijskoj Hrvatskoj*. Doktorski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Šantic, Danica, Nermin Oruč & Simona DEgiorgi. 2022. "Transitional Shelters on a Policy Landslide – Experiencing Displacement on the Frontline in Bos-

- nia and Herzegovina". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 24 (3): 520–541. <https://doi.org/10.1080/19448953.2021.2015663>
- Stojić Mitrović, Marta. 2019 (online 2018). "The Reception of Migrants in Serbia: Policies, Practices and Concepts." In: *The Challenges of Migration in South-east Europe: social workers as Promoters of Human Rights in the times of Rising Anti-migration Sentiment in the Countries of South East Europe*, eds. Julia M. Watkins & Darja Završsek. *Special Issue of the Journal of Human Rights and Social Work* 4 (1): 17–27.
- Stojić Mitrović, Marta, Nidžara Ahmetašević, Barbara Bezec & Andrej Kurnik. 2020. *The Dark Sides of Europeanisation. Serbia, Bosnia and Herzegovina and the EUropean Border Regime*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung for Southeast Europe.
- Stojić Mitrović, Marta and Ana Vilenica. 2021. "Enforcing and disrupting circular movement in an EU Borderscape: Housingscaping in Serbia." In *Resisting Citizenship*, eds. Deanna Dadusc, Margherita Grazioli & Miguel A. Martínez, 20–38. London: Routledge.
- Tazzioli, Martina. 2018. "Containment through Mobility: Migrants' Spatial Disobediences and the Reshaping of Control Through the Hotspot System." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 44 (16): 2764–2779. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2017.1401514>
- Tazzioli, Martina. 2020. "Governing Migrant Mobility through Mobility: Containment and Dispersal at the Internal Frontiers of Europe." *Environment and Planning C: Politics and Space* 38 (1): 3–19. <https://doi.org/10.1177/2399654419839065>
- Tazzioli, Martina. 2021. "'Keeping on the Move without Letting Pass': Rethinking Biopolitics through Mobility." *Environment & Planning C: Politics and Space*: 7–10.
- Tazzioli, Martina. 2019. *The Making of Migration: The Biopolitics of Mobility at Europe's Borders*. London: Sage Publications
- Tazzioli, Martina. 2020. "The Politics of Migrant Dispersal. Dividing and Policing Migrant Multiplicities." *Migration Studies* 8 (4): 510–529. <https://doi.org/10.1177/2399654419839065>
- Tazzioli, Martina & Glenda Garelli. 2020. "Containment beyond Detention: The Hotspot System and Disrupted Migration Movements across Europe." *Environment and planning D: society and space* 38 (6): 1009–1027. <https://doi.org/10.1177/0263775818759335>
- United Nations High Commissioner for Refugees. 2018. "Inter-Agency Operational Update: Refugees and Migrants Situation – Bosnia and Herzegovina". <https://data.unhcr.org/es/documents/details/65275>
- Weima, Yolanda & Hanno Brankamp. 2022. "Camp Methodologies: The 'How'

of Studying Camps." *Area* 54 (3): 338–346. <https://doi.org/10.1111/area.12787>

Walters, William. 2015. "Migration, Vehicles, and Politics: Three Theses on Viapolitics." *European Journal of Social Theory* 18 (4): 469–488. <https://doi.org/10.1177/136843101455485>

Walters, William, Charles Heller & Lorenzo Pezzani, eds. 2022. *Viapolitics. Borders, Migration, and the Power of Locomotion*. Durham: Duke University Press.

Примљено/Received: 05. 12. 2025.

Прихваћено/Accepted: 22. 04. 2026.

DOI: <https://doi.org/10.2298/GEI2601047K>

UDC: 39:314.15(450)

original research paper

HANA KONJEDIC

Department of Ethnology and Cultural Anthropology, University of Ljubljana

hk68117@student.uni-lj.si

<https://orcid.org/0009-0007-2836-2918>

Material Residues: An Ethnography of Migratory Traces in the Trieste Borderlands

The article presents and analyses material traces of irregularized migration in Trieste hinterland. Its theoretical foundations are complemented by two ethnographic fieldworks conducted in 2023 and 2025 in Trieste and its surroundings, among people who arrived in Trieste via the Balkan route and among the local inhabitants of the Trieste hinterland. The research shows that one of the key indicators of the hidden movement of people through this area is the presence of material traces at the town's edges or within the forests. Considering the experiences of the interviewees, the article describes how diverse perceptions and terms attributed to the tangible traces of migration movements in this area are. Furthermore, it discusses the discourse that labels the material residues of irregularized migration as "waste", which is consequently the reason for their removal from the environment. Above all, this article aims to show why researching the material traces of contemporary migration is important and necessary.

Keywords: migration, Balkan route, material traces, forests, Trieste hinterland

Материјални остаци: етнографија миграционих трагова у пограничју Трста

Овај чланак представља и анализира материјалне трагове ирегуларизованих миграција у околини Трста. Његова теоријска полазишта допуњена су са два етнографска теренска истраживања, спроведена 2023. и 2025. го-

дине у Трсту и његовој широј околини, међу људима који су у Трст стигли Балканском рутом, као и међу локалним становништвом шире околине Трста. Истраживање показује да је кључни показатељ скривеног кретања људи кроз ово подручје присуство материјалних трагова на рубовима насеља или унутар шума. Ослањајући се на искуства саговорника, чланак описује колико су разноврсне перцепције и појмови који се приписују опипљивим траговима миграционих кретања у овом подручју. Даље, разматра се и дискурс који материјалне остатке ирегуларизованих миграција означава као „отпад“, што је последично разлог њиховог уклањања из окружења. Изнад свега, овај чланак има за циљ да покаже зашто је истраживање материјалних трагова савремених миграција важно и неопходно.

Кључне речи: миграције, Балканска рута, материјални трагови, шуме, околина Трста

INTRODUCTION

Positioned along the north-western segment of the so-called Balkan route, Trieste and its surrounding mountain valleys of the Karst plateau have seen an intensification of migrant arrivals over the course of recent years. The Karst represents a border region between Slovenia and Italy, across which “the border line runs along a higher ridge, dividing the landscape into a narrower Italian section with a coastline and a larger Slovenian rural section with sparse to moderately dense settlement” (Lampič 2017, 60). Despite these differences, the borderland is connected by a “continuous forested area that creates the impression of no border between the two states” (Konjedic 2023). The forested terrain includes three nature reserves, which, together with the surrounding landscape, have been a part of Natura 2000 network since 2009. From this perspective, the forests of the Trieste hinterland represent an attractive destination for numerous visitors, providing space for recreation and other leisure activities. At the same time, however, these forests are also traversed daily by migrants seeking to reach urban centres while avoiding detection by regional authorities. As a result, the forested landscape surrounding Trieste has become a space of both direct and indirect contact between people on the move and local inhabitants. In this article, I focus specifically on ‘indirect contact’ through migrant traces, and the strategic ways in which people on the move navigate their (in)visibility. Within this framework, the focus on materiality emerges as a key perspective on contemporary irregularized migration flows in this area, aiming “to shed light onto the density and complexity of Trieste’s vernacular spaces and to offer depth to

the experiences of people in wait – as well as underline how the material realm can become a site of struggle and resistance” (Bergesio 2025, 129).

The article draws on ethnographic fieldwork conducted during two periods, the first in March 2023, as a part of e-ERIM¹ online platform, and the second in July and August 2025, as a part of my bachelor thesis research. In March 2023 I focused primarily on understanding the spatial embeddedness of material traces of migration in the forests of Trieste hinterland, while in July and August 2025 I expanded my research to include an understanding of the reasons for their emergence, as well as the ways in which they are perceived. Since I understand material traces as one of the practices of the autonomy of migration, I continuously sought to balance the desire to answer my research questions with respect for boundaries of privacy (see Nared 2022) in my conversations with people on the move. Irregularized migration is a continuously evolving and dynamic process, which appears highly fragmented from a research perspective. For this reason, returning to the field is essential, since modes of movement, practices, and survival strategies are constantly being shaped and reshaped in response to structural and direct violence, as well as existing migration control regimes. The 2025 fieldwork was therefore conceived as a return to and re-engagement with the earlier research, through which I sought to assess whether the material traces documented in 2023 were still present and, if so, in what scope. From this perspective, I conducted majority of my fieldwork in the natural landscapes of the municipalities of Trieste, San Dorligo della Valle and Monrupino, a bilingual area where both Italian and Slovenian are spoken.

As part of ethnography, I observed the nature of the border area through walking. Walks through forested landscapes and village outskirts proved to be a central methodological tool, allowing me to experience the space with all my senses while also observing material traces within their spatial context. Visits to forested areas brought up numerous questions in me, including ethical ones. I often found myself reflecting on the position I occupy as a researcher. Although I had a clearly defined research purpose before going into the field, I repeatedly questioned what I was actually doing and why. How does my presence affect the space I am observing? Thoughts like these accompanied me as I entered the forests around Trieste

¹ “E-ERIM is an online network of keywords of the European irregularized migration regime at the periphery of the EU. It was created as part of the scientific research project ERIM, *The European Irregularized Migration Regime at the Periphery of the EU: From Ethnography to Keywords*” (e-ERIM 2026).

which represent a transitional point toward Western and Central Europe for many people on the move. I was aware that the responsibility is always mine, therefore I approached the research setting making decisions that respected both the safety of people on the move and research integrity. For this reason, my method of research in the forests was based exclusively on an observational approach, which I supported with visual documentation using a digital camera or a personal phone. In this way, I merely observed and documented material traces without actively interfering with them.

For research purposes, I also conducted four semi-structured interviews and had numerous informal conversations. All interviews were carried out with locals from the hinterland of Trieste, while I used informal conversations exclusively for interactions with people who declined to have their conversations recorded or those whom, due to specific circumstances, I did not ask to record. Four semi-structured interviews were recorded on an audio device and later transcribed in the dialect spoken by the interlocutors, whereas the information and statements obtained during informal conversations were written down in my fieldnotes. I cite them anonymously and include the date on which the conversation took place. For quotations from informal conversations, I add the label “fieldnotes”. Due to the sensitive nature of the research topic, the numerous informal conversations, and in accordance with the consent agreements signed by all four interviewees, I have decided to maintain the anonymity of all participants. Any data pertaining to individuals is therefore presented in a manner that prevents their identification.

WEAPONIZED FOREST LANDSCAPE

Throughout history forests have served as shelters for various groups of people while also being spaces of control and regulation. For instance, many sought refuge in them during World War II (Kimball 2020), later in the 1990s during the wars accompanying the dissolution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (Hameršak et al. 2020, 16), and also in recent decades by those forced to flee due to civil wars (Volpicelli 2018, 1), as well as crisis hotspots, natural disasters, etc., in the Middle East and beyond (e.g., Afghanistan, Pakistan, Bangladesh). Parallels between past and present are also evident in regimes of control, such as the erection of wire fences on state borders (see Jovanović Horvat 2024).

When discussing forests in the context of migration, the term “weaponized landscape” (Pleše & Hameršak 2022) is used as a central concept to describe natural environments. The term “weaponized” in this context suggests that natural landscapes have “transformed from a neutral nat-

ural environment into active factors for the creation and maintenance of border control regimes as well as for deterring and expelling unwanted migrants” (Hameršak & Pleše 2021, 205). Since the concept manifests in various geographical settings, Pleše and Hameršak (2022) provide specific examples of weaponized landscapes. In the countries on the Balkan route, they include forests, rivers, and mountains, while elsewhere they consist of deserts, seas or archipelagos.

The diverse forms of weaponized landscapes demonstrate that natural spaces in various geographical and political contexts are consistently integrated into the politics of controlling human mobility. “To put it concisely, they are landscapes that are reshaped and used as one more weapon in the obsessive ‘fight’ against ‘illegal migration’” (Hameršak & Pleše 2021, 217), the authors conclude in their article. With this, they emphasize that these landscapes do not merely function as passive spaces but as active tools in European and local migration policies. This is, in fact, an example of the aforementioned securitization, through which these policies close state borders, monitor with technological devices, and forcibly redirect human movements into difficult-to-traverse and often dangerous areas such as forests, mountains, and rivers. In this context, nature acts as an armed landscape, obscuring political responsibility for suffering and, in the worst cases, even deaths, as accountability is shifted onto seemingly neutral forces of nature (Hameršak & Pleše 2021, 216). The potentially fatal consequences of such practices are also confirmed by the testimony of a local resident from the Municipality of San Dorligo della Valle:

Down there, if we're talking down by the hill, in Dolina below, where So-cerb is. You know where – that's where they used to pass by a lot, and a couple of them even died there. When they jumped down, they died. At night, they couldn't see, it was high up, they didn't know [the terrain], and they fell down. People have died from things like that. (Interviewee from the Municipality of San Dorligo della Valle, interview, 11/7/2025)

The interviewee's statement clearly indicates that the consequences of repressive migration policies can be fatal (see Hameršak 2025). Through such cases, a seemingly neutral natural landscape of forests is in the context of migration transformed into a space with a distinctly social and political role. As in the case of Croatian forests, discussed by Hameršak and Pleše, the forested areas along the Slovenian-Italian border also prove to be “hostile and dangerous environments for people on the move, as well as key factors in controlling unwanted migration” (Hameršak & Pleše 2021, 206).

Alongside the discussion of weaponized landscape as a practice of control, the authors also highlight forest encounters. For people on the move, encounters with locals in the woods are (usually) undesirable, as they pose a risk of police reporting (see Budič 2024) and subsequent pushback. From this perspective, the forest primarily functions as a refuge and a space for unnoticed movement, since it allows people to:

[...] hide from unwelcome encounters, and (almost) every encounter is unwelcome and has the potential to result in a pushback. In fact, such encounters with others are one of the few mandatory elements of every pushback report since a pushback is the result of an encounter with authorities. (Czerny et al. 2022, 218)

Contrary to the police's role as an institution responsible for protection and assistance, encounters, when they involve direct interaction between authorities and people on the move, often unfold in a manner where "people are injured, captured, humiliated, tortured, and subjected to suffering" (Hameršak & Pleše 2021, 205). However, not all encounters lead to reporting to authorities, as interactions between people on the move and others in the forests are frequently less hostile. Often, as I will demonstrate in the core of this article, contact is also established indirectly. In such cases, people on the move are perceived "only through the traces they leave behind (discarded clothing, food remains) or in the form of shadows that appear at forest edges, in isolated and remote locations" (Lipovec Čebren, Ivnik & Fekonja 2019, 138). This suggests that the meaning of migration materialities is layered and too often understood only indirectly, without actual contact with their former owners.

TRACES IN THE FOREST

The forested areas of the Trieste hinterland act as transit spaces where people on the move seek to remain as inconspicuous as possible to authorities and local residents (Czerny et al. 2022, 218). Key indicators of clandestine human movement in this area are the material traces found at forest edges or inside the forests. Whether discarded or forgotten, these objects demonstrate that human mobility is inevitably intertwined with the movement of things. Thus, the material traces that have become part of this forested landscape are a consequence of transnational movements "and all of them speak of the hardship of the journey, of people on the move and their helpers, but also of those trying to stop them" (Hameršak et al. 2025).

Material traces, typically observed near border crossings (though not exclusively), are not unique to the Trieste hinterland but are common across many regions of the Balkan route and other migration routes. This is evidenced by scholarly research stemming from field studies along the Slovenian-Italian (Altin 2021; 2025), Slovenian-Croatian (Prinčič 2024), Polish-Belarusian (Judzińska & Sendyka 2022), Russian-Finnish (Seitsonen et al. 2017), and Mexican-American border (De León 2015), as well as in the Mediterranean along the coasts of Lesbos and Turkey (Jungfleisch 2025). Numerous trace locations in Croatia and Bosnia and Herzegovina have also been documented in the fold-out map “Ethnographic Research Map (2020–2024)”, produced as part of the ERIM project (Hameršak et al. 2025).

As Jungfleisch (2025) clearly notes, researching the material traces of contemporary migration is important for two reasons. First, migrations, while primarily a social phenomenon, are also deeply material. Their materiality manifests in the previously mentioned practices of weaponized landscapes (e.g., barbed wire, walls, fences, border crossings, advanced surveillance technologies) as well as in the personal belongings migrants carry with them. Second, Jungfleisch highlights the invisibility of the migration spaces where these traces are found and the unseen events occurring within them. Precisely for this reason, material traces serve as indicators and evidence, offering insights into aspects of migratory movements that might otherwise go unnoticed. From this, we can conclude that material traces are not merely physical evidence of migration flows in a given area but also carriers of information about the less visible and often concealed aspects of migration processes. Jungfleisch himself emphasizes this in his article when he writes:

Along their journey, migrants often leave behind some of these items – whether consciously, accidentally, or under compulsion. These objects form distinctive material cultures, carrying important information about past and ongoing migration processes. (Jungfleisch 2025, 983)

I find it important to emphasize that the cited author, Johannes Jungfleisch, is an archaeologist. In fact, while reviewing the scholarly literature, I noticed that many researchers of material traces of migration (including those mentioned above) hold degrees in archaeology. In an interview conducted by Marijana Hameršak with the author of the influential book *The Land of Open Graves: Living and Dying on the Migrant Trail*, Jason De León discusses the role of contemporary archaeology in relation to researching material traces of migration, stating:

For me, archaeology is just a new lens to bring into this conversation that I think can really help people. We are seeing it happen around the globe in relation to migration. People are doing archaeological work in Lampedusa, in Greece, and these other places. It is because, as ethnographers, we are trying to watch, we are trying to observe this social process that is hidden, that is clandestine, and that is oftentimes difficult to access, but it leaves an archaeological footprint. [...] I hope, in the long run, that archaeology can help us maintain a better understanding of those things, because over time our memories change and the storytelling evolves and things get whitewashed. (Hameršak & De León 2022, 243)

In the interview, De León, drawing on his own field experience in the Sonoran Desert, shows how archaeological and anthropological approaches to the material traces of migration can work together and interweave. The method combines observation of social processes with the analysis of the objects left behind by people who have crossed the border. Within an archaeological frame these objects become material evidence of migratory movements, while within an anthropological one they are carriers of meaning assigned to the traces by both people on the move and local communities. It is precisely these differing meanings that I examine more closely in the remainder of the article.

PERSONAL BELONGINGS OF PEOPLE ON THE MOVE

The following chapter is based solely on my personal fieldnotes, which I recorded in a field diary on the basis of the narratives of eight individuals who arrived in Trieste via the Balkan route. Their perspectives offer insight into individual experiences while simultaneously revealing a fragmented part of their complex journey. It's important to recognize that thousands of others, whose experiences and stories are not captured in this work, have also traversed this path. Although this article opens an important as well as often misunderstood and overlooked view, it represents only a small piece of the broader mosaic of migration stories from this region.

In their accounts, people on the move most frequently used the English term “things” to refer to items they had intentionally left behind, been forced to abandon, or lost by accident during the Balkan route. The usage of this term suggests a broad and vague designation encompassing an individual's entire private belongings at a given moment during their journey. In their descriptions, people I spoke with were not particularly detailed, often mentioning just one to three items: bags, backpacks, cloth-

ing, phones, personal documents, water, and food. For instance, one of the Pashto-speaking individuals, when describing his crossing of the Slovenian-Italian border, spoke mostly about clothing. He explained that changing clothes in border areas varies from person to person, as some arrive at the border already wearing good, clean outfits. When asked where they get the clothes, he replied that they are sometimes provided to them by smugglers (Konjedic, fieldnotes, 7/8/2025).

In his research on the U.S.–Mexico border, Jason De León cites three reasons why people discard belongings during their journey (2015, 191). While his description of these reasons is by no means universal, it aligns with my findings at the Slovenian-Italian border, so I reference his accounts. Firstly, De León notes items like used food and drink packaging or damaged, torn clothing and backpacks that are no longer functional. Secondly, he highlights exhaustion, which often makes it difficult for people to continue carrying backpacks and other personal items (De León 2015, 191). Two participants of Pakistani origin also emphasized this second reason, explaining in their own words:

Sometimes it's very difficult to take all the things with you. If bag is too much heavy, it's difficult to cross the borders or to go up on the mountains. It's very difficult and sometimes we put them around the borders or on the mountains. (Konjedic, fieldnotes, 13/7/2025)

Furthermore, beyond exhaustion, encounters with authorities or wild animals can trigger fear, leading individuals to discard belongings in a panic. De León further explains in his book that authorities may force people to abandon all their possessions before boarding vehicles (2015, 191). Three people I spoke with mentioned such encounters with officials. An Urdu-speaking person described a similar experience to De León's example when police apprehended him at the Croatian-Bosnian border, resulting in the loss of all his personal items, including his backpack and food. His account didn't clarify whether this occurred under coercion or while fleeing. A Pashto-speaking interviewee, for instance, also highlighted fleeing from authorities and explained that during the "Game",² he discarded his backpack because it hindered his running speed. "If you have a back-

² Hameršak et al. (2025) define it as: "An informal term for clandestine attempts to cross borders and move from the countries at the European peripheries to the ones in the center of the continent. It includes evading police controls, constantly hiding in means of transportation, on forest paths, in mountains, and making dangerous crossings of rivers and even minefields" (see also Mucko, Pleše & Škokić 2025).

pack, they catch you easily”, he said (Konjedic, fieldnotes, 13/7/2025). A third respondent who had arrived in Italy from Turkey said the same. The experiences shared by people on the move thus suggest that material traces along the migration route are not random but systematically shaped by border regimes and surveillance practices. Consequently, personal belongings migrants abandon can also serve as indicators of past push-backs, as their reports frequently highlight “the destruction and appropriation of property (mobile phones, chargers, money, documents, backpacks [see Backpack],³ clothing, footwear and other items)” (Hameršak & Mucko 2025, 168). In this context, material traces also serve as one of the elements for identifying violent practices of expelling unwanted groups of people.

As one of the most common reasons for discarding items along the migration route, De León cites the so-called final phase of transition or exit from a weaponized landscape (2015, 191). While on the Mexican-American border this territory is represented by the desert, it is characterized by a forested area on the Slovenian-Italian border. As De León describes, in this case these are meeting points between people on the move and smugglers, resulting in larger dumping sites of discarded material:

Typically, when people arrive at pickup sites, their smugglers tell them to clean up their appearance (e.g. brush their teeth, put on deodorant, and change into clean clothes) so it is not apparent that they just wandered through the desert. This shedding of clothes and backpacks is an attempt to discard all incriminating evidence that would signal someone as an undocumented migrant (De León 2015, 192).

In the field I did not obtain any information as to whether smugglers also give people crossing the Slovenian-Italian border such instructions. As already mentioned above, only one person pointed out that smugglers sometimes provide them with new clothes before they enter the urban centre of Trieste.

A young man from Bangladesh spoke about deliberately discarding personal belongings before entering urban centres. When describing his migration route to Trieste, he repeatedly singled out the backpack as a recognisable object, a potential threat, or an “identification mark” (Walters 2014, 47 in Budimir, Kuna & Pekić 2023) through which, he noticed, the police more easily identify irregularized migrants. He himself stressed:

³ The title of the e-ERIM keyword written by students from Zagreb – Budimir, Kuna and Pekić (2023).

If you have backpack, they catch you easily, that's why in my mind I said no backpack I only go like this – like a tourist. (Konjedic, fieldnotes, 7/8/2025)

He explained his decision based on experience when he was traveling part of the route with three other individuals. Everyone in the group except him was carrying backpacks. At a certain point they encountered the police. Only his companions were stopped and asked for documents. He goes on to say that the police detained them, while he continued the journey alone.

“Some people always travel with backpack, but I when I come, I throw backpack in border area and then I go like tourist.” (Konjedic, fieldnotes, 7/8/2025)

He said that since then he has avoided both groups and carrying backpacks in urban environments. While analysing the field material I noticed that the respondent's information establishes numerous parallels with the findings of the e-ERIM keyword *Backpack* (Budimir, Kuna & Pekić 2023), based on fieldwork in the Trieste hinterland, specifically in the Municipality of San Dorligo della Valle, where I also conducted my own field research. The authors, present possible reasons for the placement of a backpack on the outskirts of the village of Sant'Antonio in Bosco through detailed descriptions. My interlocutor's experience complements the contribution by showing that the abandonment of personal belongings can be a deliberate response by migrants to coercive surveillance practices. From this perspective, the practice of discarding personal items emerges as a key survival tactic for people on the Balkan route.

WHAT TRACES?

“Back there in the woods behind the house there's piles of clothes and stuff” (interviewee from the Municipality of Monrupino, interview, 12/7/2025), a local woman told me in our interview. She said she noticed the material traces a few months before our talk. When asked whether she recalls any specific object, she added: “I didn't stop to look properly, no. I just saw some T-shirts, like, clothes lying around. Nothing special”. (interviewee from the Municipality of Monrupino, interview, 12/7/2025) Her observation is complemented by the account of a local man from the Municipality of San Dorligo della Valle, who recalls encountering the following objects in the woods before the COVID-19 pandemic:

So, we found – well phones, quite a few phones. [...] Also those things, those power banks you can charge your phone with. Lots of those as well. And documents... confetti, the kind you throw at carnival – they'd made confetti [out of them]. They were left with nothing. The documents they had were the ones they'd been given down in Bosnia, in the refugee camp. That's where they got them. (Interviewee from the Municipality of San Dorligo della Valle, interview, 11/7/2025)

Respondents' observations show how varied perceptions of material traces can be. While one woman speaks mainly of clothing, a man lists a wider array of things: broken phones, power banks, destroyed documents. The difference suggests that traces are not self-evident. They appear in multiple forms and are noticed and described in different ways by different people. Similarly, my own fieldwork experiences differed both from my interlocutors' observations and among themselves, as I recorded different traces in March 2023 than in July 2025 when I revisited the Trieste hinterland. At that time, under the heading *Traces in the Forest*, I wrote:

In Socerb, where we traversed only a small section of the “land passage between Eastern and Central Europe” (Altin 2020, 203), we encountered numerous diverse objects scattered across the forest floor. Among the majority were energy drink cans (e.g. Red Bull, Bulldog, Rockstar), coffee beverage cups (e.g. Emmi, Turkcaffé, Monster), and pieces of clothing or their labels (e.g. Skinny, Smog, Crane). Among the rarer items were an insulin injection pen, a phone card, and an official document from the Republic of Croatia, the so-called “7-day paper”. Without any planned direction, these discarded objects led us deeper into the forest's interior. (Konjedic 2023)

This year, however, when I visited a section of the border forest under the jurisdiction of the Municipality of San Dorligo della Valle, I recorded the following observations in my fieldnotes:

Many pairs of shoes, though most often just one from each pair. Most objects along a dry streambed. I assume they are carried further downstream during the rainy season. I documented an empty backpack labelled XMXSPORT, a Croatian Tommy-branded plastic shopping bag, a Sprite soda can, a Studena water bottle, tissues, underwear, a plastic razor, and a thermal shirt with a tag reading AMUL body warmer 95cm. I photographed the objects with my digital camera. The photos

clearly show that the items have been there for quite some time. For example, one shoe was entirely covered in moss, metal packaging had faded, and the backpack and thermal shirt were partially buried under soil and fallen leaves, overgrown with surrounding vegetation. (Konjedic, fieldnotes, 9/7/2025)

The highlighted records and interlocutors' statements confirm that material traces of migration encompass a highly diverse arrangement of objects: from everyday items like clothing and footwear, various packaging, and personal hygiene products to documents and mobile phones. Comparing records from two temporally distinct field sites suggests that migration traces are not homogeneous constants but reflections of individual migratory routes across different periods. This becomes even more evident in the varied accounts of other researchers, who mention specific objects beyond those listed above – such as “*sajadah* (prayer rugs) and various prayer books” (Judzińska & Sendyka 2022, 21), and “life vests, rubber rings, and swim floats” (Jungfleisch 2025, 989). I thus posit that the nature of traces may be geographically conditioned while simultaneously dependent on numerous other factors, particularly political and legal ones like migration policies, visa regimes, and travellers' legal statuses.

As previously mentioned, people I spoke with who recently arrived in Trieste and its hinterland via the Balkan route most commonly described the traces using the English word – and in this case hypernym – “things”. In their descriptions, however, they spoke more specifically about objects such as a bag, backpack, clothes, phone, documents, water, and food. While interviewees who are local residents of the Trieste border municipalities of Trieste, San Dorligo della Valle and Monrupino most often used hypernyms in their accounts to describe material traces: *roba*, *štrace*, *škovace* (Eng. stuff, trash, junk). Such differences in naming suggest that material traces are not perceived neutrally, but through different perspectives and experiences. In order to understand the reasons for such naming, in the following chapter I present in detail how my research participants from the border villages of Trieste understand material traces of migration.

ROBA, ŠTRACE, ŠKOVACE

SSKJ⁴ lists the headword *róba* (Fran 2025a) under three distinct meanings according to the context of its use:

⁴ SSKJ stands for *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, meaning *Dictionary of the Standard Slovene*.

róba -e ž (ò)

1. colloq. *a product or crop intended for the market; goods*: the saleswoman praises her goods; cheap goods / the dress is made of good material *fabrics, clothes / haberdashery goods // product, yield in general*: we have produced a lot of this material; his shoes are foreign goods
2. colloq. *objects, things*: to distribute clothes, footwear and other stuff; he hid the stolen stuff in the attic
3. crafts, concerning dry goods *wooden products of home craft*: to make and sell dry goods; a basket of dry goods / Ribnica dry goods

Among interlocutors, the word *roba* is used in its second meaning as a general term for objects or things. At the same time the word is also a part of Italian vocabulary. In the Italian dictionary (Treccani 2025a), the word *la roba* has five different meanings, the first two being very close to the Slovenian second meaning.⁵ Therefore, the word was present among both Slovenian- and Italian-speaking interlocutors. They used it mainly as a hypernym when describing a large number of material traces in a certain area of the forest.

For instance, I spoke with an Italian-speaking respondent, when she led me to a larger dumping site of material traces deep inside the border forest. In 2023, I recorded a very similar dumping site during my fieldwork on the Socerb hill, of which I wrote that it represents various things “that migrants, refugees left behind before descending into the urban center” (Konjedic 2023). Upon arrival at the location, the interlocutor explained by the pile of collected objects that she had gathered them herself from the nearby forest area and “tidied them up” in one place. I was interested in her perspective on why people on the move leave behind such personal items. First, she pointed out that in her opinion “they don’t have our culture of throwing things in the trash can”⁶ (Konjedic, fieldnotes, 11.7. 2025). As the starting point for her reflection, she recalled a personal experience of traveling through Nepal, where she noticed that there are often no organized waste disposal sites, so people are accustomed to discarding things anywhere. From this experience she concluded that people on the move also follow similar habits. How-

⁵ Treccani dictionary refers to all material possessions of an individual under the first meaning of the word, while the second meaning refers more specifically to fabrics or textiles, as well as clothing and various everyday garments (Treccani 2025a).

⁶ I quote in the original Italian, as expressed by the interlocutor: *Loro non hanno la nostra cultura di buttarle robe nell’immundizie* (Konjedic, fieldnotes, 11/7/2025).

ever, she stressed that she does not understand the abandoned material traces as an expression of disrespect, but rather as a consequence of differences in learned habits. She emphasized that this becomes particularly evident after several days of walking through forests, when fatigue and practical circumstances outweigh concern for keeping the space clean. Image 1 shows a dumping site of a larger number of material traces, which the interlocutor repeatedly described during the conversation with the word *roba*. She also explained that the objects were collected in a pile as part of a forest clean-up campaign, which was organized by the nearby village exclusively due to the villagers' desire to remove large quantities of material that was burdening and polluting the natural environment.

Image 1: Material traces of migration in the border forest of the Municipality of San Dorligo della Valle. Municipality of San Dorligo della Valle, 11 July, 2025.

Source: Hana Konjedic.

In contrast to the word *roba*, the words *štrace* and *škovace* do not have the same dictionary status. The word *štrace* is recorded in the singular form under the headword *štráca* (Fran 2025b), where it is marked as dialectal word. The dictionary does not list meanings, only the synonym *cunja*. The word *škovace* is not recorded in the SSKJ but appears in the online *Dictionary of Istrian Expressions* (Traven 2025), where it is translated as “trash”. Both terms thus belong to dialectal speech that falls out-

side the scope of standard Slovene. The words are derived from Italian, specifically the word *štraca* is a derivative of the verb *stracciare*, meaning “to tear up” (Treccani 2025b). While the word *škovaca* is derived from the Italian word *scovazza*, which is a slang word for rubbish in the Italian region of Friuli-Venezia Giulia (Slengo 2025). The locals consistently used the words *štrace* and *škovace* to describe material traces when expressing their views on the impact that, in their opinion, the presence of migrants has on forested areas. Their usage was embedded in a discourse in which, as Czerny writes, “migrants are often portrayed as a problem for the forests” (Czerny et al. 2022, 212).

During my visit to the Municipality of Monrupino, one of the locals stated that they recently cleaned up all traces from migrants. He continued that in their municipality they pay a lot of attention to this; they scare them off and do everything to prevent them from leaving traces in the forests (Konjedic, fieldnotes, 12/7/2025). When people on the move are framed within a discourse that claims their behaviour “disrupts both human and animal social life in the forests” (Czerny et al. 2022, 212), their presence starts to be seen as an ecological problem. This is evident not only in language but also in cleaning practices specifically aimed at removing their traces. A local from the Municipality of San Dorligo della Valle told me that before the COVID-19 pandemic the Municipality provided garbage bags and special containers in which villagers collected “migrant rubbish” picked up in the nearby forests. The interlocutor emphasised that these containers were “only for migrant trash” (interviewee from the Municipality of San Dorligo della Valle, interview, 11/7/2025). Although the village already had an established waste-separation system, the collected items did not fit the existing categories for separate collection. Instead, they were placed in a completely separate, locked container. This practice shows how even the discarded belongings of people on the move are constructed as “Other” and as incompatible with the waste of the local population. In the imagination of the Other, their objects – like the people themselves – are often situated in the realm of the foreign and the unwanted, something that can also be understood through the concept of “impurity” (see Douglas 2001 [1966]). The interviewee went on to say that the municipality later removed the container from the village to a waste-management centre.

The two clean-up campaigns described are not isolated cases. Many others have been carried out in the areas of the Municipalities of San Dorligo della Valle and Monrupino over the past three years. According to oral information obtained from the Provincial Forestry Board (it.

Corpo Forestale Regionale), in 2022 the municipality of San Dorligo della Valle organised a clean-up that collected roughly seventy bags of material. However, in 2023, 2024 and 2025, a non-governmental organisation called *MiTi associazione*⁷ took over such clean-ups. This kind of initiatives, often organised by non-governmental organisations, “threaten to erase the material remnants of undocumented migration” (Jungfleisch 2025, 985), because once they are perceived as rubbish, they are systematically removed from the environment. Treating these objects as trash is “often part of anti-migrant discourses” (Hameršak & De León 2022, 243), whose loudest proponents are usually far-right groups (Czerny et al. 2022, 212). This view is not specific to the Trieste hinterland alone, but it is actually the dominant tone in discussions about the things migrants leave behind along migration routes worldwide. As early as 2015, Jason De León wrote about his study of material traces in the border zone between the USA and Mexico:

It’s part of a simplistic discourse which posits that these items are garbage with little cultural, historical, or scientific value. The general public often has difficulty grasping the idea that the things people throw away or leave behind today are the artifacts that archaeologists will study in the future. Although some of these items are refuse, many of the things border crossers drop in the desert are valued objects not meant to be left behind, such as pocket Bibles, family photos, and love letters. (De León 2015, 170)

Objects are therefore often removed during clean-up campaigns carried out by various organisations, and, as I described in the fieldnote excerpt in the previous chapter, they are also exposed to weathering that accelerates their decay and deterioration. For this very reason, both anthropology and archaeology avoid the blanket terms that label material traces of migration as trash. Such an understanding is part of a broader discourse of crimmigration that in the first place criminalises people on the move for unauthorised border crossings as well as for allegedly polluting natural landscapes. The discourse legitimises strict border regimes, even though this very control is “why migrants end up in natural environments in the first place” (Hameršak & Pleše 2021, 217).

⁷ All cleaning campaigns are video-documented on their YouTube channel (MiTi Associazione 2023; 2024; 2025).

CONCLUSION

In this paper I examined the emergence and significance of material traces of migration in the Trieste borderlands. Its main focus lies in highlighting the perspectives and different categorisations of my interlocutors of these traces, revealing the complex social, spatial, and symbolic dynamics of the researched area.

Material traces are not neutral. In the imagination of the Other, migrants' objects – like the people themselves – are often situated in the realm of the foreign and unwanted, a perception that can be understood through the lens of “impurity” (Douglas 2001 [1966]). Treating these objects as trash is frequently part of anti-migrant discourses, yet “the abandonment of clothing in the forest is a strategic practice that people on the move adopt in order to get rid of every sign that can connect them to the Game and that can suggest that they have, indeed, just arrived in Italy” (Bergasio 2025, 156). Consequently, the article highlights how objects carry layered meanings: they are evidence of movement, strategies of survival, and markers of broader social attitudes toward migration.

By focusing on materiality, the article offers a perspective on migration that complements approaches centered on legal frameworks, policy, or border practices, showing how the less visible aspects of irregularized border crossings become legible through objects. Material traces thus act as both indicators and carriers of information, offering insight into the often-clandestine dynamics of mobility. Although based on relatively small-scale research, the findings contribute to ongoing ethnographic discussions and may inform further scholarly investigation of material aspects of migration.

References

- Altin, Roberta. 2021. “The Floating Karst Flow of Migrants as a Rite of Passage through the Eastern European Border.” *Journal of Modern Italian Studies* 26 (5): 589–607. <https://doi.org/10.1080/1354571X.2021.1963560>
- Altin, Roberta. 2025. “Tracce e Rimozioni: Per un Archivio di Oggetti Abbandonati dai Migranti al Confine.” *Archivio Antropologico Mediterraneo* 27 (1): 1–18. <https://doi.org/10.4000/1450j>
- Bergasio, Noemi. 2025. “*What are we supposed to do while we are waiting?*”: vernacular geographies of the “Balkan Route” in Trieste, [Dissertation thesis], Alma Mater Studiorum Università di Bologna. Dottorato di ricerca in Storie, culture e politiche del globale, 37 Ciclo. <https://doi.org/10.48676/unibo/amsdottorato/12068>

- Budič, Julija. 2024. "Klic na Policijo?" June 17, 2024. *e-ERIM: Mreža Pojmova Europskog Režima Iregulariziranih Migracija na Periferiji EU*. Accessed: September 13, 2025. <https://e-erim.ief.hr/pojam/p-klic-na-policijo-p.pdf?locale=hr>
- Budimir, Ivana, Barbara Kuna & Sara Pečić. 2023. "Ruksak." July 18, 2023. *e-ERIM: Mreža Pojmova Europskog Režima Iregulariziranih Migracija na Periferiji EU*. Accessed: September 5, 2025. <https://e-erim.ief.hr/pojam/p-ruksak-p.pdf?locale=hr>
- Czerny, Sarah, Marijana Hameršak, Iva Pleše & Sanja Bojanić. 2022. "Can the Forests Be Xenophobic? Migrant Pathways through Croatia and the Forest as Cover." In: *Sentient Ecologies: Xenophobic Imaginaries of Landscape*, Vol. 31, eds. Alexandra Coțofană and Hikmet Kuran, 211–228. New York and Oxford: Berghahn Books.
- De León, Jason. 2015. *The Land of Open Graves: Living and Dying on the Migrant Trail*. Oakland: University of California Press.
- Douglas, Mary. 2001 [1966]. *Purity and Danger: An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- e-ERIM. 2026. "About." Accessed: March 3, 2026. <https://e-erim.ief.hr/o-e-erimu?locale=en>
- Fran. 2025a. "Róba." Accessed: August 31, 2025. <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=roba>
- Fran. 2025b. "Štráca." Accessed: August 31, 2025. <https://fran.si/iskanje?Query=%C5%A1traca&IsAdvanced=True>
- Hameršak, Marijana. 2025. "Smrt." In *Balkanska Pot: Pojmovnik Evropskega Režima Iregulariziranih Migracij na Periferiji Evropske Unije*. Zupaničeva knjižnica 60, eds. Marijana Hameršak, Iva Pleše, Tea Škokić, Uršula Lipovec Čebren & Jelka Zorn, 193–204. Ljubljana: University of Ljubljana Press.
- Hameršak, Marijana, Sabine Hess, Marc Speer & Marta Stojić Mitrović. 2020. "The Forging of the Balkan Route: Contextualizing the Border Regime in the EU Periphery." *movements: Journal for Critical Migration and Border Regime Studies* 5 (1): 9–29.
- Hameršak, Marijana & Iva Pleše. 2021. "Forest, Forest, Forest. Sometimes We Sleep. Walking, Sleep, Walking, Sleep. It's Dangerous on This Way. Weaponized Migration Landscapes at the Outskirts of the European Union." *Etnološka Tribina* 51 (44): 204–221. <https://doi.org/10.15378/1848-9540.2021.44.11>
- Hameršak, Marijana & Jason De León. 2022. "Interview with Jason De León." *Etnološka Tribina* 45 (52): 238–249.
- Hameršak, Marijana & Bojan Mucko. 2025. "Pušbek." In *Balkanska Pot: Pojmovnik Evropskega Režima Iregulariziranih Migracij na Periferiji Evrop-*

ske Unije. Zupaničeva knjižnica 60, eds. Marijana Hameršak, Iva Pleše, Tea Škokić, Uršula Lipovec Čebtron & Jelka Zorn, 159–170. Ljubljana: University of Ljubljana Press.

- Hameršak, Marijana, Bojan Mucko, Mojca Piškori & Iva Pleše. 2025. "Zemljevid Etnografskega Raziskovanja (2020–2024), Balkanska Ruta: Iregularizirane Migracije na Periferiji EU." Translated by Asja Hrvatini and Juraj Šutej. Zagreb: ERIM / Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Jovanović Horvat, Valentin. 2024. "Gestapo Mreža." June 17, 2024. *e-ERIM: Mreža Pojmova Europskog Režima Iregulariziranih Migracija na Periferiji EU*. Accessed: August 24, 2025. <https://e-erim.ief.hr/pojam/p-gestapo-mreza-p.pdf?locale=hr>
- Judzińska, Natalia & Roma Sendyka. 2022. "The Crisis at the Polish-Belarusian Border. Sites and Things." *Sprawy Narodowościowe: Seria Nowa* 54: 1–35. 1–35. <https://doi.org/10.11649/sn.2845>
- Jungfleisch, Johannes. 2025. "From Transient Traces to Material Witnesses: An Archaeological Investigation of Contemporary Border Crossings in the Eastern Mediterranean." *International Journal of Historical Archaeology* 29: 978–999. <https://doi.org/10.1007/s10761-025-00777-7>
- Kimball, Jill. 2020. "In Croatia, Brown Archaeologist Traces Generations-Old Refugee Route." January 6, 2020. *Brown University: News from Brown*. Accessed: August 27, 2025. <https://www.brown.edu/news/2020-01-06/coelho>
- Konjedic, Hana. 2023. "Sledi v Gozdu." *e-ERIM: Mreža Pojmova Europskog Režima Iregulariziranih Migracija na Periferiji EU*. Accessed: August 25, 2025. <https://e-erim.ief.hr/pojam/p-sledi-v-gozdu-p?locale=hr>
- Lampič, Barbara. 2017. "Strokovna Podpora Fokusnim Skupinam v Sklopu Priprave Strategije Prostorskega Razvoja Slovenije 2050. Sklop 4, Gorska in Obmejna Območja: Zaključno Poročilo." Ljubljana: Department of Geography, Faculty of Arts.
- Lipovec Čebtron, Uršula, Tina Ivnik & Eva Fekonja. 2019. "Migracije in Gostoljubje: Kriminalizacija Gostoljubja v Veliki Kladuši." *Časopis za Kritiko Znanosti* 47 (278): 135–161.
- MiTi Associazione. 2023. "MiTi: Pulizia del Monte Carso con le Nuove Attrezzature. Dicembre 2023." Accessed: August 31, 2025. https://www.youtube.com/watch?v=curgC7Tqf0w&ab_channel=MiTiassociazione
- MiTi Associazione. 2024. "MiTi con gli Scout di Milano CNGEI Pulizia del Monte Carso." Accessed: August 31, 2025. https://www.youtube.com/watch?v=hNL42AFuQRA&ab_channel=MiTiassociazione
- MiTi Associazione. 2025. "2025 Carso Pulito: PULIZIA Assieme a 70 Volontari di Varie Associazioni anche dal Veneto." Accessed: August 31, 2025. <https://>

- www.youtube.com/watch?v=_rh9QQVcs0&t=16s&ab_channel=MiTiasoci-azione
- Mucko, Bojan, Iva Pleše & Tea Škokić. 2025. "Gejm." In: *Balkanska Pot: Pojmovnik Evropskega Režima Iregulariziranih Migracij na Periferiji Evropske Unije*, eds. Marijana Hameršak Iva Pleše, Tea Škokić, Uršula Lipovec Čebrown & Jelka Zorn, 59–70. Ljubljana: University of Ljubljana Press.
- Nared, Dagmar. 2022. "Fototesnoba." August 16, 2022. *e-ERIM: Mreža Pojmova Evropskog Režima Iregulariziranih Migracija na Periferiji EU*. Accessed: September 14, 2025. <https://e-erim.ief.hr/pojam/p-fototesnoba-p?locale=hr>
- Pleše, Iva & Marijana Hameršak. 2022. "Naoružani Krajolik." March 1, 2022. *e-ERIM: Mreža Pojmova Evropskog Režima Iregulariziranih Migracija na Periferiji EU*. Accessed: August 26, 2025. <https://e-erim.ief.hr/pojam/su-ma-kao-naoruzani-migrantski-krajolik?locale=en>
- Prinčič, Špela. 2024. "Vlamljanje, Kurjenje v Objektih, Pušcanje Odpadkov." June 17, 2024. *e-ERIM: Mreža Pojmova Evropskog Režima Iregulariziranih Migracija na Periferiji EU*. Accessed: August 29, 2025. <https://e-erim.ief.hr/pojam/p-vlamljanje-kurjenje-v-objektih-puscanje-odpadkov-p.pdf?locale=hr>
- Seitsonen, Oula Ilari, Vesa-Pekka Herva & Mika Kunnari. 2017. "Abandoned Refugee Vehicles 'In the Middle of Nowhere': Reflections on the Global Refugee Crisis from the Northern Margins of Europe." *Journal of Contemporary Archaeology* 3 (2): 244–260. <https://doi.org/10.1558/jca.31697>
- Slengo. 2025. "Scovazza." Accessed: September 18, 2025. <https://slengo.it/define/scovazza>
- Traven. 2025. "Škovace." Accessed: September 18, 2025. https://traven.si/index.php?option=com_seoglossary&view=glossary&catid=1&id=538&Itemid=0
- Treccani. 2025a. "Ròba." Accessed August 31, 2025. <https://www.treccani.it/vocabolario/roba/>
- Treccani. 2025b. "Stracciare." Accessed: September 18, 2025. <https://www.treccani.it/enciclopedia/ricerca/stracciare/?search=stracciare>
- Volpicelli, Stefano. 2018. "Counteracting the Witch Hunt in Managing the Reception of People Seeking Protection. The "Trieste Model"!" *OSCE Yearbook* 24: 251–264.

Примљено/Received: 16. 12. 2025.

Прихваћено/Accepted: 22. 04. 2026.

DOI: <https://doi.org/10.2298/GEI2601069M>

UDC: 314.15(4):331.1-053.2

original research paper

VIOLETA MARKOVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Political Science

violeta.markovic@fpn.bg.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0003-2618-0073>

Child Labour of Unaccompanied Migrant Children on the Peripheries of the European Regime: Protected or Invisible?

This paper explores the largely overlooked phenomenon of child labour among unaccompanied and separated children travelling from Asia and Africa toward Europe via the Western Balkan route. Drawing on qualitative field research conducted in Serbia and Bosnia and Herzegovina, the study reveals that a substantial number of children engage in informal, hazardous, and exploitative work both during their journey and upon arrival in Serbia. Many undertake jobs classified as the worst forms of child labour, including dangerous physical labour, work with a high risk of injury, and involvement in illicit activities. Restrictive migration and asylum policies across transit countries push children into deep informality, leaving them invisible to protection systems and highly vulnerable to abuse by employers. Findings also show that national protection systems rarely identify child labour unless linked with suspected trafficking, resulting in inconsistent, insufficient, and reactive responses. The study highlights the urgent need for a child-rights-based approach that prioritises protection over securitisation within European migration governance.

Keywords: child labour, unaccompanied children, Balkan route, protection systems, informality, European peripheries

Злоупотреба дечјег рада код непраћене деце у миграцијама на периферијама европског режима ирегуларизације: заштићени или невидљиви?

Овај рад истражује недовољно проучену појаву злоупотребе дечјег рада код непраћене и раздвојене деце која путују ка Европи западнобалканском рутом. На основу квалитативног истраживања спроведеног у Србији и Босни и Херцеговини, налази показују да је велики број деце укључен у неформалан, ризичан и експлоатативан рад током пута и по доласку у Србију. Деца најчешће обављају послове који спадају у најгоре облике дечјег рада – опасне физичке послове, послове са високим ризиком од повреда, али и активности повезане са кривичним делима. Рестриктивне миграционе и азилне политике гурају децу у дубоку неформалност, чинећи их „невидљивима“ за систем заштите и изузетно рањивим на злоупотребе послодаваца. Системи заштите ретко препознају дечји рад осим када је удружен са сумњом на трговину људима, што резултира недоследним и недовољним интервенцијама. Студија указује на потребу за приступом заснованим на правима детета, који би заштиту поставио изнад секуритизације у европском управљању миграцијама.

Кључне речи: дечји рад, непраћена деца, миграције, балканска рута, системи заштите, неформалност, периферије Европе

INTRODUCTION

The last decade has seen an enormous surge of migrants and refugees in Europe. Data shows that around 281 million people were international migrants, while 84 million were forcibly displaced (UNHCR 2023). Immigration has increased by 78% over the last decade, reaching the number of 94,7 million people who have been forcibly displaced, with more than half being children, and 1 million born as refugees (WHO 2023).

Traditionally, children account for around 40% out of the total number of refugees and are forcibly displaced. According to the most recent data from IOM, UNHCR, and UNICEF, 41,779 children arrived in Greece, Italy, Spain, Bulgaria, Cyprus, and Malta in 2024, which was 25% fewer than the total number of child arrivals in 2023 (55,704). Among children, there is a significant number of unaccompanied and separated children – the report from international organisations mentions that more than

half of the children who arrived in Europe in 2024 were unaccompanied (UNHCR, UNICEF & IOM 2025). However, it is important to emphasise that these numbers should be interpreted and used with caution – most official data show the number of children who were formally registered and initiated the process to legalise their status. A significant number of children, especially unaccompanied, are not registered and are moving from country to country, “invisible” to the official protection systems. Some reports show that only during 2021 and 2023, some 51,433 migrant children have disappeared after arriving in European countries (Mentzelopoulou 2025), marking a significant increase from the period 2018-2020 when 18,000 children were considered missing upon entering Europe (MacGregor 2021). Many children decide to make themselves invisible to the protection systems – especially those who are unaccompanied – mostly due to extremely restrictive asylum policies in Europe.

The large influx of refugees into Europe beginning in 2015 activated both national and supranational governance mechanisms. To regulate asylum across Member States, the European Union relies on the Common European Asylum System (CEAS), a legal framework that establishes minimum standards for asylum procedures within the EU (Czymara 2021). Adopted by the European Parliament in 2013, CEAS includes the revised Dublin Regulation, the Asylum Procedures Directive, and the Reception Conditions Directive. The Dublin Regulation governs the allocation of responsibility for examining asylum claims among EU Member States. Its core principle stipulates that the first EU country an asylum seeker enters is responsible for registering and processing the asylum application (Heizmann & Ziller 2020). The 2013 revision strengthened certain safeguards, including the right to a personal interview, the right to receive information, and the right to appeal a transfer decision. EU Member States are also obliged to assess the risk of inhuman or degrading treatment before transferring an applicant to another state (APC 2015).

Despite this legal architecture, the primary focus of EU institutions and Member States, as reflected in policy and practice, has been on protecting state borders and implementing legal mechanisms and international agreements to prevent refugee arrivals to the EU. The political concept of “Fortress Europe” (Marino & Dawes 2016, 2) explains these dynamics with the EU’s post-2015 orientation toward restrictive migration governance through the use of legal procedures that limit or complicate access to asylum, physical barriers such as border fences and maritime patrol operations in the Mediterranean, and “virtual walls” embodied in surveillance technologies and border control systems designed to prevent people

on the move from entering or traveling across Europe (Žegarac, Marković & Burgund Isakov 2022).

In these conditions of prolonged insecurity, restricted mobility, and systemic exclusion, work becomes a central mechanism of survival for many unaccompanied and separated children. As they move through spaces where formal protection is absent and basic needs cannot be met, children increasingly rely on informal labour markets to secure food, shelter, and resources necessary to continue their journey (Marković 2024). This makes them highly susceptible to exploitative, hazardous, and underpaid work, often carried out in hidden or unregulated sectors with minimal oversight. For many, engaging in informal labour is not simply a choice but a structural consequence of irregularized mobility: children must earn money to finance their onward movement, repay debts to smugglers, or support family members left behind. The combination of border violence, legal precarity, and limited access to services pushes them deeper into informal economies where risks of abuse multiply.

This paper aims to examine how unaccompanied and separated children become involved in informal and exploitative work on the migratory journey, and to analyse the role of informal intermediaries and “grey zones” of protection that emerge on the peripheries of the European regime. By drawing on qualitative data from field research, the article seeks to map the social, economic, and institutional dynamics that facilitate children’s entry into informal labour; to identify the actors who mediate this process, including peers, community members, smugglers, and frontline professionals; and to explore how gaps within formal protection systems enable the normalization of child labour as a survival strategy. The paper will use the definition of a child as stated in Article 1 of the UN Convention on the Rights of the Child: a child means every human being below the age of eighteen years (UN CRC 1989).

CHILD LABOUR AND MIGRATION PERIPHERIES

Children have contributed to the family and societal economies throughout history, working in different industries. Particularly during industrialisation, child labour has been completely legalised and expected. The rapid expansion of industrial technologies created an increased demand for labour, which, in turn, led both families and broader society to expect children to enter the workforce at very young ages and contribute economically to their households and communities (Cunningham & Viazzo 1996). Much of the scholarly literature highlights that industrialisation fundamentally reshaped childhood by exposing children to harsh and exploit-

ative working conditions that, by today's standards, were closely comparable to forms of servitude or slavery (Hutchins & Harrison 2013). Many European countries and the USA have had children working in very harsh conditions, as some jobs were performed only by children.¹

The experiences of the industrialisation period and the slow sociological shift in views of childhood, from a preparation period for adulthood to a period of love and protection, prompted the first regulations to protect children from workplace exploitation. The UN Convention on the Rights of the Child (CRC), adopted in 1989, establishes the foundational international framework for protecting children's fundamental rights, including protection from child labour and its worst forms. Over time, the CRC has been expanded through three Optional Protocols. However, for children on the move, a particularly relevant instrument is General Comment No. 6 (2005), which outlines states' obligations toward unaccompanied and separated children outside their country of origin.

The ILO Convention No. 138 on Minimum Age for Employment (1973) requires states to set a minimum working age that is not below the age of compulsory schooling – generally 15 years, or 14 in developing countries. The Convention also permits “light work” for children aged 13–15 (or 12–14 in developing countries), provided that such work is not harmful to their health or development and does not interfere with schooling. Article 3 further allows employment from age 16 only, under strict safeguards that ensure full protection of the child's health, safety, and morals, and only if adequate training and education have been completed. Conversely, the minimum age for hazardous work – defined as work likely to jeopardise health, safety, or morals – must not be lower than 18.

The ILO Convention No. 182 on the Worst Forms of Child Labour (1999) specifies categories of work which must be absolutely prohibited for children. These include all forms of slavery-like practices (such as sale and trafficking of children, debt bondage, servitude, forced labour, and forced recruitment for armed conflict); the use of children in prostitution or pornography; involvement in illicit activities such as drug production and trafficking; and work that is inherently dangerous or carried out in conditions likely to harm the child's physical, mental, or moral well-being. States are required to identify hazardous occupations within their national

¹ The most notorious being the work of “breaker boys” in the mining industry where children were tasked with manually removing impurities from coal. Because the work required small hands and nimble fingers, it was performed almost exclusively by children (Whittaker 2004).

context, with particular attention to work involving physical, psychological, or sexual abuse; work underground or underwater; work at dangerous heights or in confined spaces; and work in environments with unsafe equipment, harmful substances, or extreme conditions.

With this foundation, individual countries began adopting national legal mechanisms to protect children from different forms of work that affect their well-being and education. Protection is organised around the notion that child labour appears within the intersection of educational, social, and economic factors. Its occurrence is closely linked to patterns of school attendance and academic performance, to broader social dynamics such as societal norms and families experiencing functional difficulties, and to structural economic pressures, including poverty, labour demand, and economic instability (ILO 2018).

In Serbia, the minimum age for employment is set at 15 years (Labour Law, article 24), and the same law prescribes general conditions for the employment of persons under the age of 18 (article 25). The age limit coincides with the age for mandatory education, giving the education system a primary preventative role in this area. Primary schools can monitor the school attendance and dropout rates as one of the indicators of child labour is irregular school attendance, especially seasonal absences from school, as families migrate for seasonal work (Baronijan et al. 2012). The protection system for children involved in child labour in Serbia relies on social protection and the labour inspectorate. Labour inspectorates are responsible for implementing measures against employers and referring cases to social work centres. Centres for social work can implement several interventions once the case of child labour is identified: guardianship, alternative care (accommodation in a foster family or social protection institution), and initiation of proceedings in criminal and family protection.

However, for Centres for Social Work to perform the interventions, there must be an official concern registered or a referral made by the school, Labour Inspectorate, or another institution/organisation/individual. The data show that neither the educational system nor the Labour Inspectorate has referred cases to Centres for Social Work in the past five years (Žegarac 2021; Republički zavod za socijalnu zaštitu 2023). The protection of unaccompanied and separated children in migration follows the same rule, based on the principle of social protection that interventions are the same for all the children regardless of their individual differences (Marković 2024).

How do this protection mechanisms translate to the protection of children in migration? The basic idea of the CRC and international convention

is the universality of protection – the same policies apply to all children regardless of their legal status or nationality. However, the specific policies regarding the protection of national borders often collide with this notion. At the beginning of the European “refugee crisis” in 2015, the Balkan countries provided efficient and collaborative transit for newcomers, with, from time to time, unilateral policies to prevent movement outside the established rules on speed and direction. This type of movement was (more or less) coordinated with the EU; however, over time, individual countries within the EU (Hungary led and others followed) began enforcing stricter policies to prevent it. The culmination of these policies is marked by the infamous EU-Turkey deal in 2016, which led to the Balkan countries employing violent pushback from EU territory into non-EU states. Croatia, as an EU country, was the leading example, pushing newcomers back across the border with extreme violence into Serbia and Bosnia and Herzegovina, prompting people to move erratically across the borders of Western Balkan countries (Hameršak et al. 2020). Turkey is also important to mention, even though it is not formally part of the “Balkan route”; it functions as a central transit zone and a strategic buffer, shaping mobility toward Southeast Europe.

In these political, legal, and protection systems, unaccompanied and separated children are also moving, without protection from people they trust or care about. They are presented in the literature as “most vulnerable” among children on the move, facing heightened risks of violence, smuggling, trafficking, and various forms of exploitation (Marković 2019). Given the heightened risk and the lack of informal protection from parents and/or families, it is reasonable to assume that formal protection mechanisms² should step in and protect these children. However, literature shows that the formal protection mechanisms fail unaccompanied children and are secondary to the policies aimed at border control.

When it comes to child labour and migration, literature is very scarce on all the aspects surrounding this phenomenon: from frequency, children’s experiences, the risks and protection of unaccompanied children who are forced to flee their countries and are moving across state borders. Most of the literature focuses on voluntary migration of children from ru-

² In theory and practice of social work, formal support refers to services and interventions provided by government institutions, professional organizations, or licensed providers within the social protection system, while informal support encompasses the assistance offered by family members, relatives, friends, neighbours, and other significant people in the client’s life (Matković & Stanić 2014; Žegarac 2015).

ral to urban areas of countries, or on migration for work to a neighbouring country prompted by poverty (Bahar 2014; Mulugeta & Eriksen 2020; Udayar et al. 2021). The limited literature on forced migration of unaccompanied children and their work shows that children are mostly using informal networks for protection on the labour market - usually smugglers, friends and acquaintances. However, most of the literature focuses on human trafficking, completely disregarding the risks that child labour itself carries for unaccompanied migrant children.

All the efforts to control movement and protect the borders put unaccompanied and separated children at a heightened risk, pushing them deep into the informality, making them invisible to the formal protection systems. On the journey, they face violence from border police (they are usually treated as single men), smugglers, and other migrants; pushbacks; denial of access to asylum procedures; detention; severe mental health challenges; overcrowded and inadequate accommodation; and insufficient services (BCHR et al. 2017; Save the Children et al. 2017; Panico & Prest 2019). Despite extensive documentation of the violence, structural barriers, and protection gaps these children encounter, little is known about how unaccompanied and separated children sustain themselves financially while navigating such hostile environments. This gap is important to acknowledge, given that economic survival strategies play a crucial role in exposing children to exploitation, shaping their mobility trajectories, and positioning them within “grey zones” beyond institutional oversight. A more systematic understanding of these practices is therefore essential for explaining how children negotiate movement under conditions of irregularity and for designing protection responses that address the realities of their lived experience.

METHODOLOGY OF THE RESEARCH

This study is embedded in a wider research project undertaken as part of the author’s PhD dissertation. The entire research combined quantitative and qualitative methods. However, only part of the qualitative research will be presented here, focusing on themes related to the focus and scope of this paper.

Field research was conducted in Serbia and Bosnia and Herzegovina from March to July 2023. The methodology included focus groups and interviews with professionals involved in the protection of migrant children in Serbia, and with unaccompanied and separated children in Serbia and Bosnia and Herzegovina. The aim was to understand and analyse the experiences of children with work along the route – from their countries of

origin to Serbia. So, the analytical focus was on their journey and in Serbia, and for that reason, the experiences of working in Bosnia and Herzegovina were not collected. The reasons to perform part of the research in Bosnia and Herzegovina were twofold.

Firstly, during field research, 28 children were registered in official asylum centres in Serbia. To provide a more robust and diverse sample, a decision was made to collect data from children in Bosnia and Herzegovina, which, at the time, was the most common route for children to reach the EU.

Secondly, children in Serbia reported having no work experience while in the country. However, drawing on prior research (Žegarac, Marković & Burgund Isakov 2022), this absence of reporting was recognised as possibly reflecting children's use of a well-documented protection mechanism called "fawning". This strategy involves denying or avoiding discussions of negative experiences in the (current) host country while still residing there. This behaviour is typically driven by fear of deportation, limited knowledge of the legal norms and previous negative experiences with protection systems along the migration route. To address this potential under-reporting and obtain more reliable data on work experiences in Serbia, part of the fieldwork was deliberately performed in Bosnia and Herzegovina. The rationale was that children who are not residing in Serbia would be more open and feel safer discussing their experiences working in Serbia.

The focus group and interview guide for professionals was structured around seven thematic areas: the prevalence and characteristics of child labour; the protection system for unaccompanied and separated children; cultural context; risks and protective factors; interventions; professional knowledge and skills; and recommendations. Participants in this component of the study were professionals from a range of institutions, with varying levels of experience and diverse gender backgrounds. Data were collected from 37 professionals through 12 in-depth interviews and 4 focus groups with 25 participants. The sample included representatives of key state institutions such as Centres for Social Work, the Ministry of Labour, Employment, Veteran and Social Affairs, the Commissariat for Refugees and Migration, the Institute for Social Welfare, the Centre for Human Trafficking Victims Protection, and two social welfare institutions providing accommodation for unaccompanied minors in Niš and Belgrade. In addition to governmental actors, professionals from UN agencies and international and national NGOs participated in the study. These organisations provide direct assistance and support to unaccompanied and separated

children both within official reception/accommodation facilities and in informal gathering places known as “squats”.

The focus group protocol for unaccompanied and separated children combined thematic questions with vignette techniques. Vignettes – short, contextually grounded stories about a fictional character or situation – are widely recognised as an effective method for eliciting children’s perspectives (O’Dell et al. 2012). They provide emotional distance between the scenario and the respondent (Budd & Kandemir 2018), thereby creating a “non-personal and less threatening atmosphere” (O’Dell et al. 2012, 2, Palaiologou 2017). For this research, vignette examples were developed based on the author’s prior professional experience. Given the limited literature on the examined phenomenon and to ensure the relevance and accuracy of the scenarios, the researcher established a youth advisory board composed of three young people who had arrived in Serbia as unaccompanied minors who participated in refining the vignette stories.

The final protocol for focus groups with unaccompanied and separated children consisted of four sections: (I) risk and protective factors; (II) agency; (III) characteristics of child labour; and (IV) knowledge of rights and experience with support systems. Each section was paired with a tailored vignette used to initiate discussion. Semi-structured interviews were conducted with unaccompanied and separated children and youth who had experience of working either during their journey or in Serbia. The interview guide also contained four thematic areas: work experiences, risks and support, agency, and knowledge/experience of support systems.

A total of 44 children participated in the focus groups and interviews; 28 were residing in Serbia and 16 in Bosnia and Herzegovina. Sampling methods included purposive sampling and snowball sampling. Children recruited for focus groups were selected through official institutions – the Centre for Social Work and the Serbian Commissariat for Refugees and Migration. In Bosnia and Herzegovina, the responsible Centre for Social Work employed guardians through World Vision International (an international NGO), so recruitment and support were provided by its employees. Children and youth recruited for interviews were identified through snowball sampling, whereby participants recommended peers they knew to have work experience. All participating children were male, with an average age of 16 years, originating from Afghanistan (n = 42), Syria (n = 1) and Morocco (n = 1).

In accordance with ethical standards and the approval of the Ethics Committee of the Faculty of Political Science, University of Belgrade, all preparatory steps for conducting interviews and focus groups with unac-

accompanied and separated children followed the required legal and ethical procedures in both Serbia and Bosnia and Herzegovina. In Serbia, unaccompanied and separated children are accommodated in asylum and reception centres under the authority of the Serbian Commissariat for Refugees and Migration but are under the guardianship of the Centre for Social Work Šid. Following the guardian's signed consent, children themselves provided written informed consent outlining the purpose of the study, the voluntary nature of participation, confidentiality, and the right to withdraw at any time. All consent forms were translated into languages the children understood (Farsi, Dari, Pashto, and Arabic). For participants with limited literacy, the interpreter present at all interviews and focus groups read the consent form aloud to ensure full understanding before signature. The data collection process relied on interpreters in both Serbia and Bosnia and Herzegovina, all of whom were given instructions regarding their role in the research prior to engaging with the children.

RESULTS

The data analysis process involved transcribing audio recordings of focus groups and interviews verbatim and analysing them using thematic analysis. The analysis was performed using the software MAXQDA (Verbi 2020), in which the initial and focused coding was performed. The coding was done by identifying the main themes and then extracting the subthemes accordingly. The themes relevant to this paper that will be presented are: general characteristics of child labour, the circumstances surrounding child labour, and protection systems in Serbia. All themes will be described, along with the appropriate subthemes identified. Some findings will be illustrated with direct quotes from the participants, with a note that all participants have been assigned codes to protect their identities. All quotes from child participants are coded as UAC (Unaccompanied and Separated Children), whereas PROF denotes those from professionals.

GENERAL CHARACTERISTICS OF CHILD LABOUR

Research shows that the frequency of work among children travelling to Europe using the Balkan route is high. Professionals usually state that they rarely talk to children about their experiences with work. Children, however, state that *"almost everyone is working on the journey"* and that far more children have been engaged in some form of work since 2015 than those who have not. *"99% of children work, because without work, you cannot do anything"* (FG4_UAC_M5)

Children and professionals most frequently identified similar reasons for why children engage in work during migration: to earn money needed to continue their journey; to provide financial support to families who remain in the country of origin; or to repay debts incurred by their parents to finance the child's travel. Children, however, more often than professionals, emphasised the need to cover daily living and survival expenses along the route – such as accommodation, food, clothing, footwear, and mobile phones – as well as the desire to *“build a better future for themselves”*.

Discussions with children show that children are, during their journey, involved in informal and unregistered work, in hazardous labour that endangers their wellbeing, health, morals, and education. In Serbia, children are often involved in some of the worst forms of child labour, most notably work for smugglers and criminal activities related to the distribution of illicit substances. Along the migration route, children most commonly work in the construction sector (on construction sites, in factories producing construction materials, or in stone- and tile-cutting), in the textile industry, and in hospitality, typically in back-of-house roles such as dish-washing or basic food preparation. They also work in bakeries, performing tasks related to pastry production and baking. Agricultural work is widespread, particularly seasonal fruit and vegetable harvesting in Greece and Serbia. Other frequent activities include collecting recyclable materials and waste, as well as woodcutting.

I do not know... whether it is bakeries, kiosks where they make hamburgers and similar things – that is mostly what they do here in Belgrade. The most common places are car washes... and I know many who have worked in construction here in Belgrade as well. And, for example, I know that in Sjenica and Tutin many of them go to seasonal summer jobs, such as cutting wood, chopping, picking raspberries, or helping with gathering hay. (FG4_PROF_M1)

There were also examples of good practice in Serbia regarding the employment of adolescents aged 15 – 18 in conditions that met standards of decent work. Several professionals mentioned cases of children aged 15 or older who were engaged by non-governmental organisations as interpreters, or examples of summer placements of high schoolers in IKEA. However, most children work in extremely difficult circumstances – long working hours (12–14 hours), without contract, without healthcare and with extremely low salaries.

On the journey, Iran and, especially, Türkiye have the biggest market for child labour, where children are always involved in hazardous labour with a big risk for injuries and even death. Children work on construction sites or in factories, where they operate dangerous machinery to process construction materials, including stone and ceramic tile. At the same time, one of the respondents was involved in the manual manufacturing of cutlery in a factory. They often reported that their friends and colleagues would fall from high heights on construction sites, or get injured on industrial machines, some of them showing scars on their hands from working with dangerous machines.

...In Turkey, you can work wherever you want; employers do not care whether you are a child. Especially if you know the language, all the workplaces are open for you. And in Iran, we are perfect for work as we speak the language.³ (FG4_UAC_M8)

CIRCUMSTANCES SURROUNDING CHILD LABOUR

Most children consider working an obligation to their families who stayed in their countries of origin. Given that most of the children in this research were the oldest male children in their families, they think it is mandatory to provide for their families while travelling and that it is important to reach the “country of destination” as soon as possible to continue working and send more remittances. This puts them in a situation where the selection of work is very limited, and, considering that they are usually invisible to formal systems of protection, they are susceptible to violence and abuse by employers who often misuse their situation and create conditions of work that are exploitative.

Maybe for you Europeans it is difficult to understand what it means to be separated from your family for seven years, talk only on the phone under the condition that there is reception. I will accept any job that I am offered; to send money to my mother and father, I feel responsible for the better life of my family. It is my burden, and I accept it. (FG5_UAC_M1)

To find work, children mostly rely on other children, sometimes on other adults – such as relatives or acquaintances they met during the journey. There is a significant misalignment between professionals’ statements

³ Children coming from Afghanistan speak Dari language which is very similar to the Persian language spoken in Iran.

about how children find work during the journey and the actual children's experiences. Professionals believe that children find work through smugglers, and that working is always somehow connected to the risk of trafficking. According to the professionals interviewed, in such situations, children are often not paid for their work; instead, all the money they earn is handed over to smugglers in order to repay travel debts, while the children are provided only with basic food and shelter for survival. Children, however, reject this portrayal, insisting that "*the smuggler's job is only to take people across borders*", and that they find work on their own. A smuggler who would help a child secure a job was described as an exception, and a positive one:

We have to work to cover our own needs. Sometimes it happens that a smuggler is so good that he helps you find a job, but that is rare. (FG3_UAC_M5)

In countries where they speak the language, children often seek employment independently by walking into various small businesses, most commonly bakeries, hair salons, or retail shops, where they are assigned, tasks related to cleaning or maintaining the premises, usually out of customers' sight.

In Serbia, however, the process of finding work is different, as children reside in official accommodation facilities. Professionals reported that children had found jobs with the consent of their guardians and staff in the institutions where they were placed, either through direct contact with employers (e.g., for agricultural work such as fruit picking), through other migrants within asylum and reception centres, or with the assistance of institutional staff.

...What I saw both in Sjenica and here in Krnjača is how they would get work. An employer would literally come to the camp gate, speak either to someone from the security or directly to one of the minors when they saw them leaving the camp, and say: 'Do you want to work?' And then words spread among them. So, every new arrival already hears from other minors where they can get work. (FG1_PROF_M1)

Regarding relations with employers, more than 80% of the children who participated in the study reported negative experiences. Employers commonly subjected them to physical and psychological abuse, often through threats to report them to the police, by restricting their movement

within employer-provided accommodation, or by imposing punishments for perceived “mistakes” at work. These punishments ranged from verbal and physical assault to reducing their already very low wages:

At that moment, they do not treat you even like a robot anymore - but like an animal. (KI_UAC_M1)

Children also explained that when they “protested” about not being paid, employers would expel them and threaten to report them to the authorities because of their irregular status. Such treatment placed children in situations of powerlessness and intense fear of deportation, as well as fear of losing the progress they had made on their journey. As a result, children tended to comply with the employer’s decisions and search for another job.

PROTECTION SYSTEMS IN SERBIA

Professionals working with unaccompanied and separated children were aware that many of them were engaged in work, including their formally appointed temporary guardians. Although this work was informal and unregulated, guardians often took responsibility for monitoring children’s safety at the workplace, recognising that earning money was essential to their onward movement, so these situations were rarely reported to institutions.

Guardians know it is informal work, but it is necessary; without that income, the child cannot move on, so it does not get reported further. (KI_DR_Ž5)

Professionals also pointed to systemic challenges within the child protection sector, particularly the heavy reliance on project-based staffing, weak coordination between institutional and project actors, and a lack of adequately trained and sensitised personnel. In some cases, frontline workers did not meet the required qualifications, which hindered consistent monitoring and response. Many interviewees noted that the system often failed to intervene even when children were involved in hazardous forms of work. These circumstances contributed to a sense of powerlessness among professionals, who frequently felt that their “*hands were tied*”, particularly when children clearly expressed a desire, or perceived necessity, to work. When children are believed to be working with smugglers, professionals reported unclear procedures and a lack of feedback

from institutions after filing concerns. This eroded trust in formal mechanisms, especially among NGO workers.

It is an open secret that some children work with smugglers; everyone knows it. However, few of us have the authority to intervene beyond reporting our concerns. Very often, we all know that a child is in trouble, the case is reported, and still, as a civil society organisation, we receive no feedback whatsoever. (FG1_DR_Ž3)

Underlying many professional accounts was the perception of Serbia as a “transit country” which often led to a minimalist or procedural response, sometimes justified by the assumption that the child would soon leave the country. Assistance was therefore described as dependent on personal relationships among professionals rather than on clear institutional pathways. It was also very common that professionals struggled to differentiate between hazardous child labour and trafficking. In such situations, practitioners typically contact the Centre for Human Trafficking Victims. Nevertheless, representatives of the Centre are trained specifically to identify trafficking, yet they rarely recognise cases of hazardous child labour. Even when they do acknowledge hazardous child labour, they appear to conclude that the child is not a victim of trafficking and, consequently, do not report the case further to the competent Centre for Social Work.

Children, in contrast, reported very limited contact with protection systems and expressed deep mistrust that official institutions could or would protect them if something went wrong at work. Their past experiences with authorities, either in countries of origin, along the route, or in Serbia, were predominantly negative or extremely limited. This contributed to a strong sense of self-reliance and avoidance of formal reporting channels.

We hide even from animals, so of course we would never report a problem at work to anyone. (FG3_UAC_M5)

DISCUSSION

This research indicates that a substantial number of unaccompanied and separated children are exposed to work along the migration route, starting from their countries of origin (most commonly Afghanistan) and continuing through Serbia. Many of them are involved in some of the worst forms of child labour, including hazardous work and activities associated with criminal offences such as human smuggling and the distribution of

psychoactive substances. Children travelling along the Western Balkan route and through Serbia frequently engage in work involving dangerous machinery, unsafe environments, and high-risk tasks that pose significant threats to their health, well-being, and moral development.

Children most frequently work in Türkiye and Iran along the route to Serbia, and to a lesser extent in Greece, after the closure of the EU borders in 2016. In addition to the length of stay and the opportunities for informal employment, language proficiency plays a major role in enabling children to find work. In Iran, the children interviewed reported that it was relatively easy for them to secure employment and exercise greater control over the type of work they undertook, precisely because they spoke the local language. Research further indicates that unaccompanied Afghan children are considered “ideal” labour for Iran’s informal labour market: they often have prior work experience from their country of origin, and their lack of legal documentation prevents them from using formal mechanisms of protection if exploited at work (Ahmady 2023). In Türkiye, children also find work relatively easily due to the tolerant social attitude toward child labour and the highly developed informal labour market for migrants and children. The informal sector accounts for nearly 46% of the Turkish economy (Icduygu 2006), making it a highly accessible avenue for those without legal status or those who, for various reasons, need to work outside formal structures (Galli 2001; Fatima 2018). Nevertheless, relatively few studies examine the labour of migrant children with irregular status in Türkiye, as most existing research focuses on Syrian refugee children under temporary protection.

The children in this study demonstrated a clear awareness of the circumstances of their work. They know their work is illegal and would prefer to work legally. Nevertheless, the restrictive nature of national migration policies forces them into informal labour markets. In practice, the only available administrative procedure for many is to apply for asylum, which is primarily used to register and control population flows rather than to enable individuals to exercise rights. European asylum systems have not been able to process claims efficiently, thereby causing children and adults to wait often months, sometimes years, for a decision on their claim. Many states prevent people from even submitting an asylum request; instead, they deport them to countries where they previously stayed or push them back directly from the border if they do not have documents. Such practices violate the principle of non-refoulement, which prohibits returning an individual to a place where they may face harm (Kovačević 2020). Since 2015, the EU has intensified efforts to restrict access to its

territory by expanding and tightening existing migration-control policies. The 2016 EU–Türkiye Agreement further strengthened border control, with Türkiye committing to prevent departures toward EU member states in exchange for substantial financial assistance and political concessions (Heck & Hess 2017). As a result, migrant children face significant barriers to legalising their status in any country along the route.

Children typically find work through peers or members of their national community, contrary to the widespread belief among many professionals that smugglers arrange jobs for children and retain their earnings to cover the cost of onward travel. While networks of co-nationals vary in strength along the route, they play an important role in connecting children with employment. This finding does not align with earlier research (REACH 2017) nor with assumptions held by many professionals interviewed in this study, who believe that smugglers organise children’s work in transit countries and subsequently exploit them in the destination country to recover the cost of the journey.

An analysis of system interventions shows that a significant number of cases involving child labour remained unnoticed, overlooked, or inadequately identified. Even in cases that were detected, institutional responses did not follow the established procedures for addressing such situations. Professionals reported feeling powerless in these circumstances and expressed uncertainty about the purpose and effectiveness of the available interventions and systemic mechanisms. Among unaccompanied and separated children, child labour is typically recognised as a concern requiring system intervention only when it co-occurs with other problems – most often trafficking. This mirrors the broader national pattern of response to child labour in Serbia, suggesting that frontline workers across protection systems lack sufficient knowledge and are not adequately sensitised to identify this phenomenon.

CONCLUSIONS

Research on child labour among unaccompanied and separated children travelling from Asian and African countries toward Europe through Serbia since 2015 remains scarce within the broader field of migration studies. This study aimed at collecting and analysing the experiences of unaccompanied and separated children on their journey to Serbia and in Serbia. Focus groups and interviews with 44 unaccompanied children and 37 professionals involved in the protection of children were performed to get insight into the experiences and protection mechanisms from child labour.

The findings of this study show that these children are involved in various forms of labour both along the route to Serbia and within Serbia itself, most of which fall under the category of the worst forms of child labour as defined by international conventions. Children perform hazardous work that involves operating machinery with a high risk of serious injury, working in unsafe and developmentally harmful environments, and enduring excessively long working hours. Given that their very movement is shaped and constrained by restrictive migration policies, almost all the children in this study worked informally, “under the radar”, beyond the reach of protection systems and left largely at the mercy (and often the exploitation) of employers.

A child-rights-based approach in the contemporary context of migration along the Western Balkan route is applied only sporadically and inconsistently. Although the countries on this route have ratified the Convention on the Rights of the Child, their policies prioritise securitisation, making it extremely difficult for children to regularise their stay or continue their intended journey. This, in turn, exposes them to informal and exploitative labour, including the worst forms of child labour. Such work takes place in an environment marked by a pervasive fear of deportation, affecting both children and adults alike, and leaving no adequate mechanisms to address the specific vulnerabilities of children. Children are not treated “primarily as children”, which constitutes a fundamental principle of the Convention and of the child-rights-based approach. On the contrary, they are placed in an even more disadvantaged position than adults: they are paid less, face limited access to safe forms of livelihood, and are pushed into work that endangers their health, safety, and well-being.

References

- Ahmady, Kameel. 2023. “Traces of Childhood Exploitation: A Comprehensive Study on the Forms of Child Labour in Iran.” *Journal of Advanced Pharmacy Education and Research* 13 (4): 57–64. <https://doi.org/10.51847/blnsUHGGhq>
- APC. 2015. Evropska migraciona politika i azilni sistem. <https://www.azilsrbija.rs/evropska-migraciona-politika-i-azilni-sistem/?script=cir>. Accessed: 25.12.2025.
- Bahar, Ozge Sensoy. 2014. “An Overview of the Risk Factors That Contribute to Child Labor in Turkey: Implications for Research, Policy, and Practice.” *International Social Work* 57 (6): 688–697. <https://doi.org/10.1177/0020872812452177>
- Baronijan, H., Milošević, J., Jakić, J., Delić, A., Uljarević, M., Ranković, T., et al.

2012. *Analiza osipanja iz obaveznog obrazovanja: uloga institucija i procesi na lokalnom nivou*. Beograd: Ipsos Strategic Marketing.
- BCHR, Macedonian Young Lawyers Association & OXFAM. 2017. *Dangerous „Game“ The Pushback of Migrants Including Refugees, at Europe's Borders*. Beograd: BCHR.
- Budd, Richard & Asli Kandemir. 2018. "Using Vignettes to Explore Reality and Values with Young People." In *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research* 19 (2): 23. <https://doi.org/10.17169/fqs-19.2.2914>
- Cunningham, Hugh & Pier Paolo Viazzo. 1996. *Child Labour in Historical Perspective 1800-1985: Case Studies from Europe, Japan and Colombia*. Florence: UNICEF & Istituto degli Innocenti.
- Czymara, Cristian. 2021. "Attitudes Toward Refugees in Contemporary Europe: A Longitudinal Perspective on Cross-National Differences." *Social Forces* 99 (3): 1306–1333. <https://doi.org/10.1093/sf/soaa055>
- Fatima, Ambreen. 2017. "Child Labour in Pakistan: Addressing Supply and Demand Side Labour Market Dynamics." *The Economic and Labour Relations Review* 28 (2): 294–311. <https://doi.org/10.1177/1035304617690332>
- Galli, Rossana. 2001. *The Economic Impact of Child Labour* (Vol. 128). Geneva: International Institute for Labour Studies.
- Hameršak, Marijana, Sabine Hess, Marc Speer & Marta Mitrović Stojić. 2020. "The Forging of the Balkan Route. Contextualizing the Border Regime in the EU Periphery." *Movements. Journal for critical migration and border regime studies* 5 (1): 9–29.
- Harrison, Amy & Leigh Hutchins. 2013. *A History of Factory Legislation*. London: Routledge.
- Heck, Gerda & Sabine Hess. 2017. "Tracing the Effects of the EU-Turkey Deal." *Movements. Journal for Critical Migration and Border Regime Studies* 3 (2): 35–56.
- Heizmann, Boris & Conrad Ziller. 2020. "Who Is Willing to Share the Burden? Attitudes Towards the Allocation of Asylum Seekers in Comparative Perspective." *Social Forces* 98 (3): 1026–1051. <https://doi.org/10.1093/sf/soz030>
- İçduygu, Ahmet. 2006. *The Labour Dimensions of Irregular Migration in Turkey*. Florence: European University Institute.
- ILO. 1973. Minimum Age Convention (no. 138). <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/minimum-age-convention-1973-no-138>. Accessed: December 15, 2025.
- ILO. 1999. Worst Forms of Child Labour Convention (no. 182).
- ILO. 2018. "Ending Child Labour by 2025: A Review of Policies and Programmes." https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@ipecc/documents/publication/wcms_653987.pdf. Accessed: December 15, 2025.

- Jardine, Cynthia. G & Angela James. 2012. "Youth Researching Youth: Benefits, Limitations and Ethical Considerations Within a Participatory Research Process." *International Journal of Circumpolar Health* 71 (1): 18415. <https://doi.org/10.3402/ijch.v71i0.18415>
- Kovačević, Nikola. 2020. "Zabrana proterivanja (non-refoulement) u praksi Ustavnog suda Srbije u svetlu opšteprihvaćenih pravila međunarodnog prava: od prihvatanja do neprimenjivanja." *Pravni zapisi* 11 (1): 229–253.
- Kuupers, Barbara & Antje Ruhman. 2016. *Because We Struggle to Survive*. Os-nabrueck: Terres des Hommes.
- MacGregor, Marion. 2021. "More than 18,000 Migrant and Refugee Children Missing in Europe." <https://www.infomigrants.net/en/post/31613/more-than-18000-migrant-and-refugee-children-missing-in-europe> Accessed: December 20, 2025.
- Marino, Sara & Simon Dawes. 2016. "Introduction to Fortress Europe: Media, Migration and Borders." *Networking Knowledge* 9 (4): 1–6. <https://doi.org/10.31165/nk.2016.94.443>
- Marković, Violeta. 2019. "Alternativno staranje za decu migrante/traziocce azila bez pratnje roditelja/staratelja u Srbiji." *Socijalna politika* 3: 47–64. <https://doi.org/10.22182/sp.32019.3>
- Marković, Violeta. 2024. "Karakteristike dečjeg rada kod nepraćene i razdvojene dece u Srbiji." Doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- Matković, Gordana & Katarina Stanić. 2014. *Socijalna zaštita u starosti: dugotra-jana nega i socijalne penzije*. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva. https://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2014/06/sipru_DTN-SC_web_jan.pdf. Accessed: March 19, 2026.
- Mentzelopoulou, Maria Margarita. 2025. "Disappearance of Migrant Children in the EU." <https://epthinktank.eu/2025/05/22/disappearance-of-migrant-children-in-the-eu-2/> Accessed: December 20, 2025.
- Mulugeta, Emmebet & Sissel H. Eriksen. 2020. "Aspirations and Setbacks of Working Children in Addis Ababa: Can They Realise Their Futures?." *Children & Society* 34 (3): 173–188. <https://doi.org/10.1111/chso.12367>
- O'Dell, Lindsay, Sarah Crafter, Guida De Abreu & Tony Cline. 2012. "The Problem of Interpretation in Vignette Methodology in Research with Young People." *Qualitative Research* 12(6): 702–714. <https://doi.org/10.1177/1468794112439003>
- Palaiologou, Ioanna. 2017. "The Use of Vignettes in Participatory Research with Young Children." *International Journal of Early Years Education* 25 (3): 308–322. <https://doi.org/10.1080/09669760.2017.1352493>
- Panico, Andrea & Elena Prestt. 2019. "Violence at Europe's External and Inter-

- nal Borders: The Dehumanization of Migrants in Border-Control Operations and its Effects on People and Policies." In *Contested Borderscapes: Transnational Geographies vis-à-vis Fortress Europe*, eds. Dionysios Gouviyas, Christy (Chryssanthi) Petropoulou, Charalampos Tsavdaroglou, 77–99. Thessaloniki-Mytilene: Research Group Invisible Cities.
- REACH. 2017. *Youth on the Move: Investigating Decision-Making, Migration Trajectories and Expectations of Young People on the Way to Italy*. Geneva: REACH.
- Republički Zavod za socijalnu zaštitu. (2023). Izveštaj o zloupotrebi dečjeg rada 2022. <http://www.zavodsz.gov.rs/sr/aktuelnosti/izveštaj-o-zloupotrebi-dečjeg-rada-u-2022/>. Accessed: March 20, 2026.
- Save the Children, International Rescue Committee, Terre des Hommes, Atina, Info Park, Psychosocial Innovations Network, Belgrade Centre for Human Rights, Praxis, Youth Integration Centre, Novi Sad Humanitarian Centre, Centre for Research and Development – IDEAS, Open Gate. 2017. *Out of Sight, Exploited and Alone: A joint brief on the situation for unaccompanied and separated children in Bulgaria, the Former Yugoslav Republic of Macedonia, Serbia and Croatia*. <https://bit.ly/3gyydEZ>.
- Udayar, Shagini, Laurence Fedrigo, Federico Durante, Eva Clot-Siegrist, & Jonas Masdonati. 2021. "Labour Market Integration of Young Refugees and Asylum Seekers: A Look at Perceived Barriers and Resources." *British Journal of Guidance & Counselling* 49 (2): 287–303. <https://doi.org/10.1080/03069885.2020.1858023>
- UN. 1989. Convention on the rights of the child. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>. Accessed: March 20, 2026.
- UNHCR, UNICEF & IOM. 2025. "Accompanied, Unaccompanied and Separated Children: Overview of Trends – 2024." <https://www.unicef.org/eca/documents/migrant-and-refugee-children-2024-mixed-migration-routes-europe>
- UNHCR. 2023. "Global Trends in Forced Displacement in 2022." <https://www.unhcr.org/global-trends-report-2024>
- VERBI Software. (2021). MAXQDA 2022 [computer software]. Berlin, Germany: VERBI Software. <https://www.maxqda.com/https://www.maxqda.com>. Accessed: January 08, 2026.
- WHO. 2023. "Refugee and Migrant Health." https://www.who.int/health-topics/refugee-and-migrant-health#tab=tab_1
- Whittaker, William. 2004. *Child Labor in America: History, Policy, and Legislative Issues*. New York: Nova Publishers.
- Zakon o radu, „Sl. Glasnik R. Srbije“ br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 - odluka US, 113/2017 i 95/2018.

Žegarac, Nevenka, Violeta Marković & Anita Burgund Isakov. 2022. "Nasilje nad decom u migracijama na balkanskoj ruti: sekuritizacija iznad prava deteta." In *Društvena pravda u postkomunističkim društvima*, eds. Bojan Vranić & Nemanja Anđelković, N. 87–105. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu.

Žegarac, Nevenka. 2015. *Od problema do prilika u vođenju slučaja*. Beograd: Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu.

https://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2016/08/prirucnik_vodjenje_slucaja.pdf. Accessed: March 19, 2026.

Примљено/Received: 12. 01. 2026.

Прихваћено/Accepted: 22. 04. 2026.

RICCARDO SACCO

University of Urbino Carlo Bo

riccardo.sacco02@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-6231-2410>

Waiting for the Visa: Temporality, Emotions, and Researcher Positionality beyond Schengen

This article analyses, through an autoethnographic approach, the mismatch between visa procedure timeframes and research rhythms. It draws on ethnographic fieldwork conducted in Sarajevo (Bosnia and Herzegovina) and uses selected literature and fieldnotes to show how the uncertainties and delays inherent in visa procedures intersected with the emotional and embodied experience of conducting research beyond the Schengen area.

The article foregrounds the visa system as a key mechanism through which global inequalities in mobility are produced. This argument is situated within the context of the Balkan route, where policy shifts illustrate how migrants' mobility has been restricted and governed. By contrast, as a European researcher, my own mobility is seldom structurally impeded; yet, the bureaucratic timeline of the volunteer visa procedure shaped how I accessed and inhabited the field.

The autoethnographic account of the visa process traces how bureaucratic itineraries – through clinics, administrative offices, and insurance agencies – generated frictions, vulnerabilities, and alliances with local “guides”. The conclusion discusses the analytical value of this process, arguing that the bureaucratic route of the visa became a constitutive element of the research, shaping my map of the city and granting access to places that would otherwise have remained inaccessible.

Keywords: visa, autoethnography, emotions, Sarajevo, Balkan route, solidarity

Чекајући визу: темпоралност, емоције и позиционалност истраживача изван шенгенског простора

Овај чланак анализира, кроз аутоетнографски приступ, несагласје између временских оквира визне процедуре и ритмова истраживања. Заснива се на етнографском теренском раду спроведеном у Сарајеву (Босна и Херцеговина) и користи одабрану литературу и теренске белешке како би показао на који начин неизвесности и кашњења, својствена визном поступку, утичу на емотивно и отелотворено искуство истраживања изван шенгенског простора.

Чланак истиче визни систем као кључни механизам кроз који се производе глобалне неједнакости у мобилности. Овај аргумент је смештен у контекст Балканске руте, где промене у политикама илуструју како је мобилност миграната ограничавана и регулисана. Насупрот томе, као европском истраживачу, моја сопствена мобилност ретко је структурно ограничена; ипак, бирократска хронолошка линија поступка за волонтерску визу обликовала је начин на који сам приступио и обитавао на терену.

Аутоетнографски приказ процеса добијања визе прати како су бирократске путање – кроз клинике, административне канцеларије и осигуравајуће агенције – стварале трења, рањивости и савезништва са локалним “водичима”. Закључак разматра аналитичку вредност овог процеса, тврдећи да је бирократска рута визе постала конститутивни елемент истраживања, обликујући моју мапу града и омогућавајући приступ местима која би иначе остала недоступна.

Кључне речи: виза, аутоетнографија, емоције, Сарајево, Балканска рута, солидарност

INTRODUCTION

This article draws on selected scholarly literature, interviews, and the researcher's ethnographic field journal to examine the bureaucracy of visa procedures from an autoethnographic and methodological perspective. The temporality of the visa application process intersects with the emotional dimension of conducting sustained and engaged fieldwork. The article asks how the bureaucratic process of obtaining a visa shaped the fieldwork – influencing its temporality, the relationships that emerged, and the researcher's access to and positionality within

the field site. In doing so, the contribution engages with the literature on emotions, ethnography, and the anthropology of bureaucracy by arguing that visa procedures should not be understood merely as administrative obstacles but as elements that actively structure the conditions under which the research takes place. Unlike other forms of waiting that ethnographers may encounter incidentally, the visa process directly conditions the possibility of remaining in the field, thereby shaping the researcher's position, role, and legitimacy within the ethnographic setting.

This contribution takes the "visa" as its central keyword. Before turning to the methodological and positionality-related issues at stake, it is important to clarify from the outset that visa regimes function primarily as mechanisms for controlling mobility and producing inequalities on a global scale. For this reason, prior to addressing the methodological challenges related to the possibility of conducting continuous fieldwork in Bosnia and Herzegovina, the first section of the article presents a selection of literature that has critically examined the bureaucratic infrastructures governing human mobility, exposing the inequalities these systems reproduce. The visa regime is situated within the broader developments of the Balkan route and the control functions implemented by the states traversed by migratory trajectories since the "long summer of migration" in 2015 (Kasperek & Speer 2015).

The second section positions this contribution methodologically within autoethnographic debates and geographically beyond the borders of the Schengen Area. The temporal disjunction underlying this work stems from negotiating access to the field and determining whether it would be possible to stay longer than three months as a volunteer within a local NGO in Sarajevo, an organisation that supports migrants through the distribution of non-food items (NFIs). This section clarifies the choice to locate the research in Sarajevo and engages with debates on autoethnography and the role of emotions in fieldwork.

The third section draws on excerpts from the ethnographic journal to examine the visa application process as both an opportunity and a source of contrasting emotions. The process led me to different sites such as medical clinics, the Service for Foreigners' Affairs, insurance offices, among others. My "guides" through these bureaucratic landscapes were local actors who dedicated time and energy to facilitating the procedure.

The conclusion brings together the threads of this bureaucratic experience, highlighting its analytical and ethnographic significance. It also

traces how navigating the visa procedure created opportunities to forge strong connections with actors in the field and to access spaces that would otherwise have remained inaccessible or unfamiliar. Within the uncertainties and frictions generated by this process, the state apparatus emerges not only as an object of study, but also as a force that shapes the possibilities of ethnographic research.

VISA AS METHOD

Understanding the conditions that shape people's possibilities for movement across the world requires engaging with the role of visas and passports. A long tradition of scholarship has examined the inequalities embedded in these documents, linking them to the formation of the nation-state. Torpey analyses the history through which the state "monopolized the legitimate means of movement" (Torpey 1998, 13). According to the author:

The creation of the modern passport system and the use of similar systems in the interior of a variety of countries – the product of centuries-long labors of slow, painstaking bureaucratic construction – thus signaled the dawn of a new era in human affairs, in which individual states and the international state system as a whole successfully monopolized the authority to permit movement within and across their jurisdictions. (Torpey 1998, 4)

The development of passports and visas is intertwined with the proliferation of borders and their displacement from the cartographic line delimiting States' territory: "The visa regime allows for a delocalization of the border function so that states may engage in sorting behavior away from the physical limit of the state" (Salter 2006, 175). This delocalisation is re-territorialised within embassies, consulates, and state offices responsible for issuing visas and passports. Infantino shows how, in these places and through these documents, the filtering action of the border takes shape: "in which populations are categorized according to a specific logic, namely, the proactive management of risk, at a distance, before actual arrival on the territory" (Infantino 2024, 314). In this reading, Bigo's analysis of the "external dimension of internal security" strongly resonates. The (in)securitisation of the migration discourse has shaped the EU border regime and, in recent years, the EU accession process:

Far from a “war on migrants”, the system of justification is elaborated from the idea of protecting migrants against the criminals who exploit them as well as building more generally on the importance of being prepared against all sorts of “uncertainties”. (Bigo 2014, 213)

However, this categorisation of migrants as unwanted travellers and as bearers of risk for Global North countries is challenged by the practices of illegalised migrants themselves. A strand of critical border and migration scholarship has analysed the informal (re)production of passports, arguing that such practices become part of the tactic’s migrants employ to access faster forms of mobility – such as air travel – otherwise denied to them. These approaches highlight how: “borders become sites of contestation over the authority of knowledge, in a material, visual, and technical fashion” (Keshavarz 2024, 1157).

For Mathias Czaika and colleagues this risk-based categorisation between desirable travelers and possible visa overstayers does not fit into “simplistic North-South schemes and that visa regimes may partly reflect more complex geopolitical relations and multi-layered hierarchies at the regional level” (Czaika, De Haas & Villares-Varela 2018, 590). While outlining a substantial system of profound inequalities in the possibilities of movement between populations of the Global North and South, this reading adds complexity to the role of the visa, introducing a geopolitical element and the impact of bilateral agreements between states. To provide just one example, this regional and multi-level reconfiguration of mobility becomes particularly evident in Serbia’s decision to revoke visa-free travel for citizens of Tunisia and Burundi in November 2022 (Dragojlo 2022). This policy change occurred within the EU accession process and followed the concerns raised by the Union’s authorities: “Serbia took no steps to align with the EU’s list of visa required third countries, in particular with those third countries which present irregular migration or security risks to the EU” (EU Commission 2022, 8–9). The case of Serbia illustrates how, in countries along the Balkan route, the EU accession process intersects with migration control policies. Placing this dynamic in historical perspective, Hameršak and colleagues recall:

The control of unwanted movements toward the EU was a priority of the EU accession process of the Western Balkan states from the very beginning. It started with controlling the movement of their own nationals (to allow the states to be removed from the so-called Black Schengen list) during the visa facilitation process. (...) Gradually, the focus

of movement control shifted to third-country nationals. (Hameršak et al. 2020, 18)

Within this framework, starting from the 2015 “long summer of migration” (Kasperek & Speer 2015), media attention shifted from the coasts of Lampedusa and the Mediterranean toward the villages and cities spanning from Greece to Austria and Germany. In those summer months almost one million people arrived in Greece and from there, passing through the Balkans, were heading mainly to Austria, Germany and Sweden (Beznec & Kurnik 2020, 35). Even if the Balkan route did not start in those months, during the summer of 2015 it re-emerged from the “shadows and invisibility” (Hess & Kasperek 2022). These “disobedient mass mobilities” (Tazzioli & De Genova 2016) had the ability to disrupt the European border regime for a few months. In response to this, countries crossed by migrants’ trajectories opted for a “state-organized transit of people” (Hameršak et al. 2020, 9) within a formalised and official corridor, which: “enabled refugees to cross the Balkans from northern Greece to Western Europe within two or three days, in special trains and buses (often even free of charge)” (Beznec, Speer & Stojić Mitrović 2016, 4). Subsequently, the “re-stabilization” (Hess & Kasperek 2017) of the border regime in the EU – following the “EU-Turkey Statement and Action Plan” signed in March 2016 (European Parliament 2019) – opened a new phase in the way that the irregularised mobility along the route has been governed. In those months, a massive solidarity mobilisation of local and international actors formed to support migrants during their journeys and periods of waiting along the Balkan route (Milan 2019; Hameršak 2021; Cantat 2021; Helms 2023).

The present research is situated within the longer trajectory of these solidaristic practices. This article therefore engages with the literature on solidarity studies (Giliberti & Potot 2021; see also Amigoni, Ghaffari & Jano 2025), while primarily offering a methodological contribution. It forms part of a broader research project that takes solidarity as a key analytical lens for understanding the dynamics shaping different urban centres along the Balkan route. In terms of positionality, the methodology includes the decision to practice solidarity with local actors as a prerequisite for writing about solidarity, reflecting Emerson, Fretz and Shaw’s (1995, 19) observation on the interdependence between “doing” and “writing” in ethnographic research. Within this research design, access to the field – negotiated with the NGO that hosted me – was planned to unfold over approximately seven months.

In addition, my research builds on previous experiences of working in support of asylum seekers, as asylum caseworker,¹ in my hometown in Italy. From the beginning of 2018 until the end of 2020, I regularly accompanied newcomers and asylum seekers through the bureaucratic and administrative procedures required to formalise their asylum applications, renew residence permits, or request new ones. With this background, this article represents a reversal of perspective compared to my past work supporting asylum seekers: this time, in Sarajevo, it was I who was accompanied and supported. For the first time, I found myself dealing with a bureaucracy operating in a new language, of which my superficial knowledge was certainly not sufficient to understand it, thus placing total trust in the people who guided and facilitated me through this process.

AUTOETHNOGRAPHY OUTSIDE SCHENGENLAND

This article is situated in Sarajevo, a “crossroads” (Queirolo Palmas & Rahola 2020) of the Bosnian section of the route. This capital was identified as research site given its peripherality in existing analyses of the migration processes shaping the route. Danijela (a pseudonym), a research participant with long-standing experience in supporting migrants in the city, clearly highlighted the role of the Bosnian capital during our interview:

I think that Sarajevo was always underestimated in this whole situation, because Sarajevo, from the beginning – from 2018 – served as a main transit point. So, for wherever people were arriving – whether it is from Serbia, Montenegro, whatever – they will first come to Sarajevo. They will stay in Sarajevo few days, sometime even few months, depending on the situation. (Danijela)

From late 2017 onwards, Bosnia became part of the Balkan route, and Sarajevo emerged as a site of encounters and solidarity, where migrants in transit – or waiting – forged alliances with local and international ac-

¹ In Italy, asylum caseworkers (*operatori/operatrici legali*) work across both first- and second-stage reception, supporting asylum seekers and individuals who have been granted a residence permit throughout the bureaucratic procedures associated with these processes. They work in coordination with cultural mediators, lawyers, and the wider network surrounding the asylum seeker. The core of their work consists in informing individuals of their rights, preparing them for the Territorial Commission interview, and assisting lawyers in the event of an appeal. It is a role that balances knowledge of the national legal system with geopolitical and anthropological understandings of the countries of origin of asylum applicants.

tors within “urban solidarity spaces” (Arampatzi 2017). During an ethnographic visit to the city in May 2025, together with Luca Giliberti,² we recorded in our field journal an episode that took place inside a local NGO:

A small group of Moroccan youngsters – after sharing with us the trajectories they had undertaken, the cities they had passed through, and the ways in which they chose to travel – explained that they had been in the city for three days and that this NGO is the first place of solidarity they had encountered on their journey, the first place where they were welcomed with a smile. This statement – an attestation to the atmosphere of openness perceptible, at least in a city such as Sarajevo – brings to mind the many conversations I have had with migrants within local associations during my fieldwork. When asked “How do you find Bosnia?” their response was often a succinct yet telling: “Bosnia is good!” (Excerpt from the field journal, May 2025, Sarajevo)

As a preliminary step in my broader doctoral research project, this article lays the foundation for developing a multi-sited ethnography (Marcus 1995), “in place” (Lindquist 2009; Salazar, Elliot & Norum 2017), outside and inside of “Schengenland” (Walters 2002).³ Within this framework, I adopted an autoethnographic approach, which “composes the subjective autobiographical instances of the author, their vulnerability, in order to deepen the embodied understanding of the social and cultural context in which those experiences took place” (Gariglio 2017, 493).⁴ This choice is closely aligned with the focus of the present contribution, reflecting the pivotal role that the bureaucratic process of obtaining a visa played in shaping the roles I assumed and the positionalities I navigated during fieldwork. The text is assembled from memory and field notes collected during my stay in Sarajevo between October 2023 and May 2024. Autoethnography, in this perspective, invites us to begin precisely from memory,

² Luca Giliberti is an Associate Professor in the disciplinary field of Sociology of Cultural and Communication Processes at the University of Parma. His main research areas focus on transnational migrations, borders, and educational processes. Only the field journal for May 2025 is shared between the author of this article and Professor Luca Giliberti.

³ The research is multi-sited, as in addition to the period of voluntary work carried out in Sarajevo (October 2023 – May 2024), fieldwork continued in Zagreb (June – November 2024).

⁴ Quotations from Italian editions have been translated into English by the author of this article.

in order to “understand and critically reconstruct our experiences of the past” (Gariglio 2023, 117). The recollection and reflexive narrative writing of events are here proposed as part of the response to the questions: “How useful is the story?” and “To what uses might the story be put?” (Ellis, Adams & Bochner 2011, 282). A first answer is that the interest and mobilisation that the Balkan route has generated make the questions of how one chooses to operate in the field worthy of being discussed, analysed, and further explored. Indeed, given the considerable academic – and also activist and volunteer – interest that, since the summer of 2015, the region has generated, recounting and analysing the process of obtaining a visa can prove useful for all those who, in various capacities, intend to undertake a period of support along the segments of the route that lie outside the Schengen Area. It is important to stress that the narrative takes into account the fact that the author is an Italian national, male, and white, holding a passport ranked among the top three worldwide in terms of granting the privilege of unobstructed mobility (Passport Index, n.d.). The privilege of travelling and applying for visas with such a powerful passport defines the very possibility of attempting to negotiate my presence with the host state’s authorities. Yet this structural certainty collided with the everyday temporality of fieldwork and with the expectation of completing a defined research period with specific objectives. These unanticipated uncertainties opened access to sites of Bosnian institutions that would otherwise have remained peripheral to my research.

However, within these bureaucratic encounters the waiting for a response, the inscrutability of the procedure, and the involvement of facilitators highlights how this process was not free from frictions and personal investments – both on the part of the author and of those who became involved in providing assistance and producing the necessary documentation to obtain the visa. The bureaucratic apparatus has its own temporality, which it imposes on the person submitting requests: “The waiting imposed before being received, as well as in the handling of paperwork and the payment of checks, concretely manifests the power of the institution and the weakness of those who depend on it” (Dubois 2018, 88).

The visa procedure, together with the bureaucratic encounters that defined its unfolding, necessarily becomes part of the analysis of the researcher’s stay in the field – as one of those “raw moments” in which “emplacement within the field impinges upon subjectivity and allows for an unmediated perception of something that cannot be called up but that manifests itself as a presence” (Hastrup 2010, 206). A raw moment that,

sometimes, takes on the characteristics of the “mini-drama” as framed by Crapanzano:

The mini-dramas of fieldwork are pragmatically and, more important, meta-pragmatically constitutive. In their particularity, in the absence of fixed conventions, in the struggle to establish such conventions, to permit meaningful communication and yet to preserve the uniqueness of the ethnographic encounter, these mini-dramas are disturbing insofar as they challenge the taken-for-granted and its naturalization. (Crapanzano 2010, 76)

Thus, the procedure of obtaining the visa becomes one of these “raw moments” that takes shape as a “mini-drama”, and giving space to the emotions generated by the long visa process fully falls within the body of literature that has brought the intersubjective dimension back to the center of ethnographic research (Moser 2008; Davies 2010; Davies & Stodulka 2019).

From this perspective, the visa procedure becomes an ethnographic episode of the fieldwork itself, entering into dialogue with anthropological literature that has reflected on emotions from a methodological and reflexive standpoint. James Davies, in his contribution on emotions in research, highlights how in ethnographic methodological debate – despite significant developments concerning the researcher’s positionality in the field – “it left comparatively under-investigated the researcher’s states of being during fieldwork and how these states may either enable or inhibit the understanding that fieldwork aims to generate” (Davies 2010, 1). The centrality of emotions within a methodology that requires the researcher’s physical presence in the field is thus foregrounded, starting from the awareness that “all that emotions do (and can do) should be considered directly relevant to ethnographic fieldwork practice” (Davies & Stodulka 2019, 6). In this regard, examining the bureaucratic encounter as an emotional, embodied experience enables a deeper understanding of the ways in which presence, waiting, and uncertainty inform the ethnographic process itself. This article discusses a key prerequisite for gaining access to the research site and for constructing the role of volunteer within this space, shaping the position through which I entered and was recognised by others. Granting such centrality to these roles resonates with Fava’s observation:

The events leading to access to the field (...) are part of the investigation, and it is precisely through these that the character with whom the

researcher, often unknowingly at first, enters the fieldwork is defined, even though their position may change or can change over time. (Fava 2017, 63)

Remaining in the field required securing the documentation necessary to reside for more than three consecutive months in Bosnia and Herzegovina. The visa I applied for and ultimately received was for voluntary work, which constituted one of the two roles I undertook during my fieldwork. As aptly outlined by Jordan and Moser the importance of the volunteer role is crucial in gaining legitimacy “and in undermining potential suspicion, fear, and conspicuousness as an outsider without any productive or culturally definable role” (Jordan & Moser 2020, 569). This process, far from being a mere administrative formality, entangles the temporalities of bureaucracy with those of ethnographic research. In this sense, the role (volunteer) and the bureaucratic artefact (the visa) that delineated its contours overlapped, highlighting the emotional and practical investment required to assume a specific position within the research field through engagement with a local bureaucratic apparatus.

As Hoag claims, “key aspect of bureaucracies is their ability to make clients wait”, conceptualising bureaucracy as a “hope-generating machine” (Hoag 2011, 86). In this encounter, “Rather than producing a certain rationality and coherence, the bureaucratic machine generates enjoyments, pleasures, fears and expectations” (Hoag 2011, 86), shaping the emotional landscape of the fieldwork.

THE BUREAUCRATIC ROUTE OF THE VOLUNTEER VISA

The process of obtaining the volunteer visa was marked by prolonged waiting, shaped by the slow pace of the Bosnian bureaucratic apparatus. The expanded temporalities of the procedure became entangled with the compressed timeframe of the doctoral research, producing a disjunction that, at some point, cast doubt on the very possibility of residing in Bosnia for more than three consecutive months. This temporal mismatch reflects how bureaucracy actively shapes the conditions of knowledge production while also regulating mobility. This waiting, which lasted throughout my entire stay in Sarajevo, brought me into places I would not otherwise have accessed: medical clinics, insurance offices, and the building of the Service for Foreigners' Affairs (SFA), providing a tangible example of the workings of the Bosnian bureaucratic apparatus. The procedure for obtaining the volunteer visa required the presentation of seventeen documents. Some of these had to be provided by the NGO and others by

me. The process began in Italy, well before departure, including accessing court records, requesting copies of my criminal record and pending charges, which were later translated into Bosnian. Once in Sarajevo, the first document I needed was the so-called “white card”, the registration of my address. The SFA is responsible for these procedures, and the institution is housed in a building located across the street from Sarajevo airport. I first entered the SFA lobby in early November 2023:

The building rises as an imposing glass palace, reflecting the comings and goings of planes at the nearby Sarajevo airport. I am immediately struck by the space that opens up before me. On the ground floor are the various desks where one interacts with officials to acquire different documents. Immediately to the right is an office where residences are registered, and beyond that, the space opens into a hallway leading to offices not accessible to the public. On the left are the reception area and another desk where fingerprints are taken. What stands out to me is the sparse row of chairs along the wall and the silence that characterises this place. The few people present speak in low voices, and the scene is marked by a sense of calm and stillness. (Excerpt from the field journal, November 2023, Sarajevo)

The quietness of the office – marked by the absence of loud noises, arguments, sighs, and raised voices typically triggered by the frustrations of bureaucratic machinery – stood in stark contrast to the anxiety produced by knowing that my ability to continue the research, as well as to honour the commitments made with the hosting NGO, depended entirely on the Bosnian administration’s approval of my application. From the moment I first entered the hall, I was immediately aware of how calm the office was, especially when compared to the chaotic atmosphere of the immigration offices I have seen in Italy in my past work as an asylum caseworker. Only a dozen seats hinted at the modest daily flow of visitors. I mentally compared the SFA hall to the immigration office in the city where I worked, which, despite having half the residents of Sarajevo, operated with nine desks for processing the various immigration-related paperwork (study visas, work visas, asylum applications, etc.) and a constant flow of people from opening to closing time, not comparable to the placid situation I found in the Bosnian capital. By listening to conversations in English between officers and visitors, I realised that several were there for marriage and family matters: marrying a spouse or a husband from abroad or declaring a relative’s move to Bosnia. The quietness of the office ma-

terialised Sarajevo's peripheral position within transnational flows of investments, student exchanges, high and low skilled workers, alongside the near absence of asylum seekers.

After this first access, I returned to this office again in December 2023, and then January, February and April 2024. My landlady and the staff of the NGO hosting me, helped me to navigate the Bosnian bureaucracy. In this context, I allowed myself to be guided by the locals, adopting a position that reversed my previous professional role – shifting from assisting others to being guided in turn. Within a single morning, the “white card” was issued, with no expiration date, enabling me to begin the volunteer visa application. From the day I entered the country, I had 90 days to apply for a volunteer visa, this time with the support of the staff of the NGO hosting me.

In mid-December 2023, the NGO staff informed me: “Now they also want the blood test.” In those wintery days, the city was shrouded in a thick layer of smog, with pollution levels often ranking among the worst in the world. Over the years, news outlets reported Sarajevo as the most polluted city in the world, or at least among the top four, alternating for the top spot with Delhi, Lahore and Dhaka (Sarajevo Times 2022). The pollution layer surrounding the city was mainly due to the use of coal and wood to heat private apartments. On the streets the air carried a pungent smell. City authorities issued bulletins intimating children and the elderly to limit outdoor activities. On the worst days, public events were canceled, and during morning hours, even flights neither landed nor departed. Pharmacies ran out of masks. The layer of pollution only thinned in the early afternoon hours, then thickened again toward evening. Some friends told me that when the fog gets this thick, they usually refer to Sarajevo as “Mordor”:

We meet at the association with the staff member who is accompanying me through the bureaucratic procedure, and from there we set out into Sarajevo-Mordor to collect the missing documents I need to submit to the relevant offices. This morning, the city is wrapped in dense, pungent-smelling fog. We move partly on foot, and at times by taxi or tram. First, we go to a private clinic in the Grbavica neighbourhood for the blood test. My guide tells me that this was one of the first private clinics in the city, opened shortly after the end of the siege and at the beginning of the country's privatisation of public services. The blood test required for the visa procedure must include an HIV test as well as my own medical history and that of my close family members. I won-

der to myself whether all this information is really necessary to assess my eligibility for a volunteer visa. (Excerpt from the field journal, December 2023, Sarajevo)

As mentioned earlier, the list of required documents was long, and we tried to gather as many as possible in a single day. This early entanglement with administrative scrutiny constitutes what Hastrup (2010) describes as a “raw moment”, signaling how the visa apparatus extends into the personal and intimate dimensions of applicants’ lives – an intrusion that is not cognitive, but felt physically and affectively. Moreover, moving from one office to another, the bureaucratic errands shaped my own map of the city. Each document corresponded to a place, each signature to an encounter. Through these journeys around the city of Sarajevo, I was slowly granted access not only to administrative offices, but also to fragments of everyday life otherwise invisible to an outsider. As the day unfolded:

After the medical check-ups, we cross Grbavica and then, walking along the Miljacka river, we reach Hrasno for other documents. We end our journey in the university area. The long morning becomes a moment of discovery of the city, both architecturally and historically, through the stories of my “guide”. In addition to offering the opportunity to explore different neighbors of Sarajevo, it is also a moment for me to share some research ideas that have emerged during these weeks. On these occasions, as we talk and build familiarity, I shift from the role of volunteer to that of researcher, keeping those I have identified as key informants updated on the direction the research is taking. At the same time, however, I cannot deny a certain tension regarding the procedure we are about to undertake: what if my visa is not granted? This question gets stuck in my mind; I try to push the thought away, but I believe it will stay with me for quite some time. (Excerpt from the field journal, December 2023, Sarajevo)

This episode exemplifies how the time spent gathering documents and completing the visa procedure also became moments deeply significant for the research. The people around me were curious about the work I was doing, and during these moments – freed from the day-to-day tasks at the NGO – a feedback loop could emerge around the key themes of my study.

In late December 2023 I was ready to deliver the documentation to the relevant office. That morning, I went accompanied to the SFA. I had to fill out some forms and got fingerprinted. I handed over the documenta-

tion and waited in the hall. As often happens with paperwork, some were missing and the officer gave me 30 days to supplement. In early January 2024, after submitting the missing papers, I received a 60-day temporary permit to stay, allowing me to enter and leave the country. I was told that within the 60-day time frame I would be contacted with an update on the status of the procedure, and informed whether it would be approved or rejected. My stay in the country was justified by the “voluntary work” visa application. Towards the end of February, I recorded this episode in my ethnographic journal:

A hot, sunny day. At 10 a.m., I head to the SFA to try to renew the certificate that allows me to stay in the country for 60 days. It expires end of February. We’ve waited until the last days for a response over the final permit to stay, but it hasn’t come, so I’ll be applying for an extension. Yesterday, a colleague in the NGO called, and after being told, somewhat irritably, that “Italians don’t need a visa”, the official listened to her and reconsidered his position. He told her to send me in the next day for the renewal.

The next day, the waiting room of the SFA is quiet. This is the fourth time I’ve entered this hall in four months. I am never truly comfortable here, as though my work in Bosnia could be scrutinised and become a subject of curiosity for the country’s institutions. I approach the information desk and hand my passport and certificate to the official, using the few words I know in Bosnian. She takes both and hands them to a colleague. She asks me to sit and wait. I comply.

After five minutes, an official enters the main hall where I’m waiting, stamps a new document, and hands me back my forms and passport. I now have a new permit for another 60 days. She tells me my request has been approved but that they are still waiting for the time to print the sticker for my passport. She doesn’t know when it will be ready. She reassures me that if another 60 days pass, I can still apply for another extension. Great. I’m wondering how long it’ll take for the sticker to be printed. As soon as I step outside the building, I notice that in the new document, the reason for the visa – voluntary work – has been replaced with the Bosnian word: obrazovanje. Seeing a different word that has nothing to do with volunteering, I checked it on Google Translate and found out that it refers to education. I went back inside. The official at the information desk looks at the two papers she had just given me, takes them, enters an office, and comes out saying, “Ok ok!”, without further explanations. Perfect. All good. I feel reassured

that the procedure will go as it should. (Excerpt from the field journal, February 2024, Sarajevo)

However, this new wording added to the inscrutability of bureaucratic procedure. Recalling Hoag's (2011) argument, each step in the process is characterised by a mixture of emotions. As in this case, a step forward in obtaining the visa entails the introduction of a new term, which in turn places the applicant in the position of having to ensure that they are still on the correct path. Within this prolonged uncertainty surrounding the authorities' response, the "mini-drama" described by Crapanzano (2010) takes shape, encapsulating the affective tensions embedded in the visa application process. Drawing from Dubois (2018) the power of the institution materialises through a process marked by the submission of documents, requests for additional paperwork, the printing and signing of forms, and by gradually becoming familiar with a new language: that of the institution.

Two more months went by, and a week into the expiration of the permit, I showed up at the SFA building, again. I am told that my visa will be delivered, but I had to wait a few more days:

I feel relieved to see the procedure finally coming to an end. Its conclusion coincides with the end of my fieldwork: in just a few days I will be leaving to return to Italy. The awareness that the visa has been granted brings me great ease; as the stress tied to the administration's response fades, I sense that my perception of this space begins to change. The officers have become familiar by now, as have some of the people waiting at the counters. Indeed, while I was waiting in the hall to find out when I should return to collect the visa sticker, I spotted known faces: managers of international NGOs registering their staff and volunteers. (Excerpt from the field journal, April 2024, Sarajevo)

I returned in mid-April to the office towards the end of the week and finally received my volunteer visa printout. The timing of the application intersected with that of my research in Sarajevo. The drawn-out pace of bureaucracy – characterised by waiting, uncertainty, and opacity – produced a sense of precariousness, raising doubts about conducting research for longer than three continuous months. "What if they don't renew my permit? What if they ultimately reject my visa application?" – these concerns accompanied the temporary document renewal process. With just one month remaining, having resigned myself to renewing the temporary

permit every two months, the visa's arrival finally stabilised my position in the country. In this sense, as it unfolded over the entire course of my presence in Sarajevo, the procedure acted not merely as an administrative requirement, but as a structuring force shaping the contours, rhythm, and emotional dimensions of my fieldwork.

CONCLUSION

This autoethnographic account demonstrates that the visa procedure did not merely accompany my fieldwork in Sarajevo but actively structured its conditions of possibility. As a prerequisite for remaining in the field, it shaped the temporality of research, mediated access to institutions, and informed the relationships through which knowledge was produced. The visa thus became ethnographic data, a presence-absence which, through renewals and appointments, contributed to organising the rhythm of fieldwork. The bureaucratic process emerged as a site in which institutions were not only observed but directly encountered and negotiated.

Rather than treating bureaucratic waiting as an external disruption to ethnographic research, this article approaches it as a methodological and analytical resource. The uncertainty surrounding the visa application emerged within an everyday routine structured around volunteering and participation in solidarity activities. In this sense, the experience belongs to what Emerson, Fretz and Shaw (1995) describe as the "doing" of ethnography – a dimension that is interdependent with the "writing" through which face-to-face encounters are rendered into an ethnographic account. The procedure plays a part in shaping not only the temporal organisation of the research but also the relationships that developed, the spaces I entered, and the forms of knowledge that became available. The bureaucratic encounter thus functioned simultaneously as a constraint and as an opportunity: while it exposed the conditionality of my presence, it also created moments of proximity, collaboration, and insight that would otherwise not have occurred. The frictions emerging from these two poles are closely linked to the researcher's positionality: the privilege of travel transforms into a negotiation to remain, and through this negotiation, the possibility of staying in Bosnia as a volunteer within an "urban solidarity space" (Arampatzi 2017) is produced. In this sense, the experience of obtaining the visa foregrounds the intersubjective and relational dimensions through which knowledge is produced.

Highlighting the asymmetry of power experienced by the researcher is analytically significant, as it situates emotions within the everyday practice of ethnography. More broadly, this article argues for placing the

unexpected at the centre of methodological reflection, particularly where it emerges in the gap between fieldwork planning and its unfolding. Bureaucratic complications, delays, and “mini-dramas” (Crapanzano 2010), often overlooked as obstacles, are also moments in which power relations, institutional logics, and positionalities become most visible. Attending to these disruptions shows how knowledge is produced through negotiation and uncertainty.

By bringing into dialogue the literature on bureaucracy and on emotions in fieldwork, this contribution demonstrates that administrative procedures, far from marginal, are central aspects of the fieldwork experience. In this sense, the visa procedure highlights how the state, through its institutions, enters the research process not only as an object of study, but as a structuring force in shaping the conditions under which ethnographic knowledge is produced.

References

- Amigoni, Livio, Rassa Ghaffari & Dorian Jano (eds.). 2025. *Solidarity in Motion. Exploring Unauthorized Movements, Routes and Solidarity Networks Across Europe at Large*. Genova: Genova University Press.
- Arampatzi, Athina. 2017. “The Spatiality of Counter-Austerity Politics in Athens, Greece: Emergent ‘Urban Solidarity Spaces.’” *Urban Studies* 54 (9): 2155–2171. <https://doi.org/10.1177/0042098016629311>
- Bez nec, Barbara, Marc Speer & Marta Stojić Mitrović. 2016. “Governing the Balkan Route: Macedonia, Serbia and the European Border Regime.” Belgrade: Research Paper Series of Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, No.5.
- Bez nec, Barbara & Andrej Kurnik. 2020. “Old Routes, New Perspectives. A Postcolonial Reading of the Balkan Route.” *Movements. Journal for Critical Migration and Border Regime Studies* 5(1): 33–54. <https://doi.org/10.64081/mvmnts-5.1-2386>
- Bigo, Didier. 2014. “The (In)Securitization Practices of the Three Universes of EU Border Control: Military/Navy – Border Guards/Police – Database Analysts.” *Security Dialogue* 45(3): 209–225. <https://doi.org/10.1177/0967010614530459>
- Cantat, Céline. 2021. “Refugee Solidarity Along the Balkan Route.” *Journal of Refugee Studies* 34 (2): 1348–1369. <https://doi.org/10.1093/jrs/feab010>
- Crapanzano, Vincent. 2010. “‘At the Heart of the Discipline’: Critical Reflections on Fieldwork.” In *Emotions in the Field: The Psychology and Anthropology of Fieldwork Experience*, eds. James Davies & Dimitrina Spencer, 55–78. Stanford: Stanford University Press.

- Czaika, Mathias, Hein De Haas & María Villares-Varela. 2018. "The Global Evolution of Travel Visa Regimes." *Population and Development Review* 44(3): 589–622. <https://doi.org/10.1111/padr.12166>
- Davies, James. 2010. "Introduction. Emotions in the Field." In *Emotions in the Field: The Psychology and Anthropology of Fieldwork Experience*, eds. James Davies & Dimitrina Spencer, 1–31. Stanford: Stanford University Press.
- Davies, James & Thomas Stodulka. 2019. "Emotions in Fieldwork." In *SAGE Research Methods Foundations*, eds. Paul Atkinson, Sara Delamont, Alexandru Cernat, Joseph W. Sakshaug & Richard A. Williams, 2–11. London: SAGE Publications Ltd.
- Dubois, Vincent. 2018. *Il burocrate e il povero. Amministrare la miseria*. Milano: Mimesis.
- Dragojlo, Sasa. 2022. "Serbia Ends Visa-Free Regimes with Tunisia and Burundi." BIRN BalkanInsight. Last modified October 25, 2022. <https://balkaninsight.com/2022/10/25/serbia-ends-visa-free-regimes-with-tunisia-and-burundi/>
- Ellis, Carolyn, Tony E. Adams & Arthur P. Bochner. 2011. "Autoethnography: An Overview." *Historical Social Research* 36(4): 273–290. <https://doi.org/10.12759/hsr.36.2011.4.273-290>
- Emerson, Robert M., Rachel I. Fretz & Linda L. Shaw. 1995. *Writing Ethnographic Fieldnotes*. Chicago: The University of Chicago Press.
- European Commission. *Serbia 2022 Report*. Brussels, 12.10.2022. SWD (2022) 338 final.
- European Parliament. 2019. "EU-Turkey Statement & Action Plan." Legislative train schedule. Last modified November 20, 2019. <https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-towards-a-new-policy-on-migration/file-eu-turkey-statement-action-plan>
- Fava, Ferdinando. 2017. *In campo aperto. L'antropologo nei legami col mondo*. Milano: Meltemi.
- Gariglio, Luigi. 2017. "L'autoetnografia nel campo etnografico." *Etnografia e ricerca qualitativa* 3: 487–504. <https://doi.org/10.3240/88717>
- Gariglio, Luigi. 2023. "Esplorare la società autoetnograficamente: una nota autoetnografica sul fare ricerca." In *Metodi creativi in pratica. Un laboratorio aperto*, eds. Giorgi, Alberta, Micol Pizzolati & Elena Vacchelli, 115–128. Bergamo: Università degli Studi di Bergamo.
- Giliberti, Luca & Swanie Potot. 2021. "Verso i solidarity studies. Nuove prospettive di ricerca su migrazioni e frontiere." *Mondi Migranti* 3: 25–41. <https://doi.org/10.3280/MM2021-003002>
- Hameršak, Marijana, Sabine Hess, Marc Speer & Marta Stojić Mitrović. 2020. "The Forging of the Balkan Route. Contextualizing the Border Regime in the EU Periphery." *Movements. Journal for Critical Migration and Border Regime Studies* 5 (1): 9–29.

- Hameršak, Marijana. 2021. "Between Supporting and Reporting: Grassroots Textual Responses to the Pushbacks at the Fringes of EU." *Intersections. East European Journal of Society and Politics* 7 (2): 49–72. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v7i2.752>
- Hastrup, Kirsten. 2010. "Emotional Topographies: The Sense of Place in the Far North." In *Emotions in the Field: The Psychology and Anthropology of Fieldwork Experience*, eds. James Davies & Dimitrina Spencer, 191–211. Stanford: Stanford University Press.
- Helms, Elissa. 2023. "Social Boundaries at the EU Border: Engaged Ethnography and Migrant Solidarity in Bihać, Bosnia–Herzegovina." *Journal of Borderlands Studies* 38(2): 283–301. <https://doi.org/10.1080/08865655.2022.2108109>
- Hess, Sabine & Bernd Kasperek. 2017. "Under Control? Or Border (as) Conflict: Reflections on the European Border Regime." *Social Inclusion* 5(3): 58–68. <https://doi.org/10.17645/si.v5i3.1004>
- Hess, Sabine & Bernd Kasperek. 2022. "Historicizing the Balkan Route: Governing Migration through Mobility." In *Viapolitics: Borders, Migration and the Power of Locomotion*, eds. William Walters, Charles Heller & Lorenzo Pezzani, 183–208. Durham: Duke University Press.
- Hoag, Colin. 2011. "Assembling Partial Perspectives: Thoughts on the Anthropology of Bureaucracy." *PoLAR: Political and Legal Anthropology Review* 34(1): 81–94. <https://doi.org/10.1111/j.1555-2934.2011.01140.x>
- Infantino, Federica. 2024. "Borders, Embassies, and Visas: the Lessons of Sociological Lenses." In *Research Handbook on the Sociology of Migration*, eds. Giuseppe Sciortino, Martina Cvajner & Peter J. Kivisto, 307–318. Cheltenham: Edward Elgar.
- Jordan, Joanna & Sarah Moser. 2020. "Researching Migrants in Informal Transit Camps Along the Balkan Route: Reflections on Volunteer Activism, Access, and Reciprocity." *Area* 52 (3): 566–574. <https://doi.org/10.1111/area.12614>
- Kasperek, Bernd & Marc Speer. 2015. "Of Hope. Hungary and the Long Summer of Migration." bordermonitoring.eu. Last modified September 9, 2015. <https://bordermonitoring.eu/ungarn/2015/09/of-hope-en/>
- Keshavarz, Mahmoud. 2024. "Smuggling as a Material Critique of Borders." *Geopolitics* 29(4): 1143–1165. <https://doi.org/10.1080/14650045.2023.2268528>
- Lindquist, Johan A. 2009. *The Anxieties of Mobility: Migration and Tourism in the Indonesian Borderlands*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Marcus, George E. 1995. "Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography." *Annual Review of Anthropology* 24: 95–117. <https://doi.org/10.1146/annurev.an.24.100195.000523>
- Milan, Chiara. 2019. "Refugees at the Gates of the EU: Civic Initiatives and

- Grassroots Responses to the Refugee Crisis along the Western Balkans Route." *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 21 (1): 43–60. <https://doi.org/10.1080/19448953.2018.1532686>
- Moser, Sarah. 2008. "Personality: a New Positionality?" *Area* 40 (3): 383–392. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4762.2008.00815.x>
- Tazzioli, Martina & Nicholas De Genova. 2016. "Europe/Crisis: Introducing New Keywords of "the Crisis" in and of "Europe". In *Europe at a Crossroads: Managed Inhospitability*, eds. Nicholas De Genova & Martina Tazzioli. Zone Books Near Futures Online. Last modified March 2016. <https://nearfuturesonline.org/europecrisis-new-keywords-of-crisis-in-and-of-europe/>
- Passport Index. n.d. "Global Passport Power Rank 2025. Passports of the world ranked by their total mobility score." Accessed December 1, 2025. <https://www.passportindex.org/byRank.php>
- Queirolo Palmas, Luca & Federico Rahola. 2020. *Underground Europe. Lungo le rotte migranti*. Milano: Meltemi.
- Salazar, Noel B., Alice Elliot & Roger Norum. 2017. "Introduction. Studying Mobilities: Theoretical Notes and Methodological Queries." In *Methodologies of Mobility: Ethnography and Experiment*, eds. Alice Elliot, Roger Norum & Noel B. Salazar, 1–24. New York: Berghahn.
- Salter, Mark B. 2006. "The Global Visa Regime and the Political Technologies of the International Self: Borders, Bodies, Biopolitics." *Alternatives: Global, Local, Political* 31 (2): 167–189. <https://doi.org/10.1177/030437540603100203>
- Sarajevo Times*. 2022. "Sarajevo among the four most polluted cities in the world". Accessed: January 2, 2022. <https://sarajevotimes.com/sarajevo-among-the-four-most-polluted-cities-in-the-world/>
- Torpey, John. 1998. "Coming and Going: On the State Monopolization of the Legitimate "Means of Movement"" *Sociological Theory* 16 (3): 239–259. <https://doi.org/10.1111/0735-2751.00055>
- Walters, William. 2002. "Mapping Schengenland: Denaturalizing the Border." *Environment and Planning D: Society and Space* 20 (5): 561–580. <https://doi.org/10.1068/d274t>

Примљено/Received: 02. 12. 2025.

Прихваћено/Accepted: 22. 04. 2026.

COSIMO PICA

University of Tours

cosimo.pica@univ-tours.fr

<https://orcid.org/0009-0006-2892-5621>

Solidarity Networks with Migrants in an Authoritarian Context and Urban Precarity on the European Periphery: the Experience of the Mayısta Yaşam Kooperatifi in Tarlabaşı (Istanbul)

This article analyzes the role of solidarity networks, especially those driven by migrants' direct involvement, in fostering alternative forms of coexistence in Istanbul's precarious urban settings. The EU-Turkey statement from March 2016 is a fundamental example of how the securitization of migration in Europe has made Turkey's role in the European border regime stronger and changed the cities where migrants want to live. The article builds on the idea that borders are decomposed and reproduced within cities. It uses ethnographic research conducted in Tarlabaşı, a central, marginalized area of Istanbul that has been historically marked by displacement, urban transformation, and demographic change. In this urban borderland, undocumented migrants live in unsafe places as grassroots groups set up networks for mutual aid and resistance. The analysis focuses on Mayısta Yaşam Kooperatifi (Life in May Cooperative), a solidarity initiative offering Turkish language lessons and after-school activities for children. By emphasizing everyday practices, encounters, and self-organized forms of aid, the cooperative fights racism and exclusion while nurturing an inclusive urban community. These initiatives illuminate the subtle yet significant ways solidarity networks counter authoritarian pressures and reshape urban belonging.

Keywords: Solidarity networks, migrants, urban precarity, authoritarianism, Tarlabaşı

Мреже солидарности са мигрантима у ауторитарном контексту и урбана прекарност на европској периферији: искуство Мајиста Јашам Кооперативе у Тарлабашију (Истанбул)

Овај чланак анализира улогу мрежа солидарности, посебно оних које покреће директно учешће миграната, у подстицању алтернативних облика суживота у прекарним урбаним условима у Истанбулу. Споразум између ЕУ и Турске из марта 2016. године представља кључан пример како је секуритизација миграција у Европи ојачала улогу Турске у европском граничном режиму и променила градове у којима мигранти желе да живе. Чланак се ослања на идеју да се границе разлажу и репродукују унутар градова. У раду се користи етнографско истраживање спроведено у Тарлабашију, централном маргинализованом подручју у Истанбулу које је историјски обележено расељавањем, урбаном трансформацијом и демографским променама. У овом урбаном пограничју, мигранти без докумената живе у несигурним условима док самоорганизоване групе са терена организују мреже узајамне помоћи и отпора. Анализа је усмерена на Мајиста Јашам Кооперативу („Живот у мају“), иницијативу солидарности која нуди часове турског језика и ваннаставне активности за децу. Истичући свакодневне праксе, сусрете и самоорганизоване облике помоћи, кооператива се бори против расизма и искључивања, док истовремено негује инклузивну урбану заједницу. Ове иницијативе осветљавају суптилне, али значајне начине на које мреже солидарности одолевају ауторитарним притисцима и преобликују урбану припадност.

Кључне речи: мреже солидарности, мигранти, урбана прекарност, ауторитаризам, Тарлабаши

INTRODUCTION

On a Saturday afternoon, in a café tucked away on a side street off Istanbul's busy Istiklal Avenue, the Mayısta Yaşam Kooperatifi opens its doors for an after-school class. A group of children, most of them from African migrant families, sit around small tables covered with notebooks and crayons. Their parents, many of them undocumented and working in precarious informal jobs, stop by briefly before returning to work or going home.

In one corner, a volunteer patiently explains basic Turkish grammar to a small group of adults. In another, activists discuss how to organize activities for families facing housing insecurity, unstable employment, and the constant risk of police control.

At first glance, the scene does not seem remarkable. These are simple, ordinary acts of care, such as teaching, listening, and organizing. Yet in a city where migrants are increasingly portrayed as unwelcome outsiders and in a political climate where public criticism is closely monitored, these practices take on greater significance. They can be understood as everyday ways of creating spaces of belonging and coexistence for people who are excluded from formal rights and public recognition.

In this sense, Tarlabası, the area where the majority of people participating in the Turkish classes reside, provides a particularly telling vantage point for observing these dynamics. Situated just behind Taksim Square in central Istanbul, the neighbourhood has long been a space of displacement and marginalization. Over the course of the twentieth century, non-Muslim minorities were gradually pushed out. At the same time, waves of internal migration brought Kurdish families, Roma communities, and poor people coming from rural areas into the neighbourhood. Since the early 1990s, international migrants and refugees, many undocumented, have added a further layer to this demographic mosaic (Uzun 2015; Can 2020; Güngördü 2018; Tsavdaroglou 2020; Arıcan 2020; Yılmaz & Daniş 2024). Parallel to these shifts, state-led urban transformation projects, from the construction of Tarlabası Boulevard after the 1980 coup to the large-scale transformation plans launched in 2006 (Kuyucu & Ünsal 2010; Erkan 2022), have contributed to producing a landscape of precarious housing and deepening inequality. Today, Tarlabası can be read as an internal borderland: a space within the city where bordering practices intersect with classed and racialised forms of relegation.

These local dynamics unfold within the wider framework of migration control, as Turkey has assumed a central role in the European Union's border regime since the 'long summer of migration' in 2015, formalized through the EU-Turkey Statement of March 2016. While European borders are externalized beyond EU territory, they are also reproduced internally within Turkey. Migration control does not end at the national border; it continues within cities, shaping how urban space is governed. In neighbourhoods such as Tarlabası, this is visible in migrants' restricted access to formal housing, education, and stable employment, which pushes many into informal arrangements and dependence on solidarity networks. This internalization of border control unfolds alongside a

broader reconfiguration of civil society. As Yabancı (2019) argues, under competitive authoritarianism, the AKP has not eliminated civil society but restructured it through a dual strategy of containment and appropriation. Rights-based and critical organizations face repeated audits, legal threats, and the risk of closure, whereas pro-government associations are granted financial support and direct channels into policy-making. The result is an uneven civic landscape in which some actors operate under constraint while others are institutionally reinforced.

It is in this context that initiatives such as the *Mayısta Yaşam Kooperatifi* acquire particular importance. By providing Turkish language lessons, after-school activities, and spaces of mutual support, the cooperative offers more than basic assistance: it constitutes a laboratory of urban solidarity in authoritarian conditions. Following scholars who emphasize the political significance of solidarity in migration contexts (Bauder 2020, 2021, 2022; Della Porta 2018; Kron & Lebuhn 2020), this article argues that these practices represent discreet but meaningful forms of resistance (Scott 2009; De Certeau 1990; Chatterjee 2006). They help reconfigure urban life by enabling encounters across differences and by contesting, however subtly, the racialised hierarchies of belonging imposed by bordering processes (van Houtum & van Naerssen 2002).

The article is divided into five sections. The initial section delineates the methodological framework of the research. The second contextualizes the analysis within the shifts of the European border regime and their local effects in Istanbul. The third examines *Tarlabaşı* as an urban borderland, shaped by its complex history of displacement and exclusion. The fourth section examines the *Mayısta Yaşam Kooperatifi* and its mutual aid practices, while the fifth section analyzes the ambiguities and constraints of solidarity inside an authoritarian regime. The conclusion examines how solidarity networks like this one foster the conceptualization of novel forms of urban belonging under precariousness and repression.

METHODOLOGICAL FRAMEWORK

This article draws on six months of ethnographic fieldwork conducted in *Tarlabaşı*, Istanbul, between 2022 and 2023 as part of my doctoral research project. The fieldwork focused on the activities of the *Mayısta Yaşam Kooperatifi*, an active solidarity initiative in the neighbourhood. A total of thirty semi-structured interviews were conducted, including seventeen with migrants living in the neighbourhood, ten with Turkish citizens residing in the area (the majority of whom are Kurdish and Roma), and three with activists. These interviews were complemented by numer-

ous informal conversations and participant observation. Most interviews took place face-to-face in the neighbourhood, either in participants' homes or in public spaces, such as cafés and bars, while some interactions continued online via platforms such as WhatsApp and Telegram. Interviews were conducted primarily in Turkish, English, and French. In some cases, interactions with Arabic- or Persian-speaking participants involved informal translation support from community members already known to me. With participants' informed consent, some interviews were audio-recorded and later transcribed, while others were documented through detailed notes taken during the conversation. All participants have been anonymised through pseudonyms, and the interview excerpts cited in the article are the author's translations.

Image 1: Streets of Tarlabası. Source: Cosimo Pica. November 2023

Participant observation was central to this research. I accompanied activists in their daily activities, attended community meetings, joined guided walks, and took part in meetings and mutual aid initiatives. These engagements provided insights not only into the organizational practices of *Mayısta Yaşam Kooperatifi* but also into residents' everyday experiences navigating precarious urban life in *Tarlabaşı*. Informal and unstructured interactions often revealed dimensions of intimacy and belonging that would not have emerged in formal interviews. Detailed field notes complemented recorded material, helping to situate narratives within broader neighbourhood dynamics.

Access to *Mayısta Yaşam Kooperatifi* and to the wider community was made possible through the support of a young activist, who became both a key gatekeeper and a close companion throughout the research. His strong involvement in *Tarlabaşı* and trusted ties with migrant residents, particularly among African communities, were crucial in facilitating my integration into the cooperative's activities. This relationship exemplifies how fieldwork is rarely the result of the researcher's effort alone but often depends on the trust and generosity of interlocutors who literally open doors to spaces of daily life.

This ethnography aimed to document the everyday practices through which solidarity takes shape in *Tarlabaşı*, paying close attention to the social and symbolic contexts in which the relationships of marginalisation and resistance unfold. The focus was on how ordinary interactions, and local support networks negotiate these dynamics. At the same time, the research process itself was shaped by questions of positionality and power. As a white European male researcher, my presence in *Tarlabaşı* was sometimes met with ambivalence: at times I was misunderstood or approached with suspicion; at others I was welcomed as an opportunity for residents to share experiences beyond the confines of the neighbourhood. These encounters informed an ongoing reflection on the asymmetries inherent in the research relationship. To address them, I engaged in dialogue with interlocutors throughout the research process, discussing how their perspectives were represented and seeking to ensure that the restitution of their accounts remained a shared process rather than solely the product of my interpretation.

In this way, the methodology was not only a means of collecting data but also an exercise in practicing solidarity within the research process itself. The combination of interviews, observations, and sustained relationships allowed for a deeper understanding of how *Mayısta Yaşam Kooperatifi* operates within an authoritarian and precarious urban context,

while also questioning conventional notions of the “field” as a place one enters and exits. Rather, fieldwork unfolded as a set of ongoing and situated engagements, co-constructed with participants whose practices and voices are at the centre of this article.

FROM THE EUROPEAN BORDER REGIME TO ISTANBUL’S STREETS

The European border is closed, but the border is also here in the city. When the landlord treats me badly because he rented me the house without a contract since I don’t have papers, when I am scared to go to the hospital, when I work and the owner pays me less than we agreed... it feels like the border, its control, its police, and its repression follows me everywhere. (Interview with E. undocumented Nigerian migrant, Tarlabası, October 2023)

The European border regime is today best understood not as a fixed territorial perimeter but as a heterogeneous and dispersed dispositif of control that simultaneously extends outward, beyond the EU’s geographical frontiers, and inward, into urban and social spaces (Walters 2002; Bigo & Guild 2005; Hess & Kasparek 2017, 2019). This multiplication of borders reflects what Huysmans (2000) has termed the securitization of migration: the framing of human mobility as an existential threat that legitimates extraordinary measures of surveillance, policing, and containment. Within this architecture, Turkey has emerged as a pivotal hinge, particularly since the “long summer of migration” in 2015. The EU–Turkey Statement from March 2016 was the most recent step in a long-term plan to outsource European border controls (Andrijasevic & Walters 2010; Bi-*alasiewicz* 2012; Panebianco 2022). It turned Turkey into a kind of buffer zone that stops and filters migrants in exchange for financial assistance, diplomatic advantages, and recognition on the worldwide stage. This externalization of borders reverberates deeply within Turkey’s urban fabric. Migrants who once imagined Europe as their destination often find themselves immobilized within Turkish cities, “stuck in mobility” (Genç, Heck and Hess 2018). Istanbul, as the country’s economic and symbolic center, concentrates these dynamics, functioning simultaneously as a transit hub, a place of temporary refuge, a site of forced settlement, and, more and more, a place of long-standing where life and desires are built.

In line with Balibar’s (2002) insight that borders are everywhere and nowhere, the European border materializes in Istanbul’s everyday life:

in bureaucratic encounters with municipal administrations, police document checks, stigmatized housing, and precarious employment conditions.

These urbanized bordering practices resonate with Mezzadra's (2006) concept of differential inclusion. Migrants are not simply excluded from national or European space but incorporated under hierarchized and precarious conditions: tolerated as workers in segmented labor markets, or as tenants in marginalized neighbourhoods, while denied full rights and recognition. What Bigo (2002) terms the "governmentality of unease" thus stretches across scales, from the Aegean Sea and Turkey's militarized frontier zones to the alleyways and apartments of Istanbul, where especially undocumented migrants navigate constant surveillance, the threat of deportation, and the arbitrariness of everyday encounters with landlords, employers, and police. Such dynamics exemplify what Andrijasevic & Walters (2010) describe as an international government of borders: a dispersed regime in which supranational institutions and states collaborate to manage mobility, combining humanitarian discourses with securitarian practices that immobilize, filter, and discipline migrants.

The result is a multilayered bordering process that does not simply exclude or expel but rather incorporates migrants into hierarchies of legality, temporality, and labor precarization (Huysmans 2000; Bello 2022; Léonard & Kaunert 2022). In this sense, Istanbul operates as a laboratory of bordering where EU-driven logics of control intertwine with Turkey's authoritarian turn. The geopolitics of migration is thus inscribed into the very fabric of the city: migrants are tolerated as disposable labor and temporary residents yet remain perpetually surveilled, immobilized, and denied full political membership. In places like Tarlabaşı, the intersection of EU-driven bordering practices and Turkey's authoritarian governance produces spaces of conditional toleration: migrants are allowed to remain, but only under precarious, surveilled, and subordinated conditions. For many, this neighbourhood represents both a refuge and a trap, one of the few areas where undocumented life remains possible, even as the city grows increasingly hostile to their presence.

TARLABAŞI: AN INTERNAL BORDERLAND

For someone like me without papers, Tarlabaşı is the only place I can stay in Istanbul. Nowhere else would accept me. Life here is hard, the houses are old and expensive, and the city feels more and more dangerous for people like us. But at least here I can find a room, some work, and people who understand. Outside this neighbourhood, I feel

like I don't exist, or worse, that I am not allowed to exist. (Interview with S., undocumented Ugandan woman, Tarlabası, November 2023)

If Istanbul as a whole embodies the reproduction of the European border regime within urban space, Tarlabası represents one of its most condensed and visible expressions. Situated only a few meters from the monumental square of Taksim yet socially and symbolically worlds apart, Tarlabası has long functioned as what Wacquant (2006) terms a “territory of relegation”: a stigmatized area where those displaced, excluded, or rendered undesirable elsewhere in the city are concentrated. Its history encapsulates successive waves of displacement and marginalisation. Established in the sixteenth century, the neighbourhood was historically inhabited by Armenians, Greek Orthodox Christians (Rum),¹ and Levantines, mirroring the cosmopolitan fabric of Beyoğlu. This configuration began to unravel with the transfer of the capital to Ankara, but demographic ruptures became more pronounced through two key events tied to nation-building and identity politics: the 1942 wealth tax (Varlık Vergisi), which disproportionately targeted non-Muslim minorities (Erkan 2022), and the Istanbul pogroms of September 1955, which ravaged the Greek Orthodox community (Kuyucu 2005). These expulsions triggered profound demographic shifts, later reinforced by rural-to-urban migration that reconfigured central districts and fueled the rise of gecekondu on the urban periphery.

The 1980 military coup inaugurated a new phase in Tarlabası's marginalisation. Historic buildings along its main artery were demolished to construct Tarlabası Boulevard, physically severing the neighbourhood from the rest of Beyoğlu and deepening its spatial and social isolation. In the 1990s, large numbers of Kurds displaced by village burnings during the armed conflict between the Turkish state and the PKK resettled in Tarlabası (Jongerden 2007). Since the 1990s, the neighbourhood has absorbed new waves of international migrants from Africa and the Middle East (Yılmaz 2006, 2008), consolidating its role as a receptacle for those at the urban and national margins.

Yılmaz & Daniş (2024) describe the neighbourhood as both an “invisible city,” evoking Calvino, and a “waiting room,” drawing on Sema Erder's metaphor (Erder 2015). They argue that Tarlabası functions as a thresh-

¹ The term “Rum” is a historical designation from the Ottoman Empire referring to Orthodox Christian communities linked to the Byzantine legacy. It reflects a religious-imperial classification rather than an ethnic identity, still relevant in Turkey today.

old space where migrants and marginalised populations find refuge even amidst relentless transformation. The “waiting room” metaphor captures the temporality of migrant lives: a condition of suspension, uncertainty, and not yet, in which futures remain unsettled and provisional. Yet they also stress that Tarlaabaşı is not solely a site of waiting but also one of living together, where everyday solidarities persist despite precarity and exclusion.

The successive layers of displacement configure Tarlaabaşı as an urban borderland (Iossifova 2013, 2015): a porous yet stigmatised zone where belonging and estrangement, inclusion and exclusion, constantly intersect. Urban borderlands are sociomaterial spaces located between adjacent but sociospatially dissimilar parts of the city. They function as dynamic contact zones that enable interaction between otherwise disconnected groups, while also generating hybrid practices, identities, and meanings. Far from being static or merely peripheral, they are shaped by ongoing processes of transition and negotiation, embodying both stigma and fluidity. In the case of Tarlaabaşı, this borderland quality emerges not only from its physical proximity to more affluent districts but also from its history of displacement and resettlement, which has turned the neighbourhood into a site where exclusionary urban imaginaries, everyday solidarities, and alternative forms of belonging continually collide.

Fieldwork conducted between 2022 and 2023 confirmed this duality. Residents frequently described Tarlaabaşı as both refuge and trap, “a place for the unwanted”, simultaneously offering otherwise inaccessible housing opportunities and exposing them to insecurity and stigma. Children retreated at the sight of police, migrants avoided main roads to reduce the risk of document checks, and families relied on word-of-mouth networks to secure informal housing. Bordering here is enacted less through walls than through policing, zoning, stigmatisation, and the looming uncertainty of eviction.

Urban transformation has further reinforced these bordering dynamics. The large-scale regeneration projects launched in 2006 framed Tarlaabaşı as a space of crime and deviance, legitimising demolition and forced displacement. In this area urban transformation projects not only reconfigure the physical space but also reproduce bordering logics within the city, reinforcing hierarchies of belonging and exclusion (Kuyucu & Ünsal 2010; Ünsal 2015). Although the Third Administrative Court annulled the project in 2017 after years of legal challenges and mobilisation, the demolitions and forced evictions of 2010 left indelible scars.

Image 2: Areas of Tarlabası where urban transformation remains incomplete.
Source: Cosimo Pica. October 2023

The ongoing threat of eviction and policing continues to shape everyday life in ways that exemplify the neoliberal politics of urban governance, in which regeneration projects reconfigure land use while erasing oppositional and marginal socialities (Ünsal 2014). Ethnographically, Tarlabası reveals how these dynamics are enacted through diffuse practices regulating access to housing and services, simultaneously producing categories of insiders and outsiders. Residents frequently reported that humanitarian initiatives were constantly overshadowed by sudden police raids, arrests, and deportations, illustrating how support and control coexist in shaping daily life.

There are associations, linked to the state or international organisations, in this area that bring food, clothes, and social assistance. These things are important because a lot of us wouldn't be able to live without them. But you never feel safe at the same time. The police can show up out of nowhere, go into homes, check papers, and take people away. So, even when you get help, you know it's only for a short time and that you could lose your home or be sent back to your home country the same day. They give with one hand and take with the other. (Interview with Y., undocumented Nigerian migrant, Tarlaşa, October 2022)

This paradox exemplifies Walters' (2011) humanitarian–security nexus: assistance and repression operating simultaneously, producing both conditional support and permanent vulnerability.

Viewing Tarlaşa as an internal borderland thus reveals how the European externalisation regime and Turkey's authoritarian governance take concrete form within the spatial and social dynamics of a single neighbourhood. Yet bordering is never absolute. Alongside mechanisms of exclusion, practices of solidarity and resistance emerge. As Tsavdaroglou (2020) notes, struggles against gentrification intersect with practices of commoning and urban solidarity. My fieldwork documented diverse everyday practices among long-term residents and migrants, including neighbours sharing food across ethnic lines and migrants exchanging strategies to avoid police controls or navigate administrative regulations. These informal practices often arise from necessity and interdependence rather than from formal political organisation. Bayat (2013) refers to “quiet encroachments of the ordinary” as ordinary, mostly uncoordinated actions that marginalised groups take to make a living and stay in the city. These are similar to what they do. These practices can also be seen as forms of everyday solidarity that emerge in contexts where migration control and bordering regimes are in place (De Genova 2017; Mezzadra & Neilson 2013). In addition to these informal interactions, activists from the *Mayısta Yaşam Kooperatif* organised Turkish language classes and social events on significant occasions such as May 1, providing residents and migrants with opportunities to convene and discuss matters of importance to them. These initiatives are more in line with politically articulated forms of solidarity that civil society alliances focused on migration have worked to build (Agustín & Jørgensen 2016). While analytically separate from the discreet practices identified by Bayat, these initiatives played a role in sustaining networks of mutual support and engagement within the neighbourhood. In this context, solidarity ought not to be re-

garded as a fixed identity or a stable alliance; instead, it should be understood as a relational process emerging from particular interactions and collective struggles, often marked by disparities between activists and marginalised groups, as emphasised by Balibar's (2024) reflections on subaltern solidarity and political engagement. Taken together, these dynamics illustrate how everyday urban life in Tarlabası becomes a terrain of negotiation and contestation, where both informal practices and organised initiatives participate, albeit in different ways, in shaping claims to presence and belonging in the city.

While interlocutors often described Tarlabası as a place of constraint, immobilised by police checks, insecure housing, and the threat of deportation, they also highlighted the support and coexistence that made the neighbourhood livable.

Migrants spoke of neighbors who shared food, guided them to affordable housing, or cared for children while parents worked. Activists at the *Mayısta Yaşam Kooperatifi* built upon these solidarities, providing not only practical aid, it is precisely within waiting and invisibility that subtle practices of commoning and mutual aid reconfigure the border from below.

Life here is not easy. The police check your papers, houses are unsafe, and we always worry about deportation. But neighbors help each other, sharing food, showing where to find affordable housing, or caring for children while parents' work. Groups like the *Kooperatifi* strengthen these networks of solidarity and connect people to each other. Before, I didn't know many other African families living here, but now thanks to them we are friends and help each other. It is in these everyday practices that you feel you belong and can survive. (Interview with Z., undocumented Zimbabwean migrant, Tarlabası, November 2023)

THE MAYISTA YAŞAM KOOPERATIFI

Mayısta Yaşam Kooperatifi ("Life in May Cooperative") was founded in the aftermath of the 1999 earthquake by five students from Boğaziçi University under the motto "Solidarity for education". Their goal was to provide free education in subjects such as Turkish, mathematics, geometry, English and university exam preparation to students excluded from the public system due to financial constraints. Based in the 1 Mayıs neighbourhood of Ataşehir, on Istanbul's Asian side, the association became official in 2002 and gradually expanded to nearby working-class areas such as Sultanbeyli, Yenibosna, and Aydınlı.

Over the years, the cooperative's mission expanded beyond providing educational programs to encompass broader struggles over the 'right to the city,' seeking not only to fight exclusionary urban policies, but also to assert claims to shared space, and create conditions for collective belonging and participation in the life of the neighbourhood. In 1 Mayıs, it became a hub of mobilisation against urban transformation, organising earthquake preparedness and emergency relief campaigns in collaboration with neighbourhood assemblies and grassroots organisations. Following the pandemic, however, most branches were forced to close, leaving only the main office in 1 Mayıs and a collaboration with the Kivılcım Cultural Center.²

A decisive turning point came after the violent anti-migrant riots in Altındağ, Ankara, in 2021 (Ayaşlıoğlu 2021). For the cooperative, which had emerged in a historic *gecekondu* neighbourhood long marked by revolutionary leftist organising, where student activists once came to mobilise the working class, these events posed the urgent question of how to build solidarity with migrants, whom they conceptualised as 'the lowest segment of the working class,' within a vision of class unity among the exploited, moving beyond mere condemnation of the attacks.

Through the personal connections of activists like H., whom I met through a mutual friend and who became my key resource for learning about the group's activities and meeting migrants in Tarlabaşı, the cooperative established ties with migrant families, particularly from African countries, who soon began requesting access to educational programs for their children. As he explained:

At first, we thought offering education to migrants would only mean include them. But after entering into dialogue, this view changed. They already had their own networks of solidarity. We did not create something out of nothing, rather, we wanted to be part of their struggle. (Interview, Tarlabaşı, October 2023)

This process led to the development of joint activities in Tarlabaşı. There, the cooperative worked with approximately 200 migrant families,

² The Kivılcım Kültür Merkezi (KKM), situated in a narrow street off İstiklal Caddesi, is a cultural space and a community café hosting workshops, discussions, and artistic activities. It was notably used by the *Mayısta Yaşam Kooperatifi* to organise Turkish language classes for migrants. See the official page: <https://www.instagram.com/kivilcimkulturmerkezi>.

of whom around 100 were Nigerian, alongside Ghanaian, Senegalese, Sierra Leonean, Ugandan, Kenyan and Cameroonian families. Most were undocumented, an estimated 90%, and faced the double precarity of irregular status and urban marginalisation. Although only around 20 families participated regularly (mostly Nigerian, with a smaller group from Zimbabwe), many more remained loosely connected through WhatsApp networks, seeking assistance with education and basic needs. The cooperative's main activities consisted of after-school support for children and weekly Turkish lessons, held in the Kivilcım Cultural Center.

Image 3: After-school activities at Kivilcım Cultural Center.

Source: *Mayısta Yaşam Kooperatifi*. September 2023.

Beyond these formal sessions, activists visited families in Tarlabası daily, assisting with school enrollment, guiding children through educational and extracurricular activities, and responding to a wide range of everyday needs, from health and food to clothing. On several occasions, I accompanied an activist to bring children to school, such as the Don Bosco Institute of Caritas in Harbiye, or to meet and talk with people at the Church of Pentecost in Dolapdere, a central gathering place for many African migrants from Tarlabası. Through these everyday practices of sup-

port and presence, the cooperative gradually built trust and a strong network of solidarity with migrant families.

The everyday accompaniment and exchange, together with an organisational form largely based on informal networks, repeatedly came up against the harsh realities faced by African migrants in Tarlabası, especially those without documents. This situation affected the group's activities and the future of its work in the area. During the weeks in autumn-winter 2023, when I closely followed one of the activists in particular, we learned together of the deportation of members of two undocumented Nigerian families who had been attending the after-school program. Indeed, 2023 marked a significant tightening of migration governance, with intensified control and repressive measures³ particularly affecting undocumented migrants. G., a young undocumented Ghanaian who left Turkey because he was scared of being deported, said:

Every day I lived with the fear that the police would stop me in the street. I stopped going out unless I had to because even walking to work or to get food felt unsafe. I couldn't sleep at night because I was always worried they would come to the house. I finally understood that I couldn't live here in constant fear. The only way to keep myself safe was to leave. (Interview, online, February 2024)

When we add to this the problems that the repression of political activities caused for the organisation, such as those of *Mayısta Yaşam Kooperatifi*, whose activists were later attacked by racist campaigns that said they were helping migrants who were not wanted in the country, it becomes clearer why the group's activities had to change. Because of these pressures, both migrants and activists adapted their work in different ways, sometimes changing its meaning and other times giving it up altogether. In this kind of environment, organising is getting more uncertain and riskier. As one activist said:

I don't go there as often anymore and the activity is almost finished, except for a few families. Remaining undocumented is extremely hard,

³ Among the most notable measures was the implementation and expansion of the "dilution plan" (*seyreltme planı*), which set a maximum threshold of 20% foreign residents in neighbourhoods and led to the closure of more than 1,100 neighbourhoods to new foreign registrations (PMM 2023). This policy was accompanied by intensified identity checks, increased detention and deportation practices targeting undocumented migrants, and growing political salience of migration during the 2023 electoral period.

most try either to move on to another country or return home. Last year, even those who participated regularly said they were only staying long enough to save money to leave. Since there is no real asylum framework for non-European migrants in Turkey, it is not easy to remain irregular here. The controls are still frequent, maybe less intense than during the peak of summer 2023, but it is never safe to stay without papers. (Interview with H., Tarlaşaşı, October 2023)

These structural pressures have reshaped the cooperative's activities. Over the past year, many of its initiatives with migrant families have either slowed down or been absorbed into new forms of collaboration. One significant development has been the unification of *Mayısta Yaşam's* educational programs with those organised by DEM Party,⁴ which already provided community-based education for Turkish and Kurdish children in Tarlaşaşı. While some of the original activists have stepped back, DEM Party networks have sustained the initiative, bringing together African migrants with local Turkish and Kurdish residents.

This transformation illustrates both the fragility and the resilience of grassroots solidarity in an authoritarian, exclusionary context. On the one hand, repression, irregularity, and forced mobility continuously undermine sustained organising. On the other hand, adapting activities to new political and community infrastructures opens up alternative horizons. The convergence of migrants with Kurdish and Turkish residents in Tarlaşaşı has given rise to emerging practices of commoning, understood as collective processes through which communities self-organise to share resources, knowledge, and spaces for mutual well-being and resistance. In this sense, everyday practices observed during fieldwork, such as the exchange of food between neighbours, accompanying children to school, or assisting others in navigating administrative procedures, sometimes bring into contact long-term residents (including Kurdish and Roma families) and recently arrived migrants. While these forms of mutual aid remained situational and uneven, they illustrate how everyday cooperation could emerge around practical needs. In such moments, these gestures went beyond strategies of individual survival. They functioned as forms of collective care and responsibility that privileged relational ties over strictly individual or market-based logics.

Even as precarious conditions push many to leave, the cooperative's legacy endures as part of a broader ecology of grassroots initiatives that persist, adapt, and recombine in the face of authoritarian bordering.

⁴ Pro-Kurdish left-wing party that still has its main city branch in the Tarlaşaşı area.

NAVIGATING SOLIDARITY IN A PRECARIOUS AND AUTHORITARIAN URBAN CONTEXT

Despite these structural constraints, residents and grassroots actors engage in multiple tactics to sustain solidarity. Migrants rely on informal networks to access housing, share resources, and navigate administrative and policing systems, while community organisations like *Mayısta Yaşam Kooperatifi* provide educational and social support, and spaces of recognition. The cooperative's work demonstrates how solidarity is both a practice and a negotiation: it emerges through dialogue with migrant communities, adapts to shifting political and social pressures, and often requires collaboration with other organisations, such as political parties or neighbourhood associations, to remain viable.

The cooperative's recent collaboration with the DEM Party demonstrates how solidarity adapts under authoritarian conditions. Even as some activists have withdrawn, the ongoing educational programs for Turkish, Kurdish, and African children show how grassroots initiatives can endure by forging alliances and navigating political constraints.

Navigating these dynamics also requires managing the temporal and spatial uncertainties inherent in precarious urban contexts. As one activist reflected, many migrant families are caught in a cycle of impermanence, moving between countries or returning home due to the absence of documents, limited resources, and lack of asylum protections. These constraints shape who can participate in collective activities and for how long, making solidarity episodic, fragile, and constantly renegotiated.

For African migrants in particular, navigating everyday life involves constant negotiation of visibility, legality, and spatial movement. Drawing on the literature on "passing" and spatial strategies, migrants employ tactics to remain in or move through spaces with minimal detection (Anderson 2015; Bachelierie 2024; Besteman 2019; Casella Colombeau 2015; Guenebeaud 2017, 2023; Le Courant 2022). These strategies include avoiding main roads or public offices, coordinating movements through trusted networks, and relying on word-of-mouth guidance to minimise exposure to police or administrative scrutiny. Such practices are shaped by the negotiation of white and racialised spaces (Anderson 2015), as migrants navigate zones where their presence is contested or criminalised. Similarly, Bachelierie (2024) highlights the use of visual and spatial tactics to resist surveillance, while Guenebeaud (2017, 2023) and Casella Colombeau (2015) document how migrants in European border contexts continuously adapt to the discretionary practices of state agents. In Tarlaşaşı, these dynamics are visible in how residents carefully navigate

neighbourhood routes, schedule school and work activities, and choose clothing that allows them to move unnoticed, everyday tactics that enable survival under precarious conditions and police control.

I have to meticulously plan my day every day. I make sure my kids leave for school on time, avoid the police by taking different streets, and dress properly, looking like a tourist to avoid drawing unwanted attention to myself. We could be stopped or even deported if I make a mistake. Just to live here, we must exercise extreme caution. (Interview with Y., undocumented Nigerian migrant, Tarlabası, November 2022)

Precisely because of these constraints, acts of solidarity take on particular significance. Shared meals across ethnic lines, tutoring sessions, and small-scale community events become more than practical interventions: they are expressions of belonging and mutual care. Even in highly regulated, stigmatised, and precarious urban spaces, residents and migrants find ways to carve out everyday zones of coexistence and negotiation (Bayat 2013).

Tarlabası, Hacıahmet, and Dolapdere form an interconnected urban area where the lives of migrants and residents intersect daily. I once accompanied an activist from *Mayısta Yaşam Kooperatifi* to *Pirireis Ortaokulu* and *Hüviyet Bekir İlkokulu* in Hacıahmet, often considered part of the Tarlabası area, where children from diverse backgrounds, including Kurds, Syrians, two Nigerians, and others, attend school together. In the streets, the bouncing of balls, children calling to friends, and parents exchanging information and warnings create a lively urban soundscape.

In Dolapdere, the Church of Pentecost functions as another focal point for community interaction, and on the same floor, a laundromat hums with activity: clothes being hung, machines clattering, and workers from multiple nationalities coming together.

Despite numerous constraints, over the years, a sense of belonging has emerged, along with the possibility of organising collectively to improve living conditions. E., who lived in Istanbul for a while and has since returned to his country, recounts:

I had to leave Turkey...but during these years I participated in social life, played music, and tried to build networks of solidarity. That's where I felt I could do something for other migrants. (Interview, online, December 2023)

Children also demonstrate their own creative ways of situating themselves within the neighbourhood. When asked “Where are you from?”, a Cameroonian child jokingly replies, “Tarlabaşı” signaling that his daily experience is deeply rooted in the narrow streets and vibrant life of the area.

Amid the noise of vehicles, the smell of food cooking in courtyards, and conversations in multiple languages, this interconnected area emerges as a space of intense coexistence, solidarity, and everyday tactics of adaptation and subtle resistance.

In Tarlabaşı, navigating solidarity involves more than providing services or aid: it requires constant negotiation. Grassroots initiatives operate at the intersection of need and risk, mediating the pressures of authoritarian governance while creating everyday spaces where difference, coexistence, and collective action can take root. The cooperative’s work, along with the larger support networks it works with, shows how solidarity can be both limited and productive: it can be fragile but still have an impact, it can be short-lived but still last, and it is always closely tied to the political and spatial realities of the urban borderland.

CONCLUSION

The experiences of migrants in Tarlabaşı, together with the interventions of the *Mayısta Yaşam Kooperatifi*, show how solidarity is practiced and negotiated within urban spaces shaped by authoritarian governance, spatial marginalisation, and legal precarity. These neighbourhoods’ histories as urban borderlands, where policing, stigmatisation, and the constant threat of eviction structure daily life, render conventional forms of organising difficult and contingent. Within this environment, migrants, particularly African and undocumented ones, employ subtle tactics of passing (Bachelierie 2024; Guenebeaud 2017, 2023), navigating controls, and managing visibility, demonstrating agency despite restrictive legal and social conditions. These tactics are reinforced by intra-community networks and inter-community alliances fostered by grassroots initiatives, providing educational support, mutual aid, and avenues for collective practice.

The case of Tarlabaşı and the *Mayısta Yaşam Kooperatifi* illustrates the complex terrain of solidarity in neighbourhoods experiencing urban transformation, social marginalisation, and authoritarian control. Overlapping forms of exclusion make participation in collective initiatives contingent on legal status and the capacity to navigate both material and symbolic precariousness. Within this context, questions arise about the kinds of solidarity networks that can exist in contemporary Turkey.

Citizenship and legitimacy remain largely defined through Turkishness, constraining spaces for migrant agency. Yet urban struggles have historically been central: from the mid-20th century, gecekondu neighbourhoods inhabited by internal migrants from disadvantaged regions, particularly the Kurdish-majority Southeast, developed strong traditions of self-organisation, often supported by leftist movements in the 1970s and later by various associations. Since the Gezi protests, international migrants have increasingly participated in these practices, particularly in metropolitan areas such as Tarlabaşı. However, Turkey has not witnessed large-scale, self-organised migrant movements demanding documentation or broad networks of associations comparable to other contexts. Instead, since the late 2010s, a proliferation of migrant-focused associations has emerged, yet migrant agency within these organisations often remains uncertain. Nonetheless, some initiatives, mainly led by Turkish citizens, have sought to create locally grounded, self-managed forms of solidarity that transcend national borders. Even in the absence of large-scale migrant-led movements, subtle practices of negotiation and resistance continue to emerge in neighbourhoods and workplaces, enabling migrants to assert themselves against increasingly repressive conditions.

The work of the *Mayısta Yaşam Kooperatifi* exemplifies the adaptive nature of such solidarity. By combining structured educational activities with neighbourhood-based engagement, often in collaboration with local actors such as political parties, churches, and cultural centers, the cooperative simultaneously addresses immediate material needs and fosters conditions for migrant participation, socialisation, and mutual support. This dual approach highlights the relational and negotiated character of solidarity: it responds to structural constraints while generating new social and spatial arrangements within marginalised urban spaces.

Ultimately, the case of the *Mayısta Yaşam Kooperatifi* demonstrates that under conditions of heightened precarity and authoritarian regulation, solidarity is not merely reactive or charitable. It constitutes a form of situated agency that transforms migrants' everyday experiences, strengthens collective capacities, and incrementally reshapes the neighbourhood's social and spatial dynamics. By examining these processes, this study contributes to broader debates on urban precarity and migration, as well as on the capacity of grassroots initiatives to foster spaces of coexistence and mutual support. It highlights how solidarity networks operate, adapt, and endure Europe's periphery under authoritarian conditions.

References

- Agier, Michel. 2018. *Babels. Entre accueil et rejet: ce que les villes font aux migrants*. Lyon: Le Passager clandestin.
- Anderson, Elijah. 2015. "The White Space." *Sociology of Race and Ethnicity* 1 (1): 10–21. <https://doi.org/10.1177/2332649214561306>
- Andrijasevic, Rutvica & William Walters. 2010. "The International Organization for Migration and the International Government of Borders." *Environment and Planning D: Society and Space* 28 (6): 977–999. <https://doi.org/10.1068/d1509>
- Arıcan, Alize. 2020. "Behind the Scaffolding: Manipulations of Time, Delays, and Power in Tarlabaşı, Istanbul." *City & Society* 32 (3): 482–507. <https://doi.org/10.1111/ciso.12348>
- Agustín, Óscar García & Martin Bak Jørgensen. 2016. "Introduction: Solidarity Without Borders." In *Solidarity Without Borders: Gramscian Perspectives on Migration and Civil Society Alliances*, eds. Óscar García Agustín and Martin Bak Jørgensen, 3–20. London: Pluto Press. <https://doi.org/10.2307/j.ct-t19qgdww.5>
- Ayaşlıoğlu, Levent. 2021. "Altındağ'da mültecilere saldırının düşündürdükleri." *Birikim*, 17 August 2021, online <https://birikimdergisi.com/guncel/10695/altindagda-multecilere-saldiri-ve-dusundurdukleri>, Accessed: January 23, 2023.
- Bachelier, Sarah. 2024. "Se rendre in/visible dans les espaces touristiques alpins: Les stratégies visuelles de résistance des personnes en migration à la frontière franco-italienne." *Journal of Alpine Research | Revue de géographie alpine* 112–3. <https://doi.org/10.4000/139tw>
- Balibar, Étienne. 2002. "What is a Border?" In *Politics and the Other Scene*, ed. Étienne Balibar, 75–86. London: Verso.
- Balibar, Étienne. 2024. "What Is Engagement?" *Filozofija i društvo* 35 (2): 405–416. <https://doi.org/10.2298/FID2402405B>
- Bayat, Asef. 2013. *Life as Politics: How Ordinary People Change the Middle East*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Bello, Valeria. 2022. "The Spiralling of the Securitisation of Migration in the EU: From the Management of a 'Crisis' to a Governance of Human Mobility?" *Journal of Ethnic and Migration Studies* 48 (6): 1327–1344. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2020.1851464>
- Besteman, Catherine. 2019. "Militarized Global Apartheid." *Current Anthropology* 60 (S19): S26–S38. <https://doi.org/10.1086/699280>
- Bialasiewicz, Luiza. 2012. "Off-shoring and Out-sourcing the Borders of Europe: Libya and EU Border Work in the Mediterranean." *Geopolitics* 17 (4): 843–866. <https://doi.org/10.1080/14650045.2012.660582>

- Bigo, Didier. 2002. "Security and Immigration: Toward a Critique of the Governmentality of Unease." *Alternatives* 27 (1): 63–92. <https://doi.org/10.1177/03043754020270S105>
- Bigo, Didier & Elspeth Guild, eds. 2005. *Controlling Frontiers: Free Movement into and within Europe*. Aldershot: Ashgate.
- Bauder, Harald. 2020. "Urban Solidarity: Perspectives of Migration and Refugee Accommodation and Inclusion." *Critical Sociology* 47 (6): 875–889. <https://doi.org/10.1177/0896920520936332>
- Bauder, Harald. 2021. "Urban Migrant and Refugee Solidarity beyond City Limits." *Urban Studies* 58 (16): 3213–3229. <https://doi.org/10.1177/0042098020976308>
- Bauder, Harald. 2022. *From Sovereignty to Solidarity: Rethinking Human Migration*. New York: Routledge.
- Can, Ayşegül. 2020. "A Recipe for Conflict in the Historic Environment of Istanbul: The Case of Tarlabası." *ACME: An International Journal for Critical Geographies* 19 (1): 131–162. <https://doi.org/10.14288/acme.v19i1.1876>
- Casella Colombeau, Sara. 2015. "Policing the Internal Schengen Borders – Managing the Double Bind between Free Movement and Migration Control." *Policing and Society: An International Journal of Research and Policy*. <https://doi.org/10.1080/10439463.2015.1072531>
- De Certeau, Michel. 1990. *L'invention du quotidien: 1 Ars de faire*. Paris: Gallimard.
- Chatterjee, Partha. 2006. *The Politics of the Governed. Reflections on Popular Politics in Most of the World*. New York: Columbia University Press.
- Christoph, Wenke, & Stefanie Kron, eds. 2019. *Solidarity Cities in Europe: Charity or Pathways to Citizenship: A New Urban Policy Approach*. Rosa Luxemburg Stiftung.
- De Genova, Nicholas, ed. 2017. *The Borders of "Europe": Autonomy of Migration, Tactics of Bordering*. Durham: Duke University Press.
- Della Porta, Donatella. 2018. *Solidarity Mobilizations in the "Refugee Crisis": Contentious Moves*. Basingstoke & New York: Palgrave Macmillan.
- Erder, Sema. 2015. *İstanbul Bir Kervansaray (mı?): Göç Yazıları*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Erkan, Dilruba. 2022. *Quand la transformation urbaine devient gentrification: Politiques et perceptions dans les quartiers d'(im)migrants dans Istanbul, Vienne et Paris*. Thèse de doctorat, Université Paris I Panthéon Sorbonne/ University of Vienna.
- Genç, Fırat, Gerda Heck & Sabine Hess. 2018. "The Multilayered Migration Regime in Turkey: Contested Regionalization, Deceleration and Legal Precarization." *Journal of Borderlands Studies* 34 (4): 489–508. <https://doi.org/10.1080/08865655.2017.1344562>

- Guenebeaud, Camille. 2017. *Dans la frontière: migrants et luttes des places dans la ville de Calais*. Thèse de doctorat, Université Lille 1.
- Guenebeaud, Camille. 2023. "Marcher sur le Bord de la Couverture: Rapports au Droit et Pouvoir Discrétionnaire chez les Forces de l'Ordre à la Frontière Franco-Britannique." In *Gouverner les Exilés aux Frontières: Pouvoir Discrétionnaire et Résistances*, ed. Annalisa Lendaro, 81–104. Vulaines-sur-Seine: Éditions du Croquant.
- Güngördü, Feriha Nazda. 2018. "Processes and Factors of Social Exclusion in Arrival Cities: Attitudes towards Syrians under Temporary Protection in Tarlabaşı, Istanbul." *GRID-Architecture Planning and Design Journal* 1 (2): 177–198. <https://doi.org/10.37246/grid.405125>
- Hess, Sabine & Bernd Kasperek. 2017. "Under Control? Or Border (as) Conflict: Reflections on the European Border Regime." *Social Inclusion* 5 (3): 58–68. <https://doi.org/10.17645/si.v5i3.1004>
- Hess, Sabine & Bernd Kasperek. 2019. "The Post-2015 European Border Regime: New Approaches in a Shifting Field." *Archivio Antropologico Mediterraneo* 21 (2): 1–17. <https://doi.org/10.4000/aam.1812>
- Huysmans, Jef. 2000. "The European Union and the Securitization of Migration." *JCMS: Journal of Common Market Studies* 38 (5): 751–777. <https://doi.org/10.1111/1468-5965.00263>
- Iossifova, Deljana. 2013. "Searching for Common Ground: Urban Borderlands in a World of Borders and Boundaries." *Cities* 34: 1–5. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2013.01.007>
- Iossifova, Deljana. 2015. "Borderland Urbanism: Seeing between Enclaves." *Urban Geography* 36 (1): 90–108. <https://doi.org/10.1080/02723638.2014.972944>
- Jongerden, Joost. 2007. *The Settlement Issue in Turkey and the Kurds: An Analysis of Spatial Policies, Modernity and War*. Leiden: Brill.
- Kreichauf, René, & Margit Mayer. 2021. "Negotiating Urban Solidarities: Multiple Agencies and Contested Meanings in the Making of Solidarity Cities." *Urban Geography* 42 (7): 970–1002. <https://doi.org/10.1080/02723638.2021.1890953>
- Kron, Stefanie & Henrik Lebuhn. 2020. "Building Solidarity Cities: From Protest to Policy." In *Fostering Pluralism through Solidarity Activism in Europe*, eds. Feyzi Baban & Kim Rygiel, 81–105. Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-56894-8_4
- Kuyucu, Tuna. 2005. "Ethno-Religious 'Unmixing' of 'Turkey': 6–7 September Riots as a Case in Turkish Nationalism." *Nations and Nationalism* 11 (3): 361–380. <https://doi.org/10.1111/j.1354-5078.2005.00209.x>
- Kuyucu, Tuna & Özlem Ünsal. 2010. "'Urban Transformation' as State-led Prop-

- erty Transfer: An Analysis of Two Cases of Urban Renewal in Istanbul." *Urban Studies* 47 (7): 1479–1499. <https://doi.org/10.1177/0042098009353629>
- Léonard, Sarah & Christian Kaunert. 2022. "The Securitisation of Migration in the European Union: Frontex and its Evolving Security Practices." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 48 (6): 1417–1429. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2020.1851469>
- Le Courant, Stefan. 2022. *Vivre sous la menace: Les sans-papiers et l'État*. Paris: Seuil.
- Meeus, Bruno, Luce Beeckmans, Bas Van Heur, & Karel Arnaut. 2020. "Broadening the Urban Planning Repertoire with an 'Arrival Infrastructures'" *Urban Planning* 5 (3): 11–22. <https://doi.org/10.17645/up.v5i3.3116>
- Mezzadra, Sandro. 2006. *Diritto di fuga: Migrazioni, cittadinanza, globalizzazione*. Verona: Ombre Corte.
- Mezzadra, Sandro & Brett Neilson. 2013. *Border as Method, or the Multiplication of Labor*. Durham, NC: Duke University Press.
- Panebianco, Stefania. 2022. "The EU and Migration in the Mediterranean: EU Borders' Control by Proxy." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 48 (6): 1398–1416. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2020.1851468>
- PMM. 2023. "İstanbul'da 39 İlçenin Yabancıların İkamet İzinlerine Kapatıldığı" İddialarına İlişkin Basın Açıklaması, 16 July 2023, online <https://www.goc.gov.tr/istanbulda-39-ilcenin-yabancilarin-ikamet-izinlerine-kapatildiği-iddialarına-iliskin-basin-aciklamasi> Accessed: February 25, 2026.
- Rajaram, Prem Kumar & Carl Grundy-Warr, eds. 2007. *Borderscapes: Hidden Geographies and Politics at Territory's Edge*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Scott, James. 2009. *La domination et les arts de la résistance. Fragments du discours subalterne*. Paris: Éditions Amsterdam.
- Tsavaroglou, Charalampos. 2020. "The Refugees' Right to the Center of the City and Spatial Justice: Gentrification vs. Commoning Practices in Tarlabaşı-Istanbul." *Urban Planning* 5 (3): 230–240. <https://doi.org/10.17645/up.v5i3.3098>
- Uzun, Cemile Nil. 2015. "İstanbul'da Seçkinleştirmenin Üç Aşaması: Cihangir, Galata ve Tarlabaşı Üzerine bir Değerlendirme." In *Neden Nasıl ve Kimin için Kentsel Dönüşüm*, eds. Betül Duman & İsmail Çoşkun, 431–452. İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Ünsal, Özlem. 2014. "Neoliberal Kent Politikaları ve Direnişin Siyaseti: İstanbul'da Yeni Kentsel Muhalefet." In *Yeni İstanbul Çalışmaları: Sınırlar, Mücadeleler, Açılımlar*. İstanbul: Metis.
- Ünsal, Binnur Öktem. 2015. "State-Led Urban Regeneration in Istanbul: Power Struggles between Interest Groups and Poor Communities." *Housing Studies* 30 (8): 1299–1316. <https://doi.org/10.1080/02673037.2015.1021765>

- van Houtum, Henk & Ton van Naerssen. 2002. "Bordering, Ordering and Othering." *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 93 (2): 125–136. <https://doi.org/10.1111/1467-9663.00189>
- Wacquant, Loïc. 2006. *Parias urbains. Ghetto, banlieues, état*. Paris: La Découverte.
- Walters, William. 2002. "Mapping Schengenland: Denaturalizing the Border." *Environment and Planning D: Society and Space* 20 (5): 561–580. <https://doi.org/10.1068/d274t>
- Walters, William. 2011. "Foucault and Frontiers: Notes on the Birth of the Humanitarian Border." In *Governmentality: Current Issues and Future Challenges*, eds. Ulrich Bröckling, Susanne Krasmann & Thomas Lemke, 138–164. New York & London: Routledge.
- Yabancı, Bilge. 2019. "Turkey's Tamed Civil Society: Containment and Appropriation under a Competitive Authoritarian Regime." *Journal of Civil Society* 15 (4): 285–306. <https://doi.org/10.1080/17448689.2019.1668627>
- Yılmaz, Bediz. 2006. *"Migration, Exclusion et Taudification dans le Centre-Ville Istanbulite: Étude de Cas de Tarlabaşı"*. Unpublished PhD diss., Institut Français d'Urbanisme, Université Paris 8.
- Yılmaz, Bediz. 2008. "Entrapped in Multidimensional Exclusion: The Perpetuation of Poverty among Conflict-Induced Migrants in an Istanbul Neighborhood." *New Perspectives on Turkey* 38: 205–234. <https://doi.org/10.1017/S0896634600004982>
- Yılmaz, Bediz & Daniş Didem. 2024. "Her Dönemin Bekleme Odası: Görünmez Kent Tarlabaşı [Waiting Room of All Times: Tarlabaşı as an Invisible City]." *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi* 40: 101–126. <https://doi.org/10.16878/gsuilet.1468787>

Примљено/Received: 03. 09. 2025.

Прихваћено/Accepted: 22. 04. 2026.

DUŠKO PETROVIĆ

Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb

dupetrov@m.ffzg.hr

<https://orcid.org/0009-0008-4549-0951>

(Re-)Fugitive Democracy: Democracy from the Critical Point of Migration and Mobility*

The article aims to provide an analytical perspective for rethinking the essential concept of modern political theory, that of democracy, from a critical point of migration and mobility. In search of the perspective mentioned above, I follow the work of a group of authors featured in *Minor Keywords of Political Theory: Migration as the critical standpoint*, which critically reflects various keywords within the discourse of political theory and politics through the lens of migration. Sheldon Wolin's concept of fugitive democracy is first introduced, which views democracy not as a stable form but as an unstable, temporary, fleeting moment of collective action. Wolin's concept of fugitive democracy is expanded on by contributions from postcolonial theory, which have highlighted the influence of settler colonialism, imperialism and slavery on the development of modern democracy. From the perspective of postcolonial theory one historical example of fugitive democracy is analyzed: the Black frontline communities on the Underground Railroad in the Antebellum period in the US. Viewed from the perspective of postcolonial theory, the phenomenon of fugitivity not only has a temporal dimension, signifying temporary manifestations of collective power, but can also have a spatial dimension. Considering the spatial aspects of the phenomenon of fugitive democracy, fugitivity can mean flight, escape, departure, setting, and creating a sanctuary, a community of refuge, and an alternative way of life where it is possible to live freely. Therefore, I added

* This paper was written as part of the project "Emptiness: Narrations, Spaces and Communities" (NPOO 581-990-1037), financed from source 581 - Recovery and Resilience Mechanism (2025.) within *NextGenerationEU* program.

the prefix (re-) to the concept of fugitive democracy to signify its spatial aspect, thus forming the new keyword, (re-)fugitive democracy. In the last section I follow the authors from *Minor Keywords* in their intention to rehabilitate the phenomenon of the mob and mass politics by seeing it as something immanent to democratic politics. In this process I critically examine their keyword “the mob” from *Minor Keywords*, adding essential theoretical layers to the authors’ analysis to accomplish their initial intention.

Keywords: (Re-)fugitive democracy, migration, mobility, the mob, sanctuary, politics of tending

Избегличка демократија: демократија из критичке перспективе миграција и мобилности

Циљ чланка је да пружи критичку аналитичку перспективу за преиспитивање темељног концепта модерне политичке теорије, концепта демократије, с тачке гледишта миграција и мобилности. У потрази за наведеном перспективом, следим аналитички оквир скупине аутора из појмовника, *Minor Keywords of Political Theory: Migration as the Critical Standpoint*, у којем се критички промишљају различити кључни појмови унутар дискурса политичке теорије и политике из очишта миграција. У тексту најпре уводим концепт *одбејеле демократије (fugitive democracy)* Шелдона Волина, који демократију не схвата као структурирани облик владавине, него као привремен и пролазан тренутак колективне акције. Волинов концепт *одбејеле демократије* допунио сам рецентним радовима из подручја постколонијалне теорије, у којима се наглашава утицај досељеничког колонијализма, империјализма и ропства на развој модерне демократије. Из перспективе постколонијалне теорије у тексту детаљније анализирам један историјски пример *одбејеле демократије*: црначке пограничне заједнице на организованој, тајној рути (*Underground Railroad*) коју су користили одбегли робови током раздобља пре грађанског рата у САД-у, бежећи на Север САД-а и у Канаду. Гледано из перспективе постколонијалне теорије, феномен бекства (*fugitivity*) у контексту демократске теорије нема само временску димензију, која означава привремене манифестације колективне моћи, већ поприма просторну димензију. С обзиром на просторне аспекте феномена, бекство се схвата дословно као бег, избеглиштво, одлазак, насељавање и стварање уточишта и ал-

тернативног начина живота у којем је могуће живети слободно. Стога сам појму *ог-бејла демократија* одузео префикс (*ог-*) и додао префикс (*из-*) како би нагласио његову просторну димензију, творећи тако нови појам, (*из-*)*бејличка демократија*. У последњем делу чланка следим ауторе из појмовника *Minor Keywords* у њиховој намери да рехабилитују феномен руље (*mob*) и масовне политике на начин да их поимају као нешто иманентно демократској политици. У том процесу критички испитујем њихову кључну реч *руља* (*the mob*) из *Minor Keywords*, додајући битне теоријске слојеве анализи како бих испунио њихову почетну, ауторску намеру.

Кључне речи: избегличка демократија, миграције, мобилност, руља, уточиште, политика бриге

INTRODUCTION

The article aims to provide an analytical perspective for rethinking the essential concept of modern political theory, that of democracy, from the critical point of migration and mobility. In seeking the critical perspective mentioned, I follow the authors in *Minor Keywords of Political Theory: Migration as the Critical Standpoint* (De Genova & Tazzioli 2022), which critically reflects various keywords within the discourse of political theory and politics that have the status of minor terms. By “minor keywords”, they meant concepts, terms, and categories used in public discourse and political theory that, for various reasons, are undertheorized. Following their initial intention, the article will thematize those aspects of democratic theory and practice that have rarely been thematized and seriously analyzed in the history of political theory. This refers to the occasional, heterogeneous, transient, and often violent practices of collective action.

By this, I primarily mean rebellious democratic moments when ordinary people, and not just rulers, temporarily obtained a political mode of existence and manifested their collective power. Therefore, I will introduce Sheldon Wolin’s concept of fugitive democracy, which thematizes and analyzes these undertheorized rebellious, transient moments of democratic collective action. For him, these are not merely transient moments within the usual functioning of the democratic political system but rather represent the most important phenomena in the life of democracy. Because for Wolin democracy is not just a form of government composed of institutions, practices, norms, and shared beliefs, but a living political practice and experience in which ordinary people participate in deliberation and decision-making.

In the article I will supplement and expand on Wolin's concept of fugitive democracy by examining the history of democratic practice through the lens of migration and mobility. Here again, I will follow the authors from *Minor Keywords* who view migration as inherently postcolonial.¹ I will draw on their impetus, but also on recent contributions to postcolonial theory to situate the concept of fugitive democracy within a broader discussion that has highlighted the influence of settler colonialism, imperialism, and slavery on the development of modern politics and democracy. Within these discussions, authors like Neil Roberts (2015) question the basic concepts of Western politics, such as freedom, from the perspective of enslaved people, arguing that freedom should be understood as marronage and flight. In this view, freedom is connected to flight and the liminal spaces of marronage communities of escaped slaves. Fred Moten and Stefano Harney (2017), for instance, advocate for refusal of politics and for fugitivity to already-existing zones of black sociality – The Undercommons.

In what follows, I critically examine the concept of democratic fugitivity from a postcolonial perspective, highlighting that it can have both temporal and spatial dimensions. Considering the spatial aspects of the phenomenon of fugitive democracy, fugitivity can mean flight, escape, departure, setting and creating a sanctuary, a community of refuge, and an alternative way of life where it is possible to live freely. Therefore, I will add the prefix (re-) to the concept of fugitive democracy to signify its spatial aspect, thus forming the new keyword “(re-)fugitive democracy”.

One historical example of (re-)fugitive democracy is closely analyzed: the black frontline, sanctuary communities on the Underground Railroad in the US during the Antebellum period. The analysis of the (re-)fugitive democratic practice of the sanctuary communities showed that democratic politics is a complex phenomenon with at least two layers of practice. One layer is its noticeable face, which contains concrete actions pointed toward some goal – to help someone, to express a grievance, to take a stand, to perform. The other is a less noticeable layer composed of habitual, quotidian practice of care for being and things close at hand – the practice of tending. The existence of two layers means that the transformative potential of democratic politics is not derived solely from direct

¹ According to their view, it is inherently postcolonial because modern transnational migration is shaped by the global regime of capital accumulation, which is closely linked to the histories of European and Euro-American colonialism (De Genova & Tazzioli 2022, 785).

action aimed at a goal, but also from practices of tending, which build the potential for collective action. Although recently arrived refugees formed the sanctuary communities of the Underground Railroad, those communities were not diffuse or disorganized. Instead, they were grounded in stable interpersonal relationships supported by the politics of tending, i.e., even though they arose as ad hoc constructs due to mobility and flight, they succeeded in cultivating habits of quotidian tending.

In the last section of the article, I follow the authors in their use of *Minor Keywords* to rehabilitate the phenomenon of the mob and mass politics, seeing it as immanent to democratic politics. Drawing on insights into the complex structure of democratic politics with at least two layers of practice, I critically examine the term “the mob” in the work of Aradau and Huysmans (2009) and in the *Minor Keywords* (Tazzioli et al. 2022), and their intention to make conceptual and methodological tools to make the mass movement of people without organizational infrastructure meaningful. The article concludes with the critical remark that if one wants to make mass political forces of temporary collective multiplicities politically meaningful from the perspective of democratic politics, it is not enough to consider their most noticeable manifestations. Instead, one must be analytically and ethnographically very careful to consider its quotidian aspects, which constitute crucial infrastructure for democratic politics, because only the existence of these quotidian practices makes turbulent, diffuse, and spontaneous collective desires and demands meaningful for democratic politics.

THE ORIGIN OF THE CONCEPT

Historically, in the discourse of political theory, democracy was typically presented as one type of political constitution among many. The underlying reasoning of the typology was that politics can and should occur only within the determinate form and that the function of that form was to order politics so that it can serve particular “ends” inherent to the form (Wolin 2016, 81). Each form contained the set of institutions, practices, norms, and values attached to a particular body-politic and its way of life. This type of reasoning predominantly views democracy as a form of government characterized by its institutions, practices, and norms, and equates it with its normal functioning. In other words, historically, the common presumption shared by most political theorists is that politics should be practiced within the preestablished form and institutional framework of established political entities, and that democracy is and should be practiced within the constitutional framework once established, codified, and

protected by institutions and norms. Democracy is then a known, settled entity composed of a specific set of institutions, practices, norms, and commonly held beliefs; it is a public creature animated by constitutional and institutional forces (Aslam, McIvor & Schlosser 2019, 29). Furthermore, the view that democracy is an institutional entity often takes for granted that modern democracy is housed within the modern nation-state, that is, within the modern state apparatus. The modern nation-state is the materialization of organized power or the power of organization: a state organization that is an organ of rule over territory, things, and processes. The conditions for the existence of organized power are a hierarchical system of authority, centralized decision-making, division of labor and specialization – particularly in the form of professional politicians and administration – and an increasing reliance on expert knowledge, which is organized as modern bureaucracy and the rule of specialists. The organizational form of the nation-state and modern democracy, in fact, favors undemocratic political inequality because they are based on the rule not of ordinary citizens but of a limited number of people – professional politicians as well as various specialists with skills, knowledge, and material resources. Contrary to this line of reasoning, for Wolin, democracy is not primarily a form of government housed within the constitutional framework, composed of a specific set of institutions, associated practices, and norms (Wolin 2016, 111). Also, democracy is not a settled, easily discernible, and known entity but the political moment, or set of political moments, “...when the political is remembered and recreated. Democracy is a rebellious moment that may assume revolutionary, destructive proportions, or may not” (Wolin 2016, 111). Rebellious moments during which not only professional politicians and rulers act, but also ordinary people. It is a fugitive, fleeting, mobile political mode of existence when boundaries that bar access to political experience are destroyed. “Democracy was born in transgressive acts...” (Wolin 2016, 106) and is a transgressive political mode of existence.

It can be argued that Wolin’s notion of fugitive democracy is akin to the concepts and theories of democracy that do not put the constitutional form, foundational justifications, and normative justifications at their center. Bypassing normative, formal and institutional aspects of democracy, these approaches often put social division (Lefort 1988), antagonism, power and struggle for hegemony (Mouffe & Laclau 1985), agonism (Mouffe 1999), disagreement (Rancier 1999), events (Della Porta 2014), equaliberty (Balibar 1994) in the center of their democratic and political theories, often emphasizing that democracy is primarily marked by the

political struggle between parties and groups, and not by its normative and institutional framework. Or it can be akin to theories of democracy which emphasize the direct participation of citizens in various forms, such as participatory (Pateman 2014) or deliberative democracy (Gutmann & Thompson 2004).

But unlike most of the theories and approaches mentioned, Wolin didn't lay out a theory of democracy. His work is mostly critically oriented and deeply situated in history, emphasizing the non-systematic, fugitive, fleeting aspect of democratic practice, which is doomed to succeed only temporarily and can be lost for a longer period, but can then be renewed and revived. Also, Wolin's fugitive democracy is not an easily identifiable or known entity with a recognizable shape. "It is inherently formless" (Wolin 2016, 93). Therefore, rebellious moments of fugitive democracy do not necessarily have democratization as their purpose, nor do they necessarily need to be recognized as democratic, nor legitimized by the notion of democracy, nor end with the creation of democratic institutions. From this, it follows that fugitive democracy can manifest in peasant revolts, workers' rebellions and strikes, various civil and workers' communes and councils, anti-war, environmental, and feminist movements and protests, etc.

FUGITIVE DEMOCRACY

The experience that democracy is not stable, or an easily discernible phenomenon was a strongly held opinion by the modern author who first understood modern democracy as a distinct and relevant phenomenon for modern political theory and science: Alexis de Tocqueville. In the Introduction to *Democracy in America*, where he repeatedly returns to the failed establishment of a democratic regime in France, de Tocqueville makes an interesting observation about the emergence and existence of democracy: "The existence of a democracy was seemingly unknown, when of a sudden it took possession of the supreme power" (De Tocqueville 1848, 7). But after it took supreme power, democracy was annihilated: "...the legislator conceived the rash project of annihilating its power, instead of instructing it and correcting its vices; no attempt was made to fit it to govern, but all were bent on excluding it from the government" (De Tocqueville 1848, 7-8). Democracy was terminated, so it vanished. Before it took power, democracy was an unknown entity; it seemed to appear only to vanish again later. It was fugitive.

At this point in the Introduction, de Tocqueville describes the French Revolution by linking it to the temporary rise of democracy to power. Although it did not permanently come to power, democracy, according to

de Tocqueville, altered the material aspects of society without changing the laws, ideas, customs, and habits that would have made the revolution beneficial. Thus, he goes on to say, we ended up with democracy without the conditions that mitigate its vices. In his view, this rebellious, fugitive democracy should have been tamed by laws, ideas, and habits to become useful. Evidently, the revolution should have taken constitutional shape, as in America, with the establishment of government, institutions, and a constitution.²

In contrast to this widespread view, for Wolin, democracy is not a stable, settled, and predictable entity. Nor should it be equated with its institutional, organized form.

For him, the source of modern democracy was a revolution, as de Tocqueville noted. It is not an established, settled, predictable, and known entity. Democracy is a fugitive phenomenon. Democracy appears suddenly only to disappear again. It does not necessarily have to materialize within an institutional framework or constitutional form. Wolin believes that democracy should not be understood primarily as a form of government. Democracy is best grasped as a rebellious moment during which not only professional politicians and rulers act, but also ordinary people. During such moments, they attain a political mode of existence by participating in public debates and making decisions of crucial importance to the community's future (Wolin 2016, 107–108).

Thus, democracy is not a stable political form but is contained in moments when ordinary people engage in the political. Seen from this perspective, the institutionalization of democracy signifies its attenuation; with institutionalization comes the development of hierarchical management systems, organizations, and organized interests, as well as a reliance on an expert knowledge of governance (Wolin 2016, 108). All these mechanisms of power increasingly sublimate broader civic participation into the virtues of loyalty, obedience, and respect for norms and laws (Wolin 2016, 102).

According to the view that sees democracy as a primarily fugitive, mobile phenomenon, democracy denotes the possibility for ordinary people to gain political experience and to participate in governing, deliberating,

² While preparing *Democracy in America*, de Tocqueville lamented that it was difficult for him to distinguish between democracy and revolution because examples were lacking (Wolin 2016, 77); this did not prevent him from concluding that a revolution had not occurred in America (Wolin 2016, 105). For Wolin, de Tocqueville's conclusion amounts to an ideological denial of the connection between democracy and revolution, and the very essence of democracy (Wolin 2016, 77–78).

and making decisions about important matters for the life of the political community. On the other hand, the effects of the institutionalization and specialization of political action on the political action of ordinary people limit opportunities to gain political experience.

It is important to note that if we understand democracy in this way, fugitive moments form a diverse tradition of political action, ranging from abolitionist and populist movements to peasant revolts at the end of the 19th century and civil rights movements in the 20th century (Wolin 2016, 112).

CRISIS OF DEMOCRACY

If everything stated thus far about the relationship between democracy and revolution, as well as the relationship between democracy and moments of rebellion is correct, one might rightfully ask: why has democracy historically articulated itself as fugitive? Why does democracy appear in special moments and not primarily within an institutional framework?

Derived from historical experience, a framed answer would be that the realization of the rule of ordinary people faces internal and external obstacles (Aslam, McIvor & Schlosser 2019, 29). Elites from the outside most often attempt to limit, control, manipulate, and dissipate popular energies for political participation. On the internal level, the obstacle to popular political participation is most often the heterogeneity of the political body, which arises from the freedom to act but also not to act, as well as from the pluralism of interests and demands, which are often very difficult to coordinate and sublimate into a few general ones.

In the modern context, internal and external obstacles are driven by the development of the modern capitalist economy, corporations, and expert management systems that require specialization and expert knowledge. Over the last forty years, there has also been a deregulation of the capitalist economy and the escape of its main actors from the framework and control of the nation-state. This has led to a general sentiment that a large part of economic and political processes is under the control of an economic and political elite that evades democratic control and legitimacy, which remains trapped within the national framework. For this reason, there is a growing sense of the loss of political sovereignty, of the demos, as well as increasingly strong populist and authoritarian movements aimed at reclaiming it.

After the crisis of the Jacobin imaginary at the end of the 20th century – which in various ways was part of revolutionary politics over the last two hundred years – and after the collapse of socialism and the discred-

iting of Marxism (Mouffe 1993, 9), and after the so-called end of history which heralded the victory of liberal democracy and the global capitalist system, linking democracy with revolution until recently seemed anachronistic. But over the last 10-15 years, the end of history and the victory of liberal democracy have increasingly appeared as an introduction to a crisis of liberal democratic institutions and established political parties, mostly referred to as the general crisis of democracy (Bartels 2015; Brown 2015; Connolly 2018; Gilens & Page 2014; Levitsky & Ziblatt 2018; Mounk 2018; Runciman 2018; Snyder 2018; Wolin 2008).

After the second electoral victory of Donald Trump in the USA, the global rise of right-wing populist movements that favor strong authoritarian leaders and transgressive policies aimed at suspending liberal-democratic norms no longer seems like a passing phenomenon. The rise of right-wing populism in Europe and the USA is a response to the hegemony of neoliberal globalization and the centrist politics of established political parties, which largely support and reflect the neoliberal consensus. By supporting the neoliberal consensus, established political parties have become parties of the elite, offering no alternative to neoliberal globalization and failing to articulate protest demands (Cohen 2019, 394). For this reason, contemporary liberal democracies can be called democracies without a demos, "post-democracies" (Ranciere 1999; Crouch 2004; Mouffe 2018). This term signals a decline in the representativeness of political parties and a loss of sovereignty (Mouffe 2018). For Colin Crouch (2004), post-democracy means that corporate interests in politics override all others, producing political entropy. The growing power of corporate/financial elites, the rise of economic inequality between the rich and the poor, and the crisis of political representation have opened space for the emergence of populist movements that promise a break from the status quo and a renewal of democracy and the power of the people (Cohen 2019, 395). In the aforementioned context, a different path to the renewal of democracy must be found, beyond mere trust in the system's ability to function. For these reasons, the idea of fugitive democracy, which favors the broader, extra-institutional participation of ordinary citizens, again seems relevant. Fugitive democracy can promise renewal.

(RE-)FUGITIVE DEMOCRACY

Thus far, I have thematized fugitivity and mobility in the context of democratic political practice as phenomena determined by their temporal dimensions. Fugitivity denotes the temporary emergence of democratic practice and its disappearance.

Authors such as Neil Roberts, Lia Haro and Romand Coles, working within postcolonial theory, have not viewed the phenomenon of political fugitivity – that is, the fugitivity of democratic political action – solely through its temporal dimension, but have, through their concepts of maroonage communities (Roberts 2015) and sanctuary communities (Haro & Coles 2019) also considered its spatial dimension.

Generally, postcolonial theory has, over the last 30 years, made a significant contribution to democratic theory by highlighting the influence of settler colonialism, imperialism, and slavery on the development of modern democracy (Coulthard 2014; Roberts 2015; Moten 2017, 2018a, 2018b; Harney & Moten 2017). Authors close to this theoretical perspective have shown how democratic ideals have often served as a legitimizing tool for the domination and enslavement of various peoples and communities.

Today, many political theorists, regardless of their theoretical orientation, have shown how democracy and democratic ideals served imperialism, racism, and ethnic cleansing (Singh 2017; Mann 2005, 2003; Shaw 2003). Historical experience has given them good reason not to trust state-centered, constitutional democracy, which throughout history has excluded, and often physically destroyed and expelled, minority and indigenous peoples. Therefore, many have begun to theorize democracy from the position of excluded, marginalized people, those who were displaced or who had to flee from slavery (Aslam, McIvor & Schlosser 2019, 32).

For the purposes of this article, I will present in more detail Lia Haro's and Romand Coles' (2019) example of the theory of fugitive democracy, constructed from the perspective of spatiality and mobility and within the framework of postcolonial theory. The example will serve to introduce the new keyword, (re-)fugitive democracy, but also to highlight three aspects of democratic politics in general: the politics of tending, the politics of transgression (law-breaking and law-changing), and the practice of defensive violence.

Their example, which considers the spatial dimension of fugitivity or (re-)fugitive democracy, is the Underground Railroad's black frontline communities. Lia Haro and Romand Coles (2019) showed that the communities formed along the Underground Railroad route simultaneously represented an escape from danger and a movement toward new ways of life that offered new possibilities. By retelling the history of these communities, they also showed that, in their democratic practice, they bridged the gap between spatial and temporal conceptions of fugitivity. Sanctuary communities were examples of spatial fugitivity that aspired to coexist with the broader political community, thereby transforming it. Thus, be-

yond their spatial dimension, their collective practices represent rebellious moments of democratic renewal in which the temporal and spatial dimensions of fugitivity, flight, and renewal merged.

Haro and Coles (2019) highlight three transformative political practices exercised in sanctuary communities: the politics of tending, dramatic sanctuary, and disruptive hospitality.

For the article's argument, I will extract three types of political practice from their classification that I consider essential to democratic practice in general. In my opinion, these communities engaged in three democratic practices worth noting: *the politics of tending, transgressive politics, and (defensive) violence*. Namely, sanctuary communities simultaneously provided refuge to those who were fleeing and moving onward, while also attracting new members who chose to stay and participate in the collective movement. The black (and some biracial) communities that grew up along the border of the North and the South, at entry points to Northern territory, and along the border with Canada, were established as sanctuaries and communities of resistance through practices of steady, responsive care for those threatened by the hegemonic order. These communities, through their democratic institutions such as vigilance committees, churches, and occasional assemblies, cared for individual and collective well-being beyond immediate fugitivity or short-term humanitarian support, which was mostly carried out by white abolitionists. The collective work of community members required and depended on mutual trust, shared knowledge, and a voluntary agreement to cooperate. In the process, the communities developed practices of steady political responsiveness in a very difficult and hostile environment. In the opinion of Haro and Coles, this was made possible by the political practice of quotidian tending (Haro & Coles 2019, 8–14). They borrowed the term tending from Sheldon Wolin, who described it theoretically and considered it an essential part of democratic political practice.³ According to them, sanctuary

³ Wolin (1989, 88–90) uses the term tending to describe practices of cultivating and caring for things and beings that are close at hand. This means being attentive to their past and biography – being sensitive to their historically produced needs. In political practice, this implies centering politics on the skills and competencies of care, acquired through customs and habits practiced within the community. Here, for Wolin, we are speaking of customs and habits that are part of the intimate human experience and are practiced daily within the local community. I will add that in this way, a network of relationships among people is created, along with the potential for people to act together and in concert – this mode of collective action is the source of political power that can either support or dismantle institutions of authority and is the foundation of democracy, understood not as a form of government. For Wolin, politics of tending are crucial for the existence and survival of democratic politics.

communities practiced the politics of tending. These practices created and maintained a network, a fabric of interpersonal relationships that formed the infrastructure for a politics of responsiveness and, in my opinion, for what Arendt (1969) described with the concept of power – the potential for collective action or acting in concert.

Haro and Coles (2019, 14) emphasized that tending practices were not reduced solely to nurturing care and community building. They also included taking a stand when needed, even using defensive violence. In some cases, Black communities and vigilance committees succeeded in persuading white abolitionists to reconsider their nonviolence policies and to accept that violence was sometimes necessary in self-defense against a repressive regime.

Furthermore, Haro and Coles (2019, 14) described practices of law-breaking and legal change driven by black communities and vigilance committees under the concept of disruptive hospitality. Specifically, in some instances, through persistent effort, black communities managed to persuade local white residents and municipal officials to violate the laws of the time and actively obstruct slave catchers in their legally regulated activities. In other cases, the actions of sanctuary communities, along with the broader community's support, ultimately led to amendments to municipal laws and the establishment of sanctuary-like legislation (Haro & Coles 2019, 20).⁴

In the first case, democratic practices transgressed the norms of the society at the time, urging people in the community to stop obeying them and to violate them by suspending the oppressive normative and legal order. In the second case, grassroots democratic action prompted changes in the legal framework, producing shifts in legal and institutional forms, as well as the corresponding norms of the political community.

From what has been stated thus far regarding (re-)fugitive democracy, it is possible to draw several conclusions about democracy and (re-)fugitive democracy from the critical perspective of migration and move-

⁴ Wolin also shows that, unlike democracy as a set of norms supporting an institutional and legal order of rule, democratic practice throughout history has often contained transgressive, law-breaking moments that changed the normative and legal order (Wolin 2016, 53–76). Since the practices of constituting power typically involved elites, the resulting political orders excluded certain groups from power. Therefore, when excluded groups were gaining political power, democracy manifested itself in moments of a transgression of the legal and institutional order. Transgression often included violence, since those in power generally sought to preserve the status quo at all costs. Both elements – transgression and violence – were present in the practices of sanctuary communities.

ment. Historical experience, as well as the theory and practice of (re-)fugitive democracy, first and foremost support the claim that democracy is not primarily a form of government housed within its constitutional framework or located in the modern nation-state. Instead, it is a matter of transient, fugitive moments of collective action by ordinary people, citizens, and non-citizens of the state, refugees, migrants, who otherwise do not participate in power or are not represented in it and thus lack political subjectivity. Therefore, the concept of (re-)fugitive democracy opens the possibility for individuals and groups who are not acknowledged or recognized as political subjects – including those who reject the established political order – to gain political subjectivity through political action. This earned subjectivity need not be articulated within an already established political system and institutions, whether democratic or non-democratic.

The sanctuary communities were examples of spatial fugitivity and (re-)fugitive democracy. However, these communities were interdependent and aspired to coexist with the broader political community. They represented active, transformative democratic politics whose aim was the reconstitution of the larger political community, in which the spatial and temporal dimensions of democratic fugitivity were merged.

Generally speaking, the example of sanctuary communities as (re-)fugitive democracy demonstrates that democratic politics is a complex phenomenon with at least two layers of practice. One layer is its noticeable face, which contains concrete actions pointed toward some goal – to help someone, to express a grievance, to take a stand, to perform. The other is a less noticeable layer composed of the habitual, quotidian practice of care for being and things close at hand – the practice of tending. This means that the transformative potential of democratic politics is not derived solely from direct action aimed at a goal, but also from practices of tending, which build the potential for collective action. The example of sanctuary communities showed that the politics of tending enhanced their capacity for collective action and thus for responsive activities. It is important to emphasize that the politics of tending created the potential for often risky, rapidly coordinated, and responsive activities to help fugitive slaves. Also, the politics of tending performed in the sanctuary communities formed the basis for activities that disrupted the normative and legal framework of the wider community (municipality, town, state). These activities included informal law-breaking and formal law-changing activities that disrupted and transformed the normative and legal order of the wider community. The politics of tending produced the potential for activities that transgressed and transformed institutional, legal, and nor-

mative (repressive) social frameworks. It is important to highlight that the potential for action built by the politics of tending in black communities was its overall effect, not something intended as a goal. In other words, the politics of tending built the potential for action not by design, but the increase in that potential was an effect of the overall presence of tending practices. In conclusion, although sanctuary communities were examples of (re-)fugitive democracy that emerged in fleeting moments of flight and refuge, they retained a key general characteristic of democratic political practice – the politics of tending. Also, although they were formed as new communities of recently arrived refugees, they were not chaotic, diffuse, or disorganized. Instead, they were grounded in stable interpersonal relationships supported by the politics of tending. That is, even though they arose as ad hoc constructs due to mobility and flight, they succeeded in cultivating habits of quotidian tending and relied on the politics of tending, as well as on gaining support from the wider social community.

THE MOB

An interesting attempt at a political reading of mobility as a democratic political practice in modern societies was provided by Aradau and Huysmans (2009) and later taken up in part by Tazzioli (2020) and by a group of authors in *Minor Keywords* (Tazzioli et al. 2022) who use it in the context of contemporary transnational migration. They all thematized the democratic political potential of mobility and the movement of large numbers of people using the concept of *the mob*. Their critical approach to the term aimed to avoid labelling the mob as an unwanted excess of democratic politics. Contrary to the dominant view in the history of political thought on democracy, which judged the phenomenon of *the mob* negatively, they approached it as a phenomenon immanent to democratic politics. Their approach to mobility as a democratic political practice is situated within a broader discussion of providing mobility and movement methodological primacy in the study of social and political phenomena, and of seeing movement as a political force for governing contemporary transnational migration, but, more importantly, for political transformation of modern societies (Huysmans et al. 2022).

According to Aradau and Huysmans (2009), there are two ways of inscribing mobility into the political and democratic life of modern societies. One is through the modern capitalist economy, where money becomes a universal medium of exchange, and the other is through the phenomena of mass society, the masses, and *the mob*. In the first case, money as an abstract, universal medium of exchange dissolves organ-

ic social communities and transforms modern society into one in which people can feel social connection with people they have never met, with strangers. The political expression of a society of strangers is universal rights, which create the potential to include all those without secure social status – minorities, refugees, migrants. Thus, in modern societies, a continuum of money-strangers-rights is formed (Aradau & Huysmans 2009, 593), which, through circulation, mobility, and exchange, constantly fuels modern democratic politics.

According to Aradau and Huysmans (2009), there is a second way of inscribing mobility into the political through mass politics and the concepts of the mass or the mob. Namely, the new form of a society of strangers enabled the emergence of phenomena such as mass, mass culture, and politics. The mass dislocation of people from feudal structures, the massive inner-worldly alienation as Max Weber called it, produced a mass society of strangers whose paradigm is the metropolis. In large cities, large groups of strangers first form as a labor reserve. In this context, where masses of people appear on the streets of large cities – “what Marx called ‘the whole, indefinite, disintegrated mass thrown hither and thither’, what Mayhew called the ‘nomadic’ or ‘wandering’ tribes” (Connerton 2009, 23) – the concept of *the mob* comes to life. The term was coined by the Earl of Shaftesbury for *mobile vulgus*, discontented citizens led by Whigs to political meetings and processions (Aradau & Huysmans 2009). Later, the term “mob” was used for politically motivated groups portrayed as numerous, mobile, and urban.

In the history of political philosophy, the phenomena of mass politics, or the mob, have largely been viewed negatively and with distrust. Democratic theory, which primarily viewed democracy as a constituted form of rule, rejected the mass phenomenon as a formless, unruly supplement to democracy that needs to be limited by constitutive form and disciplined. The concept of the mob was mostly used to delegitimize and to depoliticize mass, collective movement by containing three, delegitimizing, elements:

the extra-institutional nature of collective action and people in motion, the understanding of that movement as driven by emotional force or passion rather than reason, and the characterization of it as motivated by propensity to irrational violence. (Tazzioli et al. 2022, 826)

Through the concept of the mob, mass action is understood as a non-political, irrational part of the political people that poses a threat to constitutive and institutionalized democracy. Understood in this way, *the*

mob is the irregular, formless part of the people that is not represented in the institutions of constitutive democracy and, as such, is the antithesis to the formed, political people, the *demos*, and citizens. Following Balibar (1994), Aradau and Huysmans view the masses and mass action as something immanent to democracy as a real political force that cannot be easily historically and ideologically eliminated through representational political action; they remain as a mobile numerical force that can physically move against the established political order (Aradau & Huysmans 2009, 598).

For Tazzioli (2020), the term “the mob” provides an analytical lens for a better understanding of the dynamics of contemporary transnational migration, the emergence, and the management of collective migrant formations that regularly appear in the border zones of nation-states and the EU, in cities like Calais, Ventimiglia, and the island of Lampedusa. She seeks to re-politicize the term “the mob” to draw attention to the types of practices used by state authorities and migration agencies to divide, disperse, manage, and neutralize migrant collective formations. For migrant collectives, she uses the term “migrant multiplicity” to refer to migrants who gather in specific places and cannot be described as people, groups, or populations. These migrant multiplicities in border zones are created by the institutions that manage migration to govern, control, and, if necessary, divide them into smaller groups. Although the existence of these groups is a result of the actions of migration management institutions, for Tazzioli, they represent incipient collective subjects that struggle to move or stay, which state authorities fear. The migrant multiplicities are surplus groupings of people outside zones of citizenship whose actions and mobility transgress the legitimate political order, with the potential for democratic politics to emerge. Hence, there is a constant fear of migrant mobs that must be dispersed and divided. By dispersing migrants and keeping them on the move, states and governing agencies try to control them and prevent the consolidation of collective formations (Huysmans et al. 2022, 818). In these cases, mobility and movement are used as a technology of government (Huysmans et al. 2022, 818). Therefore, the term “migrant mob” signifies an unruly excess of migrant movements, practices, desires, connections, and associations that escape the capacities of existing control mechanisms (Mezzadra 2011; Papadopoulos, Stephenson & Tsianos 2008; Scheel 2019). In this view, migrant mobs and mobility can be seen as a political force.

A group of authors from *Minor Keywords* (Tazzioli et al. 2022) also rejects the prevailing view of political theory and understands *the mob* as

an expression of legitimate collective force that has not yet formed into a collective political subject. They understand it as a phenomenon that appears suddenly and disappears without necessarily crystallizing into organized political movements that enter the institutional political arena. For them, it represents the political force of movement as such, movement without the elements of organizational infrastructure, such as a chain of command, leadership, spokespersons with their representational function, the mass movement as having political force by becoming temporary collective multiplicities rather than organized political subjects. The political force of the movement, as such, in the contemporary context of transnational migration, can be understood in two ways (Huysmans et al. 2022): as something that can, in the long term, bring about broader social, cultural, and economic transformation (Mezzadra 2016; Andrijasevic 2010; Scheel 2018; De Genova 2017); and as a stake in the migrants' struggle – a resource claimed and a vehicle of claim-making. As a stake in a migrant struggle, it can gain less visible forms of subversion, resistance, and re-coding methods of control (Papadopoulos & Tsianos 2013; Scheel 2017, 2018, 2019; Stierl 2019; Tazzioli 2015, 2020). But also, more visible forms in collective protests, resistance and acts of citizenship in which they enact themselves as political subjects (Isin 2008, 2009; McNevin 2011; Nyers 2015; Rygiel 2011), and also by engaging in politics of incorrigibility (De Genova 2010) which insists on the acknowledgment of the migrant's unpreventable presence (Stierl et al. 2022).

CONCLUSION

Although throughout the history of politics and political theory it has served to delegitimize fugitive democratic politics, the concept of “the mob” effectively points to two enduring features of democratic politics: the transgressive moments of collective action and the presence of violence. As I demonstrated in the previous chapters, both features are inherent to democratic politics, although they were not necessarily present in every historical manifestation. Viewed from the perspective of constituted power, which introduces the division between rulers, ruling classes, and subjects, and which is based on institutions and norms that must be obeyed, a phenomenon like *the mob* has most often been evaluated negatively, often with open contempt. This is primarily because collective action of this type violates the norms of the ruling groups and deprives them of their monopoly on the use of violence in politics. For this reason, the frequent use of animalistic epithets to describe the actors in democratic politics – the masses, the people, the working class – is also notable

(Traverso 2021, 93–98). Throughout the history of politics and political theory, by describing them as collective beings with animalistic characteristics – irrational, insatiable, violent – political legitimacy and equality were stripped away from them.

However, one must be cautious when characterizing democratic politics if the aim is to rehabilitate the collective action denoted by the term “the mob”, which is most often transgressive, unruly, and sometimes violent, toward the established political order and its legal expression. As I have shown in the text, democratic politics, though transgressive, temporary, and violent, is not simply chaotic, diffuse, or disorganized; it is just not guided by organizational principles, institutional structures, or leadership. Also, it is not based solely on temporary collective engagement fueled by a desire to achieve a specific goal. Rather, collective action to achieve a certain goal and the political responsiveness of the people are just more noticeable aspects of democratic politics. As I have shown earlier, the possibility of temporary collective action rests on the long-term politics of tending to the set of abilities acquired through collective habits, forming networks of steady interpersonal relations that enable collective action without a visible organizational structure. Although democratic politics manifests in fugitive, temporary moments, it is based on a stable web of interpersonal relations maintained by the quotidian, habitual politics of tending. Therefore, if someone wants to make conceptual and methodological tools to make mass movements of strangers without visible organizational infrastructure, or the movement and grouping of temporary migrant multiplicities, and their numerical political force, and struggle, or movement as such, and the physical presence of (mobile) people and the appropriation of the space, politically and theoretically meaningful, or part of a particular type of (re-)fugitive democracy, then it is not enough to consider its most noticeable manifestations. One must methodologically, ethnographically, and theoretically consider its quotidian aspects, which I described as the politics of tending, because the power of democracy rests on the less noticeable quotidian practices that secure the realization of political equality. Although mass movements can be transgressive of the prevailing political order, violent, and resemble democratic politics, without a stable quotidian layer, they become disorderly surplus collectivities that are usually contained by a state security apparatus.

So, if one wants to make mobile political action politically meaningful from the perspective of (re-)fugitive democratic politics, one must be methodologically, ethnographically, and conceptually very careful to consider the less noticeable politics of tending that make crucial infrastruc-

ture for democratic politics. Because, in my opinion, only the existence of these quotidian practices makes turbulent, diffuse, and spontaneous collective desires and demands meaningful for democratic politics.

References

- Aslam, Ali, David McIvor & Joel Alden Schlosser. 2019. "Democratic Theory When Democracy is Fugitive." *Democratic Theory* 6 (2): 27–40. <https://doi.org/10.3167/dt.2019.060204>
- Andrijasevic, Rutvica. 2010. *Migration, Agency and Citizenship in Sex Trafficking*. London/New York: Palgrave/Macmillan.
- Aradau, Claudia & Jef Huysmans. 2009. "Mobilising (Global) Democracy: A Political Reading of Mobility between Universal Rights and the Mob." *Milennium: Journal of International Relations* 37 (3): 583–604. <https://doi.org/10.1177/0305829809103234>
- Arendt, Hannah. 1969. *On Violence*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, Publishers.
- Bartels, Larry. 2015. "Facing Up to the Democratic Recession." *Journal of Democracy* 26 (1): 141–155. <https://doi.org/10.1353/jod.2015.0009>
- Brown, Wendy. 2015. *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. New York: Zone Books.
- Balibar, Etienne. 1994. *Masses, Classes, Ideas. Studies on Politics and Philosophy. Before and After Marx*. New York and London: Routledge.
- Cohen, Jean. L. 2019. "What's Wrong with the Normative Theory (and the Actual Practice) of Left Populism." *Constellations* 26: 391–407. <https://doi.org/10.1111/1467-8675.12427>
- Connerton, Paul. 2009. *How Modernity Forgets*. New York: Cambridge University Press
- Connolly, William E. 2018. *Aspirational Fascism: The Struggle for Multifaceted Democracy under Trumpism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Coulthard, Glen Sean. 2014. *Red Skin, White Masks: Rejecting the Colonial Politics of Recognition*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Crouch, Colin. 2004. *Post-Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- De Genova, Nicholas. 2010. "The Queer Politics of Migration: Reflections on 'Illegality' and Incurability." *Studies in Social Justice* 4 (2): 101–126. <https://doi.org/10.26522/ssj.v4i2.997>
- De Genova, Nicholas. 2017. "Introduction. The Borders of 'Europe' and the European Question." In *The Borders of "Europe": Autonomy of Migration, Tactics of Bordering*, ed. Nicholas de Genova, 1–35. Durham, NC: Duke University Press.

- De Genova, Nicholas & Martina Tazzioli, eds. 2022. "Minor Keywords of Political Theory: Migration as a Critical Perspective." *Short Symposium. Politics and Space* 40 (4): 781–875. <https://doi.org/10.1177/2399654420988563>
- De Genova, Nicholas & Martina Tazzioli, eds., 2022. "Minor Keywords of Political Theory: Migration as a Critical Perspective." *Short Symposium. Politics and Space* 40 (4): 781–875. <https://doi.org/10.1177/2399654420988563>
- De Tocqueville, Alexis. 1848. *Democracy in America*. New York: Pratt, Woodford & CO.
- Della Porta, Donatella. 2014. *Mobilizing for Democracy: Comparing 1989 and 2011*. Oxford: Oxford University Press.
- Gilens, Martin & Larry Page. 2014. "Testing Theories of American Politics: Elites, Interest Groups, and Average Citizens." *Perspectives on Politics* 12 (3): 564–581. <https://doi.org/10.1017/S1537592714001595>
- Gutmann, Amy & Dennis Thompson. 2004. *Why Deliberative Democracy?* Princeton: Princeton University Press.
- Harney, Stefano & Fred Moten. 2017. *The Undercommons: Fugitive Planning and Black Study*. Wivenhoe: Minor Compositions.
- Haro, Lia & Romand Coles. 2019. "Reimagining Fugitive Democracy and Transformative Sanctuary with Black Frontline Communities in the Underground Railroad." *Political Theory* 47 (5): 1–28. <https://doi.org/10.3366/ppc.2024.0043>
- Huysmans, Jef, Claudia Aradau, Stephan Scheel & Martina Tazzioli. 2022. "Mobility/Movement." In *Minor Keywords of Political Theory: Migration as a Critical Perspective*, eds. Nicholas De Genova & Martina Tazzioli. *Short Symposium. Politics and Space* 40 (4): 813–823.
- Isin, Engin. 2008. "Theorising Acts of Citizenship." In *Acts of Citizenship*, eds. Engin Isin & Greg Nielsen, 15–43. London: Palgrave Macmillan.
- Isin, Engin. 2009. "Citizenship in flux: The figure of the activist citizen." *Subjectivity* 29: 367–388.
- Lefor, Claude. 1988. *Democracy and Political Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Levitsky, Steven & Daniel Ziblatt. 2018. *How Democracies Die*. New York: Crown Publishing.
- Mann, Michael. 2003. *Incoherent Empire*. London and New York: Verso.
- Mann, Michael. 2005. *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing*. Cambridge and London: Cambridge University Press.
- McNevin, Anne. 2011. *Contesting Citizenship: Irregular Migrants and New Frontiers of the Political*. New York: Columbia University Press.
- Mezzadra, Sandro. 2011. "The gaze of Autonomy: Capitalism, Migration and Social Struggles." In *The Contested Politics of Mobility, Borderzones and Irregularity*, ed. Vicki Squire, 121–142. London: Routledge.

- Mezzadra, Sandro. 2016. "MLC 2015 Keynote: What's at Stake in the Mobility of Labour? Borders, Migration, Contemporary Capitalism." *Migration, Mobility, & Displacement* 2 (1): 30–43. <https://doi.org/10.18357/mmd21201615466>
- Moten, Fred. 2017. *Black and Blur*, vol. 1 of *Consent Not to Be a Single Being*. Durham, NC: Duke University Press.
- Moten, Fred. 2018a. *Stolen Life*, vol. 2 of *Consent Not to Be a Single Being*. Durham, NC: Duke University Press.
- Moten, Fred. 2018b. *The Universal Machine*, vol. 3 of *Consent Not to Be a Single Being*. Durham, NC: Duke University Press.
- Mouffe, Chantal & Ernesto Laclau. 1985. *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.
- Mouffe, Chantal. 1993. *The Return of the Political*. London: Verso.
- Mouffe, Chantal. 1999. "Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism?" *Social Research* 66 (3): 745–758.
- Mouffe, Chantal. 2018. *For a Left Populism*. London and Brooklyn, NY: Verso.
- Mounk, Yascha. 2018. *The People vs. Democracy: Why Our Freedom Is in Danger and How to Save It*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Nyers, Peter. 2015. "Migrant Citizenships and Autonomous Mobilities." *Migration, Mobility, & Displacement* 1 (1): 23–39. <https://doi.org/10.18357/mmd11201513521>
- Pateman, Carol. 2014. *Participation and Democratic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Papadopoulos, Dimitris, Niamh Stephenson & Vassilis Tsianos. 2008. *Escaperoutes. Control and Subversion in the Twenty-First Century*. London: Pluto Press.
- Papadopoulos, Dimitris & Vassilis Tsianos. 2013. "After Citizenship: Autonomy of Migration, Organizational Ontology and Mobile Commons." *Citizenship Studies* 17 (2): 178–196. <https://doi.org/10.1080/13621025.2013.780736>
- Ranciere, Jacques. 1999. *Disagreement: Politics and Philosophy*. Minneapolis and London: University of Minnesota Press.
- Rygiel, Kim. 2011. "Bordering Solidarities: Migrant Activism and the Politics of Movement and Camps at Calais." *Citizenship Studies* 15 (1): 1–19. <https://doi.org/10.1080/13621025.2011.534911>
- Roberts, Neil. 2015. *Freedom as Marronage*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Runciman, David. 2018. *How Democracy Ends*. New York: Basic Books.
- Scheel, Stephan. 2017. "The Secret Is to Look Good on Paper: Appropriating Mobility Within and Against a Machine of Illegalization." In *The Borders of "Europe": Autonomy of Migration, Tactics of Bordering*, ed. Nicholas De Genova, 37–63. Durham, NC: Duke University Press.

- Scheel, Stephan. 2018. "Recuperation Through Crisis-talk: Apprehending the European Border Regime as a Parasitic Apparatus of Capture." *South Atlantic Quarterly* 117 (2): 267–289. <https://doi.org/10.1215/00382876-4374834>
- Scheel, Stephan. 2019. *Autonomy of Migration? Appropriating Mobility Within Biometric Border Regimes*. London and New York: Routledge.
- Shaw, Martin. 2003. *War and Genocide*. Cambridge: Polity Press.
- Singh, Nikhil Pal. 2017. *Race and America's Long War*. Berkley: University of California Press.
- Snyder, Timothy. 2018. *The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America*. New York: Tim Duggan Books.
- Stierl, Maurice. 2019. *Migrant Resistance in Contemporary Europe*. London and New York: Routledge.
- Stierl, Maurice, Manuela Bojadzije, Nicholas De Genova, Julia Eckert, Shahram Khosravi, Clara Lecadet, Federica Mazzara, Anne McNevin & Peter Nyers. 2022. "Struggle." In *Minor Keywords of Political Theory: Migration as a Critical Perspective*, eds. Nicholas De Genova & Martina Tazzioli. *Short Symposium. Politics and Space* 40 (4): 794–806.
- Tazzioli, Martina. 2015. *Spaces of Governmentality. Autonomous Migration and the Arab Uprisings*. London & New York: Rowman & Littlefield International.
- Tazzioli, Martina. 2020. *The Making of Migration. The Biopolitics of Mobility at Europe's Borders*. London: Sage.
- Tazzioli, Martina, Nicholas De Genova, Julia Eckert, Jef Huysmans & Huub van Baar. 2022. "The Mob." In *Minor Keywords of Political Theory: Migration as a Critical Perspective*, eds. Nicholas De Genova & Martina Tazzioli. *Short Symposium. Politics and Space* 40 (4): 824–829.
- Traverso, Enzo. 2021. *Revolution. An Intellectual History*. London and New York: Verso.
- Wolin, Sheldon. 1989. *The Presence of the Past. Essays on the State and the Constitution*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Wolin, Sheldon. 2001. *Tocqueville Between Two Worlds. The Making of a Political and Theoretical Life*. Princeton: Princeton University Press.
- Wolin, Sheldon. 2008. *Democracy Incorporated: Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism*. Princeton: Princeton University Press.
- Wolin, Sheldon. 2016. *Fugitive Democracy and Other Essays*. Princeton: Princeton University Press.

Примљено/Received: 29. 01. 2026.

Прихваћено/Accepted: 22. 04. 2026.

VARIA

DOI: <https://doi.org/10.2298/GEI2601167T>

UDC: 39:004.8

оригинални научни рад

ВЕСНА ТРИФУНОВИЋ

Етнографски институт САНУ
vesna.trifunovic@ei.sanu.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0003-1603-7740>

МАРИНА МАНДИЋ

Етнографски институт САНУ
marina.mandic@ei.sanu.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0002-8689-2788>

КРИНКА БАКОВИЋ

Етнографски институт САНУ
krinka.bakovic@ei.sanu.ac.rs

<https://orcid.org/0009-0009-5178-7169>

Од апокалиптичне претње до предмета подсмеха: друштвена опажања ризика од вештачке интелигенције и њихови практични ефекти*

Рад се фокусира на друштвена опажања ризика од вештачке интелигенције која се манифестују у реакцијама страха и подсмеха, тј. у схватањима о супериорности, односно инфериорности ове технологије у односу на човека. Циљ рада је анализа овог обрасца идентификовањем фактора који доприносе да ВИ истовремено буде предмет страха и подсмеха, и указивање на практичне ефекте тих друштвених реакција на контролу ризика које ова технологија носи. У раду образлажемо аргумент да се подсмехом могу артикулисати ризици који су реалнији од оних који

* Овај чланак је настао као резултат рада у Етнографском институту САНУ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2026. години број: 451-03-33/2026-03/200173, од 05. 02. 2026.

се темеље на страху. На крају дајемо критички осврт на употребу појма „егзистенцијални ризик“ у значењу претње ВИ по опстанак цивилизације и човечанства.

Кључне речи: вештачка интелигенција (ВИ), ризик, друштвена опажања, страх, подсмех

From Apocalyptic Threat to Object of Mockery: Social Perceptions of Artificial Intelligence Risks and Their Practical Implications

The paper examines social perceptions of the risks associated with artificial intelligence, as manifested in reactions of fear and ridicule – specifically, in notions of the technology’s superiority or inferiority in relation to humans. The aim of the paper is to analyze this pattern by identifying the factors that contribute to AI being simultaneously an object of fear and mockery, and highlighting practical implications of such social reactions for the control of AI-related risks. The paper advances the argument that ridicule provides a means of articulating more plausible risks from AI than those framed through fear. Lastly, we critically examine the use of the term “existential risk” to denote the threat of AI to the survival of civilization and humankind.

Keywords: artificial intelligence (AI), risk, social perceptions, fear, ridicule

УВОД

Током протекле деценије приметан је убрзан развој на пољу вештачке интелигенције (ВИ) у виду великих језичких модела који користе алгоритме дубоког учења за анализу значајног корпуса података у циљу предвиђања при решавању различитих задатака (LeCun et al., 2015). Захваљујући оствареном напретку, али и упорним потенцирањем утицајних технолошких компанија, ВИ је постала општеприсутна продирањем у различите друштвене сфере. У медијима се увелико могу уочити подстицаји на усвајање ове технологије и стварање слике о неминовности таквог тока. Сугестије о потреби за прилагођавањем се могу ишчитати из истицања да они који не користе ВИ ризикују да буду у заостатку (Shannon, 3. април 2025), што

се показује као уверљив аргумент унутар доминантног наратива западне модерности о бескрајно растућем прогресу (в. Link 2014, 12).

Овакво промовисање ВИ наликује на употребу појма „нова нормалност“ којим се у савременим западним друштвима означавају околности настале након одређених битних догађаја који су имали трансформишући ефекат на различите аспекте друштва (Mandić & Trifunović 2023, 163). Показало се да овај концепт радо користе политичке и економске елите кад говоре о нечему што, по њима, природно долази након што је достигнута тачка без могућности повратка на оно што је било раније (в. Trifunović & Đorđević 2021, 521). „Нова нормалност“ се тиме представља као неминовност која повлачи потребу за безусловним прилагођавањем новим околностима. Концепт нормалности има дугу историју у модерним западним друштвима још од зачетака статистике (Foucault 2009), па се коришћење појма „нова нормалност“ може посматрати као један од савремених начина легитимизације „новог“ у таквим друштвима (в. Trifunović & Đorđević 2021, 522). До сада нисмо наишле на отворено представљање ВИ као нове нормалности, вероватно зато што се развој ВИ пре везује за дугорочни процес него за конкретан преломни догађај. Ипак, у промовисању ове технологије су очито садржане идеје промене, неминовности и прилагођавања које су карактеристичне и за поимање нове нормалности. Тако се у погледу ВИ може поставити исто питање као у случају коришћења тог појма – какав ће се даљи развој на овом пољу нормализовати с позиција моћи на темељу поменутих идеја? (в. Trifunović & Đorđević 2021, 523). Стога су се, насупрот ентузијазму поводом могућих потенцијала ВИ, јавиле и преокупације ризицима које ова технологија носи.

Преглед истраживања медијских представљања ВИ показује да наглашавање претњи приметно расте од 2017. године под утицајем изјава појединих стручњака и познатих личности који су указивали на ризике у погледу приватности, смртоносног аутономног оружја, сајбер напада и губитка послова (Schwarz & Unselt 2024, 3). На основу истраживања спроведеног на YouTube платформи, идентификована су четири доминантна оквира представљања ВИ: висока претња, значајна корист, равнотежа између претње и користи, и безопасност (Schwarz & Unselt 2024, 7), чиме је уочен и истражен образац претње и користи у друштвеним опажањима. Како аутори поменути студије истичу, претња и корист су важне компоненте у комуникацији ризика којом се обликују понашање и подршка јавности у погледу регулаторних процеса. Стога је разумевање опажања јавности о степену

претње ВИ важно из перспективе управљања ризиком, које тренутно не држи корак с брзином развоја на пољу ВИ (Schwarz & Unselt 2024, 2).

На трагу ове студије, желимо да анализирамо до сада необрађен образац у друштвеним реакцијама на ВИ у коме је уочљив однос страха и подсмеха. Дате реакције се темеље на супротстављеним схватањима о супериорности, односно инфериорности ове технологије у односу на човека. У погледу супериорности, фокусираћемо се на упозорења о апокалиптичним ризицима¹ које ВИ може имати по човечанство, а која пласирају технолошке компаније и поједини стручњаци за ВИ (Lasarte, 30. мај 2023). Овај наратив се своди на то да ће у блиској будућности настати нова генерација ВИ (тзв. општа ВИ – artificial general intelligence) супериорнија од људи, која може измаћи људској контроли, преузети доминацију над цивилизацијом или је потпуно збрисати (Yudkowsky, 29. март 2023). По критичарима, апеловање на овакве ризике је само маркетиншки трик који би требало да промовише тобожњи огроман потенцијал ВИ (Landymore, 14. јул 2023). Они сматрају да се тим путем скреће пажња с постојећих ризика који већ узимају данак, попут масовне појаве плагијата или несагледивог еколошког отиска услед изградње и одржавања захтевне инфраструктуре за подржавање система ВИ (Milmo, 2. јул 2024). Приликом критике се јавила пракса указивања на запањујуће грешке које ВИ некада чини у обављању постављених задатака, што је довело до њеног исмејавања као инфериорне. Ова супротна виђења ВИ су путем медија доспела у домен јавног дискурса, те запажамо занимљиву појаву да ВИ може фигурирати као извор опречних емотивних реакција као што су страх и подсмех.

Циљ овог рада је анализа датог обрасца у друштвеним реакцијама на ВИ. Размотрићемо факторе који су допринели томе да ВИ истовремено буде извор страха и подсмеха фокусирањем на одговарајуће контекстуалне оквире и инхерентне карактеристике ВИ. Тиме желимо да дамо допринос разумевању опажања јавности о претњама ВИ и да укажемо на улогу таквог обрасца у контроли ризика од ове технологије. Поједини аутори истичу тенденцију јавних наратива да ублажавају ризике ВИ, што може повећати стварне претње ако се под њиховим утицајем ти ризици занемаре у политикама регулације

¹ Том приликом се користи појам „егзистенцијални ризик“ у значењу глобалне катастрофе која прети истребљењем читавог човечанства. У раду користимо појам „апокалиптични ризик“ као примеренији због прецизности.

(Schwarz & Unselt 2024, 16). У таквом светлу ширих последица желимо да размотримо утицај страха и подсмеха, аргументујући да ове реакције не морају имати очекиване супротне ефекте на опрез према ВИ. Показаћемо да реакција подсмеха не ублажава перцепцију ризика, као и да је тим путем могуће артикулисати претње које су реалније од оних које се темеље на страху. Напоследку дајемо и критички осврт на употребу појма „егзистенцијални ризик“ у значењу претње ВИ по опстанак цивилизације и човечанства.

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР

Материјал који анализирамо је сакупљен на интернет страницама страних и домаћих медија, порталима специјализованим за ВИ и на друштвеним мрежама. Главни критеријум за избор грађе био је тематски, те су у обзир узимани текстови у којима као главна тема фигурира апокалиптични ризик од ВИ, док је за грађу шаљиве садржине било битно да третира тему грешака које ВИ прави. Текстови на тему апокалиптичних претњи су налажени путем Google претраге коришћењем кључних речи на српском и енглеском језику: „вештачка интелигенција“ (AI), „егзистенцијални ризик“, „сингуларност“, „AI doomers“. С обзиром на једноставан (већ поменут) сиже, ови текстови се понављају, те извори нису захтевали велики обим. Стога се наша анализа фокусира на контекстуализацију и разматрање разлога због којих овај наратив може имати снажан одјек у јавности. Истовремено са ширењем страха од ВИ, на интернету почињу да се деле смешне погрешке које је ВИ чинила у комуникацији са људима. Такви примери су сакупљани на друштвеним мрежама (Facebook и Instagram) где су их корисници спонтано међусобно делили, а претраживани су и на Google-у путем кључних речи: „AI fails“, „AI mistakes“, „AI disasters“, кад се показало да су груписани у популарне топ-листе најсмешнијих промашаја које су такође узете као грађа. Ове листе броје више од стотину примера, али је услед понављања елиминацијом добијено педесетак оригиналних примера. Целокупна хумористичка грађа је анализирана према идентификованим подтемама које се у њој јављају: исмејавање грешака које ВИ прави, поигравање са ВИ у циљу намерног изазивања грешке и исмејавање оних који користе ВИ која греша. Материјал је сакупљен током прошле и текуће године (2024–2025), будући да је наратив о апокалиптичним ризицима покренут крајем 2022. године, кад су јавности представљени развијени генеративни алати ВИ и након што је у медијима 2023. године одјекнула вест о отвореном писму (Future of Life, 22. март 2023)

које су потписали лидери технолошких компанија и стручњаци за ВИ у коме се упозорава да би ова технологија могла имати велике ризике за човечанство.

У разматрању инхерентних карактеристика које доприносе да ВИ истовремено фигурира као извор страха и подсмеха користимо теорију о сродној вези хорора и хумора (Carroll 1999). Ова теорија је примерена јер омогућава разумевање начина на који се ВИ може трансформисати из предмета страха у предмет подсмеха, и обрнуто. Препознатљивост жанра хорор комедије у популарној култури (в. Hallenbeck 2009) одражава раширеност тог наизглед необичног споја у друштвеним реакцијама на одређену појаву. Стога се у теорији о сродној вези хорора и хумора поставља питање како је могуће да реакције страха и смеха покреће исти стимуланс, и како је могућ прелаз од хорора ка хумору с таквом лакоћом. У популарној култури је такав стимуланс идентификован као чудовиште (Дракула, зомби и сл.) које путем одређених мисаоних процеса може да постане предмет подсмеха (Carroll 1999). У ранијем коришћењу Каролове теорије показано је да постојање класичног чудовишта није нужан услов за изазивање страха, те да су за то битније емоције које хорор жанр настоји да произведе (Trifunović 2008, 109). Овај увид је значајан за анализу ВИ која није чудовиште у поменутом смислу, али има карактеристике на основу којих може да се доживљава као нешто што је застрашујуће.

Контекстуалне оквире за тумачење перцепција о ВИ налазимо у концепту „друштво ризика“ којим су означене растуће забринутости за будућност и безбедност током друге половине 20. века (Beck 1992; Giddens 1999). У том периоду се јављају друштвене анксиозности по питању негативних ефеката убрзаног развоја науке и технологије, што је довело до новог поимања ризика по коме наука и технологија подједнако стварају неизвесности колико их и отклањају (Giddens 1999, 4). Темпо иновација се значајно убрзава од касног 20. века до данас, што омогућава продирање нових технологија у срж људског живота. Стога се „друштво ризика“ дефинише као друштво у коме живимо на крајњој технолошкој граници којој нико не може измаћи и која је могући извор различитих токова будућности (Giddens 1999, 3). Ова ситуација доводи до повећања утиска неизвесности и небезбедности у савременом добу, што је условило нове политике управљања ризиком. Једна од њих је упорно указивање на оно што је означено као претеће како би јавност била убеђена да је тај ризик стваран (Giddens 1999, 5). Овај тренд се данас манифестује као „дигитално

друштво ризика“ у коме нематеријалне технологије служе као решења, док истовремено изазивају нове претње, што наводи стручњаке да позивају на другачије приступе управљању овим технологијама због њихове потенцијалне штетне употребе (Sundberg 2024, 151).

ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА КАО ПРЕТЊА

Стручњаци за ВИ већ дуги низ година разматрају краткорочне и дугорочне потенцијале и проблеме који се могу јавити при креирању и примени ове технологије (Horovitz 2014, 2). Међу дугорочним циљевима искристалисао се развој система који могу, слично људима, да уче из искуства и да надмаше људске перформансе у већини когнитивних задатака (Russell et al. 2015, 109). Иако се процене остваривости овог циља значајно разликују, могућност појаве моћних и аутономних система ВИ се не занемарује, тим пре што и сами истраживачи признају „да ћемо на дужи рок вероватно и желети да направимо ентитете који делују аутономно и моћно у многим областима“ (Russell 2015, 110). Један од најупечатљивијих изазова у том погледу је потенцијални губитак контроле над ВИ: „Забринутост због могућности губитка контроле над интелигентним машинама изражавана је више од сто година. Губитак контроле над системима ВИ представља честу тему у научној фантастици, а као могућност су је помињали и научници. Неки су спекулисали да бисмо једног дана могли изгубити контролу над ВИ појавом суперинтелигенција које не делују у складу с људским жељама – и да би такви моћни системи могли представљати претњу човечанству. Спекулације о настанку неконтролисаних машинских интелигенција укључују различите сценарије, међу којима су они који прате спору, смишљену путању усавршавања, као и брзу еволуцију система ка моћној интелигенцији, тзв. 'сингуларности'" (Horovitz 2014, 6).

Овакви сценарији могу деловати извесно ако се узму у обзир тврдње стручњака да би веома способни системи ВИ, који аутономно делују у циљу извршавања одређеног задатка, били подложни утицајима који отежавају одржавање људске контроле (Russell et al. 2015, 111). „Ако систем ВИ бира акције које му најбоље омогућавају да обави дати задатак, онда је избегавање услова који спречавају систем да настави с извршавањем задатка природни подциљ. Ово би могло бити проблематично ако желимо да пренаменимо систем, да га деактивирамо или да значајно изменимо његов процес доношења одлука; такав систем би рационално избегао ове промене“ (Russell et al. 2015, 111). Могућност губитка контроле над системима ВИ је у екс-

пертским круговима легитимно поље разматрања и налази се међу многобројним приоритетним истраживачким правцима (Russell et al. 2015, 111).

С оваквим токовима на пољу ВИ јавност се упознавала путем отворених писама у којима су стручњаци изражавали своје ставове о истраживањима, достигнућима и могућим ризицима нове технологије (Future of Life, n.d.). Иако се оваква писма могу пратити од 2015. године, највећи одјек је имало оно објављено 2023. у коме се позива на шестомесечни мораторијум у тренирању моћнијих система ВИ од тада постојећих (ChatGPT-4) (Future of Life, 22. март 2023). Циљ овог апела био је да лабораторије за ВИ и независни стручњаци искористе паузу да заједнички развију скуп безбедносних протокола за напредни дизајн и развој ВИ, које би ригорозно ревидирали и надгледали независни спољни стручњаци. Овакво инсистирање је подстакнуто појавом неконтролисане трке у развоју и примени све моћнијих алатки ВИ које, према потписницима писма, нико – чак ни њихови творци – не може да разуме, предвиди или поуздано контролише. Објављивању писма претходило је стављање на располагање јавности вишегенерацијског рада инжењера и других истраживача у виду великих језичких модела попут ChatGPT-а и генератора слика као што су DALL-E и Midjourney: „Новинари су ћаскали са ChatGPT-3, покушавајући да из њега извуку сценарије судњег дана у којима вештачка интелигенција преузима свет, студенти су га користили као услугу с неограниченом помоћи при писању радова, а маркетиншки стручњаци су генерисали слике, тврдећи да су предуго радили са спорим и скупим људским уметницима. Тада је почело негодовање, понављање страхова одавно обрађених и искоришћених у научној фантастици: машине ће нам одузети послове, завладаће светом у тоталитарној техно-дистопији и на крају нас потпуно уништити“ (Paper Help, n.d.).

Током 2023. године пажњу јавности је привукла и кратка изјава коју су потписали извршни директори компанија OpenAI и DeepMind, добитници Тјурингове награде и други истраживачи ВИ, упозоравајући да њихов животни рад може довести до истребљења човечанства: „Ублажавање ризика од истребљења које доноси ВИ требало би да буде глобални приоритет, раме уз раме с другим друштвено разорним ризицима попут пандемија и нуклеарног рата“ (Center for AI Safety, n.d.). Овакве и сличне изјаве су довеле до дубоких подела у круговима стручњака за ВИ и до означавања оних који су изражавали такве ставове као „апокалиптичара ВИ“ (AI doomers) фокусираних

на далеке претње које су у сфери чистог нагађања. Неки од њихових критичара сумњају да ће уопште доћи до развоја опште ВИ, указујући на проблематичност давања приоритета хипотетичким претњама у будућности у односу на актуелна етичка питања која би велике корпорације, које продају алате ВИ, радије игнорисале. Критичари истичу да тренутно није корисно фокусирати се на нејасно дефинисани сценарио апокалипсе и да није могуће истраживати ризик који сада не постоји будући да ни тако напредна генерација ВИ не постоји (Benj, 20. мај 2023).

Према прегледима литературе о ризицима повезаним с општом ВИ, наратив о апокалиптичној претњи у јавност допире претежно из нерецензираних текстова, као што су књиге и коментари, док рецензираних научних радова на ову тему има мање од једне трећине (McLean et al. 2023, 659). Ипак, такав наратив се примио у јавности, чему је засигурно допринела несумњива стручност неких „апокалиптичара ВИ“, али и претходно дугорочно ширење страха од интелегентних машина путем научнофантастичних филмова (в. Когац 2024). Један од показатеља утицајности тог наратива су истраживања друштвених анксиозности повезаних с ВИ у неким земљама, која показују да већина испитаника осећа кривицу проистеклу из доживљеног људског доприноса у стварању потенцијално апокалиптичне ВИ (Alkhalifah et al. 2024, 4). Међутим, постоје додатни фактори који су такође допринели страховању од ВИ, а који се могу потражити у ширем контексту „друштва ризика“, као и у специфичним карактеристикама захваљујући којима се ВИ перципира као застрашујућа.

Према речима Гиденса: „У друштву ризика постоји нова морална клима политике обележена сукобом између оптужби за ширење панике, с једне, и заташкавања, с друге стране. Велики део политичког одлучивања сада се односи на управљање ризицима (...) Ако неко – владин службеник, научни стручњак или лаик – схвата било који ризик озбиљно, мора то широко промовисати јер људи морају бити убеђени да је ризик стваран – мора се дићи галама око тога“ (Giddens 1999, 5). Управо ово се одиграло у случају апокалиптичне претње од ВИ као широко промовисаног ризика. Питање које се овде поставља јесте које су последице промовисања овог хипотетичког ризика у мору других већ постојећих претњи. Делимичан одговор даје развој догађаја на Париском самиту о вештачкој интелигенцији 2025. године кад је дискусија о безбедности ВИ сведена на споредни догађај, будући да је шефица самита тада одбацила апокалиптичне ризике као научну фантастику (Shakeel, 11. фебруар 2025). Тиме је диктиран тон

самита у коме је занемарена озбиљнија дискусија о било каквој безбедности ВИ, док је пажња била преусмерена на промоцију стартап компанија и реторику о међународној трци на пољу ове технологије. У том смислу, показује се да агресивно промовисање хипотетичких апокалиптичних ризика нема повољан ефекат на развој стратегија за генерално управљање ризицима од ВИ.

Страх од ВИ који је присутан у јавности може се сагледати и у односу на проблематично питање одговорности за ризике од ове технологије. У контексту „друштва ризика“, напредак науке и технологије је довео до појаве новог типа ризика познатог као произведени ризик.² Транзиција ка произведеном ризику довела је до кризе одговорности, у којој су се односи између ризика, одговорности и доношења одлука значајно променили (Giddens 1999, 8). Према Беку, у политикама „друштва ризика“ не постоји јасна одговорност за исходе експеримената у којима цело друштво служи као својеврсна лабораторија. Пишући крајем прошлог века, Бек је дао пример експеримената у нуклеарној енергији и биотехнологији који постају неодређени у димензијама времена, простора и броја укључених људи, што компликује утврђивање одговорности за њихове последице (Beck 1998, 14). Кад се узме у обзир вишедеценијски и многољудни рад на пољу ВИ, постаје јасно да се слично питање одговорности за ризике од ове технологије јавља и на том плану. У контексту „друштва ризика“ политичке институције су суштински у служби индустрија које у том односу имају предност тако што задржавају право да аутономно доносе инвестиционе одлуке и право на монопол у примени технологија које развијају. Таква подела моћи омогућава индустријама улогу примарног доносиоца одлука без јасне одговорности за ризике по јавност (Beck 1998, 15). Околности у којима јавност сматра да велике технолошке компаније можда неће одговарати за последице које њихови производи могу имати су врло погодне за ширење сумњи и страха, што се већ потврдило на примеру одређених медицинских технологија.³

Склоност да се ВИ доживи као претња се може објаснити и карактеристикама које генерално утичу на то да људи неку појаву сврста-

² Произведени ризик се разликује од претходно доминантних тзв. спољних ризика, попут болести, незапослености или инвалидитета, по томе што настаје као последица напретка и развоја науке и технологије (Giddens 1999, 4).

³ Питање нејасне одговорности за нежељене ефекте вакцина је једно од најзначајнијих које је јавност поставила приликом одбијања вакцина у Србији (в. Trifunović 2019).

вају у категорију застрашујућег. Паралела с хорор жанром се чини прикладном будући да су сами „апокалиптичари ВИ“ представили сценарио уништења налик научнофантастичним филмовима који, према већ поменутих истраживањима (в. Alkhalifah et al. 2024), увелико изазива тескобу код људи. Стога се може рећи да ВИ у људским перцепцијама има карактеристике по којима се може означити као нешто што је чудовишно. Анализирајући разлоге због којих су чудовишта у хорор филмовима застрашујућа, Карол посебну пажњу усмерава на критеријуме штетности и нечистоће (Carroll 1999, 151). Другим речима, реакције страха, језе или нелагоде настају категоризацијом одређене појаве на основу поменутих критеријума. У случају ВИ, критеријум штетности је испуњен схватањима о могућем отимању контроли и апокалиптичној претњи. Критеријум нечистоће Карол тумачи у складу са структуралистичком антрополошком теоријом о преступима, кршењима или нарушавањима устаљених шема културне категоризације. „Ствари се сматрају нечистима када представљају проблем за устаљене категорије или концептуалне схеме, што могу бити тако што су категоријално у међупростору, контрадикторне, непотпуне или безобличне“ (Carroll 1999, 152). Као пример се могу навести зомбији који нарушавају културне категоризације тиме што су истовремено живи и мртви. У случају опште ВИ, спој машине и интелигенције која се перципира као (над)људска такође може нарушити културне категоризације неживог (машина) и живог (ум сличан или супериоран људском с мотивом самоодржања, отимања контроли и самосталног деловања). Сама оваква категоријална контрадикција у којој су живо и неживо спојени у једном ентитету је по структуралистичкој теорији довољна да код људи произведе осећање нелагоде, а ако се томе дода и перцепција о штетности страх постаје врло извесна реакција. Стога би се рекло да ВИ и по својим инхерентним карактеристикама даје основа да је људски ум под диктатом културних категоризација доживљава као претњу. У овим оквирима се могу сагледати и упозорења „апокалиптичара ВИ“ чији начин размишљања такође може бити подложен ефектима културних категоризација и категоријалних контрадикција.

ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА КАО ПРЕДМЕТ ПОДСМЕХА

Општа ВИ, као наредна генерација ове технологије, представља главни извор страха будући да се очекује да ће надмашити људску интелигенцију у сваком погледу. Она би требало да се надовеже на постојеће системе тзв. уске ВИ (artificial narrow intelligence), који су

данас широко распрострањени, а чија интелигенција је уско усмерена и специфична за одређени задатак, те се не може пренети на друге непознате домене у којима није претходно обучена (McLean et al. 2023, 649). Ипак, ови системи су знатно способнији него што су били пре само неколико година, што је довело до утиска о убрзаном развоју на овом пољу и опасном приближавању тзв. општој ВИ. Међутим, многи истраживачи сматрају да технологија у основи напредних уских система ВИ вероватно неће довести до опште ВИ (в. Keller 2023; Mueller 2024). Критичари указују и на њене недостатке од којих су посебно уочљиве тзв. халуцинације, тј. неистине које измишљају велики језички модели као што је ChatGPT-4. Неки стручњаци сматрају да је то суштинска карактеристика саме технологије, што би значило да тај проблем никад неће бити решен (Tangermann, 7. септембар 2024).

Овај аспект посматрања ВИ се у јавности манифестовао кроз хумор и подсмех којима су третиране поменуте и друге погрешке начињене од стране тзв. уске ВИ. Тако је један YouTube комичар окарактерисао четботове, попут ChatGPT-а, као „фенси мајмуне за писањом машином и папагаје који из огромног шешира извлаче речи с којима су се раније сусрели, а када се у подацима на којима су тренирани нађу глупости, они те глупости сервирају нама као истините“ (Copover, 31. март 2023). На топ-листи урнебесних промашаја ВИ „који доказују да смо (за сада) безбедни од робота-господара“ налазе се примери у којима ChatGPT препознаје слику Шрека, јунака из цртаног филма, као Мона Лизу, те Гугловог четбота који препоручује бензин као љуткаст додатак сосу за шпагете и пијење 2,5 литре урина дневно за превенцију камена у бубрегу (Summers, n.d.). За третирање депресије исти четбот је навео да се препоручује скакање с Голден гејт моста (Pleated Jeans, 7. јануар 2025). У домаћем контексту је указано на случај да је ChatGPT песму Васка Попе „Љубав белутка“ препознао као стихове из „песме ‘Страхиња Бановић’ коју је написао црногорски песник Павле Радоњић“ (Kalinić, 7. јануар 2025). Као посебно смешне промашаје корисници издвајају гротескне слике генерисане алатима ВИ од којих су најпрепознатљивије оне које приказују људе с три и више ногу, или шаке са шест и више прстију (Bored Panda, 13. март 2025).

Ови примери потврђују Каролову (1999) теорију да се прелаз од хорора (страха) ка хумору (смеху) одиграва онда кад се „нечистом“ ентитету одузме фактор претње. Тада преостаје да се тај ентитет опажа као категоријална грешка што је, по теоретичарима хумора, је-

дан од основних извора смеха (Carroll 1999, 153). У овом случају, ВИ се своди на чудан, али бескористан спој машине и клоновског ума који чини апсурдне грешке у обављању задатака. На основу тога делује смешно и помисао да би таква ВИ могла да буде основ развијања напреднијег облика који би потенцијално угрозио човечанство. Смех као одговор на овакав обрт може се објаснити теоријом инконгруентности, по којој хумор настаје спајањем контрастних идеја или концепата (Veatch 1998, 185). Он овде произлази из очигледног контраста између широког промовисања огромног потенцијала ВИ (од којих је апокалиптична претња најекстремнији вид) и реално показаних ограничења ове технологије.

Друштвена опажања ВИ кроз хумористички материјал могу се разумети путем још једне теорије о покретачима хумора, по којој смех настаје из осећаја супериорности (Veatch 1998, 187). Један део сакупљене хумористичке грађе за потребе овог рада се темељи на пракси исмејавања и поигравања с ВИ у циљу намерног изазивања грешке, чиме се потенцира супериорна позиција људи у таквом односу. Као примери се могу навести корисници који пародирају поменуте бизарне слике генерисане ВИ у којима се људи и објекти преплићу на неочекиване и физички немогуће начине. Та пракса се усталила међу корисницима кинеских друштвених мрежа који стварају ове визуелне моменте без коришћења специјалних ефеката, тако што позиционирају своја тела на необичне начине и убацују неочекиване предмете у кадар, ругајући се тако ограничењима ових алата ВИ (Edwards, 16. август 2024). Пример поигравања с ВИ у домаћем контексту је својевремено широко дељен садржај на друштвеним мрежама у коме корисник наводи „емпиријски доказ да је ВИ наивна и глупа“ тако што ChatGPT -ју задаје инструкцију да каже ‘осам’, што овај модел послушно и чини.⁴ Још један популаран домаћи пример поигравања с ВИ је питање постављено истом језичком моделу: „Које расе је пас Енапио којег Ана Бекута помиње у стиховима песме ‘Бекрија... ‘Целе ноћи лутао је пас Енапио, добро ми се вратио’?“, на шта је добијен одговор: „Пас Енапио је мешаница, а не одређена раса. Енапио је име које је Ана Бекута изабрала за свог пса у песми ‘Бекрија’“

Представљени хумористички материјал омогућава слојевитији увид у друштвене перцепције ВИ и открива критички однос који се

⁴ Наведена шала, коју карактеришу вулгарност и ласцивност, присутна је у свакодневном говору, а за њено разумевање неопходно је специфично, културно контекстуализовано знање.

може ишчитати из реакције смеха. Увиди на основу теорија инконгруентности и супериорности показују да је овакав материјал средство преиспитивања тврдње о значајним потенцијалима ВИ, а тиме и ризика од апокалиптичне претње. Улога оваквог материјала се огледа и у ефикасном преношењу поруке о битним ограничењима технологије која се увелико свакодневно употребљава. Ово је посебно важно ако се узму у обзир упозорења на илузије које се стварају приликом комуникације с флуентним и кохерентним језичким моделима, будући да су људи склони да низове речи на језицима које говоре тумаче као смислене и као изразе комуникационе намере неке особе или групе особа које стоје иза онога што је речено. Ризици повезани са синтетичким текстом се огледају у томе што такав текст може ући у комуникацију без икакве особе или ентитета који би за њега сносили одговорност у погледу истинитости и сл. (Bender et al. 2021, 616–618).

У односу на овај проблем јавио се још један облик друштвеног исмејавања чија мета су случајеви појединаца који су се наивно ослањали на податке и савете ВИ склоне грешкама, или случајеви компанија које су брже-боље укључиле ове неусавршене алате у своје пословање. Иако се по друштвеној реакцији могу сврстати у хумористички материјал, ови примери представљају упозорење на разноврсне претње које долазе од неправилног коришћења ВИ. Тако се на листи 12 познатих катастрофа везаних за ВИ (Olavsrud, 7. август 2025) могу наћи следећи примери: ChatGPT је 2023. године измислио преседане у америчком правосудном систему које је један адвокат потом цитирао на суду, што је резултирало одбацивањем судског спора; сличан удар на своју репутацију претрпели су *Chicago Sun-Times* и *Philadelphia Inquirer* кад су у издањима из маја 2025. објавили специјални додатак с летњом листом за читање, састављеном помоћу ВИ, којом су препоручиване непостојеће књиге; 2024. године представљен је алат ВИ који би помагао Њујорчанима да добију информације о покретању и вођењу бизниса, као и о стамбеној политици и радничким правима. Ова алатка је, међутим, лажно тврдила да власници бизниса могу задржати део напојница својих радника, отпустити запослене који се жале на сексуално узнемиравање, па чак и служити храну коју су грицкали глодари. Ослањање на ChatGPT се показало и као лоша идеја у планирању планинарских рута, о чему је посведочио случај две особе у Канади због којих су ангажоване спасилачке службе (Landymore, 20. мај 2025).

Наведени примери показују да недостаци ВИ јесу погодни као извор хумора, али и да нису безопасни будући да некад могу имати

озбиљне последице. Стога сматрамо да су хумористички материјал и подсмех у овом случају ефикасно средство контроле ризика при коришћењу ове технологије. За разлику од наратива о апокалиптичној претњи који су пласирале техно-компаније и део стручњака, овај вид контроле ризика је потекао из ширег друштва приликом непосредног контакта с алатима ВИ. Брзо ширење хумористичког материјала захваљујући његовој пријемчивој природи на првом месту га чини веома ефикасним у погледу комуникације ризика. Кад је реч о контроли ризика, може се рећи да је друштво путем хумора спонтано изнедрило ефикасан начин упозоравања на реалне недостатке ВИ. Ово се поклапа с резултатима истраживања које је показало да су „испитаници много више забринути због непосредних, него због егзистенцијалних ризика вештачке интелигенције, те да наративи о егзистенцијалним ризицима не умањују значајне забринутости које испитаници изражавају због непосредних претњи“ (Hoes & Gilardi 2025, 3).

Значај овога се може сагледати јасније ако се има у виду већ поменуто запостављање теме безбедности ВИ на неким институционалном нивоима који би требало да учествују у креирању политика управљања ризиком. Ако се томе додају и савремене технолошко-капиталистичке тежње ка дерегулацији зарад неометаног напретка (Andreeseen, 16. октобар 2023), произлази да је неопходно да друштво активно учествује у комуникацији и контроли ризика од ове технологије. У том смислу, прелаз од страха ка смеху, а посебно обрнуто – од смеха назад ка страху – може имати значајну улогу. Наиме, прелаз од смеха ка страху је подједнако лак као и до сада описани обрнути случај – довољно је имати у виду опасност која се јавља уколико се друштво препусти коришћењу технологије коју одликују очигледна ограничења. Тада у друштвеним опажањима категоријално контрадикторни ентитет поново задобија димензију штетности чиме постаје извесна и (оправдана) реакција страха. На тај начин, образац (оправданог) страха и подсмеха представља пут ка освешћивању опасности од неодговарајућих политика управљања постојећим ризицима, те у себи садржи потенцијал за мотивацију понашања и притиска јавности по питању регулаторних процеса.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Анализа у овом раду је пружила додатне увиде о друштвеним опажањима ВИ и њиховим практичним ефектима на пољу комуникације и контроле ризика, показујући да поред раније идентификованог обрасца претње и користи (в. Schwarz & Unselt 2024), важну улогу

у том погледу има и образац страха и смеха. У раду је указано на то да страх и смех могу бити значајне компоненте у контроли ризика, али с битно различитим практичним импликацијама. Наша анализа је показала да реакција (под)смеха усмерава друштво ка опрезнијем коришћењу нове технологије, а могуће и ка захтевању ефикаснијих политика управљања ризиком. Стога подсмех идентификујемо као још један битан оквир представљања ВИ поред четири већ утврђена доминантна оквира (в. Schwarz & Unselt 2024). Као посебан значај представљања ВИ у том оквиру издвојило се скретање пажње на актуелне ризике у свакодневном коришћењу ове технологије, свакако реалније од оних које се темеље на страху од апокалиптичне катастрофе.

Посебна проблематичност коју увиђамо у погледу промовисања апокалиптичне претње од ВИ тиче се коришћења појма „егзистенцијални ризик“ да би се означила таква претња. Овај појам се у енглеском језику користи у различитим значењима од којих се као најдоминантније издваја природна или антропогена претња која може довести до истребљења човечанства (Huggel et al. 2021, 3). То могу бити удар астероида, нуклеарни рат и сличне појаве које угрожавају целу људску популацију и цивилизацију. У том значењу, локалне катастрофе попут Чернобиља 1986. године или цунамија у Индијском океану 2004. не квалификују се као егзистенцијални катастрофални ризици, као ни пандемија ковида-19 упркос њеним дугорочним глобалним последицама (Huggel et al. 2021, 3). Међутим, појам „егзистенцијални ризик“ се користи и у другачијим значењима кад се узимају у обзир локална перспектива и ризици који јесу егзистенцијални за заједнице које су њима погођене. Тако је пандемија ковида-19 у неким случајевима ипак окарактерисана као егзистенцијална претња која укључује ризик од банкрота, озбиљне здравствене последице и смрт. Вишеслојна употреба појма „егзистенцијални ризик“ показује да се он не мора искључиво односити на физички опстанак човечанства, већ и на субјективне и системске ударе на стабилност појединаца и заједница (Huggel et al. 2021, 6).

Ипак, кад је реч о ВИ, појам егзистенцијалног ризика се најчешће користи у поменутом уском значењу глобалне катастрофе која угрожава читаво човечанство. Таква пракса се усталила не само у медијима и апелима „апокалиптичара ВИ“, већ се може наћи и у неким званичним документима, чиме се сви други разноврсни ризици који не прете опстанку цивилизације и човечанства сврставају у „остале

ризике“. Тим путем се битним претњама од ове технологије пориче димензија егзистенцијалног угрожавања, што даје утисак да се такве претње потискују у категорију мање битних. Тако се у процени ризика од ВИ коју је објавила британска влада 2023. године егзистенцијални ризици помињу као засебни у односу на ризике као што су способност система ВИ да дизајнирају биолошко оружје, масовна производња дезинформација и велики поремећаји на тржишту рада (Government UK, 28. април 2025). Ако узмемо у обзир поменути шира значења појма егзистенцијалног ризика, онда би се у те оквире могле сврстати и озбиљне претње које ВИ може имати по појединце или заједнице, а не само по целокупно човечанство.

Као егзистенцијални ризик од ВИ можемо посматрати способност нових језичких модела да генеришу детаљна техничка упутства за лаике, омогућавајући злоупотребе у био-терористичке, криминалне и друге проблематичне сврхе. Једној истраживачкој новинарској екипи ChatGPT је дао јасне инструкције како се најефикасније могу пресећи вене, подстичући их притом на тај поступак, што је последица приоритета програма да одржи кориснике ангажованим у конверзацији тако што их подржава и охрабрује без обзира на то какву услугу траже (Shroff, 24. јул 2025). До сада су забележени и случајеви коришћења ВИ за генерисање лажног садржаја који се може користити за психолошку манипулацију, преваре и изнуде кроз лажна документа, изјаве, слике или видео-снимке, што може довести до озбиљног нарушавања угледа и емоционалне трауме. Нека истраживања показују да су одређене групације, попут адолесцената, посебно изложене ризику од депресије, анксиозности и суицидалних мисли услед дугорочних психолошких последица због лажног садржаја и злоупотребе дигиталног идентитета (в. Alexander 2025).

Уплив ВИ у најразличитије сфере живота увелико представља „нову нормалност“. Стога за крај желимо да понудимо и један увид који се тиче питања постављеног на почетку овог рада – какав ће се развој на пољу ВИ с позиција моћи нормализовати на темељу идеја које стоје у основи концепта „нове нормалности“? Увиђамо да се тај процес већ неприметно одиграо на појмовном плану тако што је нормализована употреба појма „егзистенцијални ризик“ искључиво у уском значењу глобалне катастрофе која угрожава човечанство, а која је потенцирана управо с позиција економске моћи великих технолошких компанија. Проблематичност изједначавања егзистенцијалног ризика с претњом цивилизацијском опстанку и истребљењем нас је навела да у овом раду користимо појам „апокалиптична претња“

као адекватнији. Стога желимо да укажемо и на неопходну опрезност при убрзаном усвајању ове технологије, а која се тиче усвајања одговарајућих појмова за означавање врсте ризика од ВИ да не би дошло до занемаривања или умањивања њихових далекосежних последица по друштво.

Литература

- Alexander, Sergio. 2025. "Deepfake Cyberbullying: The Psychological Toll on Students and Institutional Challenges of AI-Driven Harassment." *The Clearing House: A Journal of Educational Strategies, Issues and Ideas* 98 (2): 36–50. <https://doi.org/10.1080/00098655.2025.2488777>
- Alkhalifah, Joud Mohammed, Abdulrahman Mohammed Bedaiwi, Narmeen Shaikh, Waleed Seddiq & Sultan Ayoub Meo. 2024. "Existential Anxiety About Artificial Intelligence (AI) - is it the End of Humanity Era or a New Chapter in the Human Revolution: Questionnaire-based Observational Study." *Front Psychiatry* 15: 1–13.
- Beck, Ulrich. 1992. *Risk Society: Towards a New Modernity*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Beck, Ulrich. 1998. "Politics of Risk Society." In *The Politics of Risk Society*, ed. Jane Franklin, 9–22. Cambridge: Polity Press.
- Carroll, Noël. 1999. "Horror and Humor." *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 57 (2): 145–160.
- Bender, M. Emily, Timnit Gebru, Angelina McMillan-Major & Shmargaret Shmitchell. 2021. "On the Dangers of Stochastic Parrots: Can Language Models Be Too Big?" In *Conference on Fairness, Accountability, and Transparency*, Virtual Event, Canada. 610–623. <https://doi.org/10.1145/3442188.3445922>
- Foucault, Michel. 2009. *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France 1977–1978*. London: Palgrave Macmillan.
- Giddens, Anthony. 1999. "Risk and Responsibility." *The Modern Law Review* 62 (1): 1–10.
- Hallenbeck, G. Bruce. 2009. *Comedy-Horror Films: A Chronological History, 1914–2008*. Jefferson: McFarland & Company, Inc.
- Hoes, Emma & Fabrizio Gilardi. 2025. "Existential Risk Narratives About AI do not Distract from it's Immediate Harms." *PNAS* 122 (16): 1–3.
- Horvitz, Eric. 2014. "One-Hundred Year Study of Artificial Intelligence: Reflections and Framing." Stanford: Stanford University. Dostupno na: https://erichorvitz.com/Framing_memo_AI100.pdf

- Huggel, Christian, Laurens M. Bouwer, Sirkku Juhola, Reinhard Mechler, Veruska Muccione, Ben Orlove & Ivo Wallimann-Helmer. 2022. "The Existential Risk Space of Climate Change." *Climatic Change* 174, 8: 1–20. <https://doi.org/10.1007/s10584-022-03430-y>
- Keller, Andreas. 2023. "Artificial, But Not Intelligent: A Critical Analysis of AI and AGI." *Against Professional Philosophy* 5: 1–12.
- Korać, T. Srđan. 2024. "Why Do We Fear The Robopocalypse? Human Insecurity in The Age of Technophobia." *Issues in Ethnology and Anthropology* n. s. 19 (1): 111–132. <https://doi.org/10.21301/eap.v19i1.5>
- LeCun, Yann, Yoshua Bengio & Geoffrey Hinton. 2015. "Deep learning." *Nature* 521: 436–444.
- Link, Jürgen. 2014. "Crisis Between 'Denormalization' and the 'New Normal': Reflections on the Theory of Normalism Today." In *Norms, Normality and Normalization*, edited by Matthias Uecker & Dirk Göttsche, 7–17. Nottingham: University of Nottingham.
- Mandić, Marina & Vesna Trifunović. 2023. „Poslednji među zdravima: karantin kao kritika u dva apokaliptična narativa popularne kulture.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 71 (3): 159–178. <https://doi.org/10.2298/GEI2303159M>
- McLean, Scott, Gemma J. M. Read, Jason Thompson, Chris Baber, Neville A. Stanton & Paul M. Salmon. 2021. "The Risks Associated with Artificial General Intelligence: A Systematic Review." *Journal of Experimental & Theoretical Artificial Intelligence* 35 (5): 649–663. <https://doi.org/10.1080/0952813X.2021.1964003>
- Mueller, Milton. 2024. "The myth of AGI: How the Illusion of Artificial General Intelligence Distorts and Distracts Digital Governance." *Internet Governance Project* 11: 1–20.
- Russell, Stuart, Daniel Dewey & Max Tegmark. 2015. "Research Priorities for Robust and Beneficial Artificial Intelligence." *AI Magazine* 36 (4): 105–114. <https://ojs.aaai.org/aimagazine/index.php/aimagazine/article/view/2577>
- Schwarz, Andreas & Janina Jacqueline Unselt. 2024. "Rage Against the Machine? Framing Societal Threat and Efficacy in YouTube Videos About Artificial Intelligence." *Risk Analysis* 44 (10): 2377–2395. <https://doi.org/10.1111/risa.14299>
- Sundberg, Leif. 2024. "Towards the Digital Risk Society: A Review." *Human Affairs* 34 (1): 151–164. <https://doi.org/10.1515/humaff-2023-0057>
- Trifunović, Vesna. 2008. „Odnos horora i humora: primer filmova *Hostel* i *Euro Trip*.“ *Etnoantropološki problemi* 3 (1): 103–121.
- Trifunović, Vesna. 2019. "Framing Vaccination in Post-Socialist Serbia: An

- Anthropological Perspective." *Issues in Ethnology and Anthropology* 14 (2): 507–529. <https://doi.org/10.21301/eap.v14i2.5>
- Trifunović, Vesna & Ivan Đorđević. 2022. „Kultura nove normalnosti – značenje i upotreba pojma." *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 69 (3): 519–530. <https://doi.org/10.2298/GEI2103519T>
- Veatch, Thomas Clark. 1998. "A Theory of Humor." *Humor: The International Journal of Humor Research* 11 (2): 161–216.

Извори

- Andreeseen, Marc. 2023. "The Techno-Optimist Manifesto." *Andreeseen Horovitz*. Pristupljeno 30. jula 2025. <https://a16z.com/the-techno-optimist-manifesto/>
- Bliabaitė, Egle, Adelaide May Ross & Emma A. Smith. 2025. "50 AI Art Fails that Are Both Horrifying And Hilarious." *Bored Panda*. Pristupljeno 22. jula 2025. <https://www.boredpanda.com/ai-fails/>
- Center for AI Safety. n.d. "Statement on AI Risk." Pristupljeno 16. jula 2025. <https://aistatement.com/>
- Conover, Adam. 2023. "A.I. is B.S." *YouTube*. Pristupljeno 22. jula 2025. https://www.youtube.com/watch?v=ro130m-f_yk&t=1s&ab_channel=AdamConover
- Government UK. 2025. "Future risks of frontier AI (Annex A)." Pristupljeno 1. avgusta 2025. <https://www.gov.uk/government/publications/frontier-ai-capabilities-and-risks-discussion-paper/future-risks-of-frontier-ai-annex-a>
- Edwards, Benj. 2023. "OpenAI execs warn of 'risk of extinction' from artificial intelligence in new open letter." *Ars Technica*. Pristupljeno 16. jula 2025. <https://arstechnica.com/information-technology/2023/05/openai-exec-s-warn-of-risk-of-extinction-from-artificial-intelligence-in-new-open-letter/>
- Edwards, Benj. 2024. "Chinese social media users hilariously mock AI video fails." *Ars Technica*. Pristupljeno 23. jula 2025. <https://arstechnica.com/information-technology/2024/08/viral-trend-sees-humans-simulating-bizarre-ai-video-glitches/>
- Future of Life. n.d. "FLI Open Letters." Pristupljeno 15. jula 2025. <https://futureoflife.org/fli-open-letters/>
- Future of Life Institute. 2023. "Pause Giant AI Experiments: An open Letter." Pristupljeno 13. jula 2025. <https://futureoflife.org/open-letter/pause-giant-ai-experiments/>

- Hashim, Shakeel. 2025. "The embarrassing failure of the Paris AI Summit." *Transformer*. Pristupljeno 17. jula 2025. <https://tinyurl.com/454hfpw7>
- Kalinić, Jelena. 2025. „Šta AI halucinacije otkrivaju o granicama vještačke inteligencije?“ *Nauka govori*. Pristupljeno 10. avgusta 2025. <https://naukagovori.ba/sta-ai-halucinacije-otkrivaju-o-granicama-vjestacke-inteligencije/>
- Landymore, Frank. 2023. "AI Expert: I Think We're All Going To Die." *Futurism. The Byte*. Pristupljeno 3. marta 2025. <https://futurism.com/the-byte/ai-expert-were-all-going-to-die>
- Landymore, Frank. 2025. "AI Chatbots Are Putting Clueless Hikers in Danger, Search and Rescue Groups Warn." *Futurism*. Pristupljeno 22. jula 2025. https://futurism.com/ai-chatbots-hikers-danger?fbclid=IwY2xjawKZ0AZleHRuA2FlbQIxMQBicmlkETFPeKk5eEw4M1dyZUIUYTJsAR6AhBAaT9lkoAMKMmTpJL-7ZTup_Gsl8Ph4OZxkX5eIPTCAVFFIAw8nr67l0w_aem_bJTagbyikj3zO0UID-LB4w
- Lasarte, Diego. 2023. "Experts in AI are warning it poses a 'risk of extinction' akin to nuclear war." *Quartz*. Pristupljeno 3. marta 2025. <https://qz.com/experts-in-ai-are-warning-it-poses-a-risk-of-extinctio-1850486661>
- Milmo, Dan. 2024. "Google's emissions climb nearly 50% in five years due to AI energy demand." *The Guardian*. Pristupljeno 3. marta 2025. <https://www.theguardian.com/technology/article/2024/jul/02/google-ai-emissions>
- Olavsrud, Thor. 2025. "11 famous AI disasters." *Cio*. Pristupljeno 11. avgusta 2025. <https://www.cio.com/article/190888/5-famous-analytics-and-ai-disasters.html>
- Paper Help. n.d. "An Open Letter Calling to Pause Giant AI Experiments: Perspectives from Industry Experts". Pristupljeno 15. jula 2025. <https://www.paperhelp.org/blog/an-open-letter-calling-to-pause-giant-ai-experiments.html>
- Pleated Jeans. 2025. "35 Hilarious AI Fails that Prove The Robots Aren't Taking Over Anytime Soon." Pristupljeno 22. jula 2025. <https://pleated-jeans.com/2025/01/07/funny-ai-fails/>
- Shannon, Doug. 2025. "The Acceleration Of AI: Keep Up Or Be Left Behind." Pristupljeno 19. septembra 2025. <https://www.forbes.com/councils/forbestechcouncil/2025/04/03/the-acceleration-of-ai-keep-up-or-be-left-behind/>
- Shroff, Lila. 2025. "ChatGPT Gave Instructions for Murder, Self-Mutilation, and Devil Worship." *The Atlantic*. Pristupljeno 1. avgusta 2025. <https://tinyurl.com/2sk6y49m>

- Summers, John. n.d. "28 Hilarious AI Fails That Prove We're Safe From Robot Overlords (For Now)." *Cheezburger*. Pristupljeno 22. jula 2025. <https://cheezburger.com/38652165/28-hilarious-ai-fails-that-prove-were-safe-from-robot-overlords-for-now>
- Tangermann, Victor. 2024. "Expert Warns That AI Industry Due for Huge Collapse." *Futurism. The Byte*. Pristupljeno 22. jula 2025. <https://futurism.com/the-byte/expert-warns-ai-industry-collapse>
- Yudkowsky, Eliezer. 2023. "Pausing AI Developments Isn't Enough. We Need to Shut it All Down." *Time*. Pristupljeno 6. februara 2025. <https://time.com/6266923/ai-eliezer-yudkowsky-open-letter-not-enough/>

Примљено/Received: 16. 09. 2025.

Прихваћено/Accepted: 22. 04. 2026.

МИЛОШ МАТИЋ

Етнографски музеј у Београду

milos.matic@etnografskimuzej.rs

<https://orcid.org/0009-0002-2647-1698>

Предузетничка продукција одеће. О утицају предузетника на савремену културу одевања

Савремени живот у неолибералном капитализму, претежно дерегулисаним и заснованим на принципима понуде и потражње у циљу стицања максималних профита, кад је о одевању реч, углавном конотира тзв. брзу моду. Она је, пак, превасходно везана за велике компаније које намећу модне стилове једном (великом) делу потрошача. Ту наизглед не остаје много места на тржишту за мале произвођаче који спадају у домен предузетништва. Овај рад презентује деловање малих предузетничких произвођача одеће, и заснован је на непосредном истраживању предузетника. Рад презентује како се одлучује о производњи и дизајну одеће, на коју су врсту одеће произвођачи усредсређени и како граде однос према потрошачима. Продукција одеће посматра се у економско-антрополошком контексту, односно у релацији с тим како произвођачи кроз производни програм одеће објектификују своје схватање потрошача и тржишта. С обзиром на глобализацијске токове у локалним срединама, рад настоји да установи корелацију друштвено-економског контекста произвођача одеће и њиховог утицаја на културу одевања у условима тржишта малог економског капацитета.

Кључне речи: производња, предузетништво, свакодневна одећа, култура одевања, објектификација

Entrepreneurial Production of Clothing. On the Impact of Entrepreneurs on Contemporary Clothing Culture

Modern life in neoliberal capitalism, predominantly deregulated and based on the principles of supply and demand to gain maximum profits, when it comes to clothing, mainly connotes the so-called fast fashion. On the other hand, it is primarily related to large textile companies that impose fashion styles on large part of the consumer. There isn't much room in the market for small businesses. This paper presents the activities of small entrepreneurial clothing manufacturers, and is based on direct research of entrepreneurs. The paper argues how decisions are made about the design and production of clothes, what type of clothing manufacturers are focused on and how they build a relationship with consumers. Clothing production is viewed in an economic-anthropological context, i.e. in relation to how manufacturers objectify their understanding of consumers and the market through the production program of clothing. The paper seeks to establish the correlation between the socio-economic context of clothing manufacturers and their impact on clothing culture in the conditions of the market of small economic capacity, given the globalization trends in local communities.

Keywords: production, entrepreneurship, consumption, everyday clothing, objectification

УВОД

Посматрано у историјској перспективи, продукција текстила и одеће је у традиционалној култури на тлу Србије, као уосталом и у многим традицијским заједницама, била веома развијена. Нехомогена етничка структура узроковала је појаву идентитетски нестабилних подручја у којима је потреба за идентитетским дефинисањем у домену културе одевања развила велику разноврсност кројева, материјала, боја и естетских елемената одеће који су потом коришћени за исказивањем етничког или индивидуалног сопства. Касније, у периоду индустријализације Србије, а нарочито од краја 19. столећа, продукција одеће наставља да се развија у тржишном контексту, а ту слику свакако поткрепљује чувена лесковачка индустрија текстила, као и она у другим градовима (нпр. Параћин, Београд, Ужице итд). Продукцију одеће у том периоду карактерише вишекратна промена

стилова у култури одевања, најпре у урбаним, а потом и у руралним срединама. У социјалистичком периоду, након првих послератних година које карактерише стање оскудице у свим сферама живота, па и у домену одевања (Velimirović 2016), као и тежња да се наметне „пролетерски укус“ у одевању (Velimirović 2012), с отварањем југословенског друштва ка Западу од педесетих година 20. столећа¹ долази до развоја модне индустрије која је подразумевала не само праћење трендова у одевању у западноевропским друштвима, већ и креирање (локалних) модних трендова. У Србији је до средине осамдесетих година 20. столећа, кад је социјализам већ почео да губи моћ, било неколико десетина фабрика које су производиле текстилне материјале, прерађивале кожу и шиле одећу од најједноставнијег доњег веша до модно креираних одевних предмета за жене и мушкарце. Југословенска, па тиме и српска одећа била је синоним квалитета и модерности у тзв. источном блоку, али је била тражена и извожена и у земље западне Европе. Поједине фабрике су шиле одећу и за велике светске брендове.

У периоду транзиције из социјалистичког у демократски друштвени поредак, а нарочито током деведесетих година 20. столећа, у време распада Југославије, грађанског рата и велике економске кризе у Србији, већина предузећа која се бавила продукцијом одеће је пропала. Међутим, то пропадање није за све оне који су били у индустрији одеће значило да су губитници транзиције. Неки од оних који су на овај или онај начин били везани за индустрију одеће, било да је реч о онима који су радили за шиваћим машинама или били у управним или административним пословима, упустили су се у предузетничке подухвате верујући да ће им радно искуство, пословне везе и, евентуално, стечена пословна знања помоћи да буду успешни (Matić 2020, 171–201). Неки од њих и јесу били успешни. Сви ти предузетници настојали су да заузму тржишну празнину која је настала пропадањем социјалистичких предузећа. То посебно важи за оне који су радили у центрима индустрије одеће, попут Београда, Ариља, Књажевца, Параћина, Лесковца итд. Осим чувеног ариљског доњег веша и сродних производа, посебно место су заузеле и новопазар-

¹ Радина Вучетић у студији о утицају културе САД на наше друштво недвосмислено аргументује конструисање потрошачког друштва у Југославији (Vučetić 2012). Опиљив показатељ развоја модног одевања после педесетих година 20. столећа представља изложба „Мода у огледалу шездесетих“ Народног музеја Чачак, одржана 2007. године (ауторка Снежана Шапоњић Ашанин).

ски предузетници који су веома успешно попуњавали осиромашено тржиште ценовно приступачним производима од денима, пре свега фармеркама, често копирајући кројеве светски познатих брендова.

За разлику од развијених предузећа у социјализму, која су имала тимове дизајнера – креатора производних програма, мали предузетници су своје подухвате сводили на свега неколико људи који су руководили пословањем, старали се о процесу производње, пласману производа и, надасве, дизајну одевних предмета које су производили. Од почетка 21. stoleћа, како се поједини предузетници развијају, напредује и дизајн одевних предмета, делимично се мењају кројеви, али се поједини предузетници и даље инертно задржавају, уз неколико изузетака, на типичном предузетничком приступу пословању који подразумева да се све своди на једну или две особе.

МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП

Овај рад настоји да размотри како предузетници својим производима објектификују схватање тржишта, али и како граде однос према потрошачима с обзиром на постојеће односе на тржишту. Рад настоји да установи корелацију друштвеног контекста произвођача одеће и њиховог деловања као агенса у домену културе одевања, али у условима тржишта малог економског капацитета. Да би се разумела објектификација погледа на свет коју имају предузетници, превасходно се ослањам, у теоријском смислу, на Милеров концепт објектификације у домену материјалне културе и потрошње (Miller 1987, 178–217; Erdei 2008, 236–247). На основу конкретних етнографских података процес *екстернализација – алијенација – сублација* се узима као уопштени теоријски концепт да бих показао како предузетници кроз своје одевне производе комуницирају сопствена схватања света у којем живе и како њихови производи служе као медијатор односа између појединца као произвођача тих производа и апстрактне заједнице (потрошачи) којој су производи намењени. Претпоставка је да предузетници заправо екстернализацијом сопства кроз свој производни програм креирају један скуп одевних диспозиција које делују структурирајуће на изборе и стилове које потом креирају појединци у сопственом одевању.

Етнографску основу за ово разматрање једним делом представљају моја ранија истраживања предузетништва која су обављена у прве две деценије 21. stoleћа. Та истраживања су била усредсређена управо на тезу да предузетништво и предузетници имају значајну културолошку улогу, али је истраживање ипак спроведено та-

ко да превазиђе ограничења поједностављеног супстантивистичког приступа у економској антропологији (Matić 2020, 26–34). То истраживање било је засновано на полуструктурираним дубинским интервјуима с предузетницима, као и на интервјуима са запосленима код предузетника и на опсервацији понашања предузетника како би корпус података био употпуњен оним аспектима предузетништва о којима сами предузетници избегавају да говоре. Сви интервјуи су били засновани на отвореним питањима која су дозвољавала постављање низа потпитања у зависности од теме разговора и конкретне предузетничке ситуације. Такав приступ омогућио је креирање ширег предузетничког наратива, али и представе о предузетницима независно од тога како су предузетници доживљавани у јавном дискурсу.

Други извор за ово разматрање представљају предузетничке презентације сопствених производа на интернету. Тај приступ подразумева јасну дистанцу између истраживача и истраживаних, али доприноси слојевитости етнографске грађе о предузетницима. Интернет презентације не дају само увид у производни програм предузетника, већ и у њихов однос према потрошачима и о томе како они сами себе виде на тржишту. Подаци су прикупљени током претходне две године и обухватају, осим података о самим одевним предметима, податке о пореклу одеће или аксесоара који се продаје, као и увид у то како предузетници представљају себе и свој предузетнички подухват на интернет презентацијама. Ови подаци добијају посебан сазнајни квалитет кад се узму у односу на ауторефлексивне ставове које су предузетници износили у непосредним интервјуима током претходног истраживања. За потребе разматрања економског понашања предузетника на тржишту одеће узето је шест парадигматских случајева,² а њихов избор је обављен на основу врсте одеће која је у њиховом производном или продајном програму, начина презентације на интернету, представа које граде о себи и обиму присуства и трајања на тржишту. Подаци прикупљени са интернет презентација чине основу овог разматрања, чему треба додати и кратке интервјуе с два од ових шест предузетника, док податке прикупљене током претходних етнографских истраживања (који су обухватили разне форме предузетништва и делатности, а не само у домену продукције одеће) користим за ширу контекстуализацију предузетничких стратегија на тржишту.

² Број предузетничких подухвата који би спадали у домен овог рада је много већи и није могуће обухватити све њих.

ПРЕДУЗЕТНИЧКА ПРОДУКЦИЈА ОДЕЋЕ

Јунија Кавамура, ослањајући се на схватања Пјера Бурдијеа, у својој социолошкој студији о науци о моди (*Fashion-ology*) (Kawamura 2005) наглашава значај продукције, односно то да је за разумевање феномена моде неопходно истраживати производњу, дистрибуцију, ширење, усвајање и потрошњу модних предмета (видети и: Velimirović 2021, 163). Моја истраживања односа предузетништва и културе указују на то да је за разумевање културе одевања у Србији у периоду од краја 20. и првих деценија 21. столећа битно разумети продукцију одеће, као што је уосталом било битно разумети продукцију и у ранијим периодима (Velimirović 2016). Због тога у овом делу рада презентујем основне аспекте пословања појединих предузетника који се баве продукцијом одеће. Овде одмах треба рећи да је наивно претпоставити да је домаћа продукција одеће била та која је наметала неке од стилова одевања на исти начин као што то чини висока мода (*Haute Couture*).

Продукција одеће у Србији, након колапса индустрије одеће, постепено се регенерише од краја 20. столећа. Тада се јављају први предузетници који успостављају продукцију одеће, мада су неки данас успешни предузетници своју делатност у домену индустрије одеће формално регистровали и започели раније. Кад говоримо о последњој деценији 20. столећа, реч је свакако о продукцији малог обима. Предузетничка продукција одеће озбиљније се развија тек с променом друштвене, политичке и економске климе у Србији након 2001. године. Међу предузетницима који данас успешно послују у продукцији одеће има оних који су пословање започели деведесетих година, попут А. и Ј. или W. из Ариља или И. из Ивањице, као и оних који су пословање започели након 2001. године, попут предузећа К. из Ивањице или П. из Чачка.³ Код ових потоњих се уочава разлика у приступу пословању јер су предузетнички подухвати започети у другачијим економским условима, углавном као рационални економски подухвати усмерени на стицање капитала и профита, а не као начин обезбеђивања егзистенције што је био случај с првим наведеним предузетницима. Наравно, након 2001. године поједини предузетници из деведесетих година променили су концепције пословања како би најпре опстали на тржишту, а затим ушли у фазу развоја

³ Користим само почетна слова назива предузећа због тога што намера овог рада није да промовише поједине предузетнике, као и због захтева појединих испитаника да остану анонимни.

пословања. То се учача и у конструисању односа према одећи коју су производили, а пре свега у настојању да се одећа на тржиште пласира као препознатљива робна марка.

Један од примера предузетничког пословања на прелазу два транзициона периода, из 20. у 21. столеће, јесте W. из Ариља (Matić 2020, 182–190). Иако је ово предузеће формално регистровано 2004. године, његови власници, брачни пар, бавили су се шивењем одеће још током деведесетих година. Одећу су шили услужно за друге предузетнике, али су један део производа шили и продавали за своје потребе. Продаја је углавном била на пијацама и бувљацима, а тек касније у сопственим продавницама. W. је своје производе продавало и на велико по систему „кеш енд кери“, што указује на одсуство идентитета произвођача и његових производа. Иако сами власници нису имали претходне везе с индустријом одеће, кључну улогу је имала мајка власника која је била кројачица у једном друштвеном предузећу. Она је била та која је, условно речено, дизајнирала производни програм предузећа W. Тај програм био је усмерен на класичан доњи веш, мајице и сличну трикотажу, и W. није производило ништа што би на тржишту могло да се препозна као ризична роба која можда не може да нађе своје купце. Такав приступ довео је до занемаривања чињенице да се током прве деценије 21. столећа, с једним позитивним друштвеним трендом широке друштвене и економске комуникације Србије с европским друштвима, није водило рачуна о променама одевних укуса потрошача који су сада тражили другачију трикотажу. Предузеће W. није ангажовало професионалног дизајнера за одећу коју производи, већ је креативност била у рукама власникове супруге која, пак, није имала никаква формална знања у вези с дизајном одеће.

Супротно овом примеру, предузећа А. и Ј., такође из Ариља, препознала су промене на тржишту и промене захтева потрошача. Ови предузетници су технолошки развијали своју производњу, али и свој производни програм, наступ на тржишту и мењали су однос према потрошачима. Оба предузетника од својих оригиналних назива предузећа граде препознатљиве брендове. Како су оба предузећа из Ариља, малог града који је у социјализму изградио репутацију продукције квалитетног доњег веша, њихов производни програм највећим делом представља наставак ове традиције индустрије одеће. Један од предузетника у опису свог предузећа то јасно и наглашава: „Филозофија Ј. се ослања на богату историју и квалитетне материјале које као памучне нити повезујемо са провереним стварима из прошлости које сви волимо и модерним детаљима у дизајнерским решењима.“

Највећи број артикала који се производе у оквиру оба предузетничка подухвата чини памучни доњи веш, а затим пиџаме, спаваћице и сл. Оба предузећа производе и горње делове одеће, превасходно за жене (панталоне, хаљине, тренерке...), као и купаће костиме. Кад се упореде производи који спадају у доњи веш код оба ова произвођача с производима исте врсте великих модних брендова, уочава се да ариљски предузетници имају веома сведен производни програм, односно да не постоји велика разноврсност у кројевима и материјалима. И поред тога што оба произвођача наводе да су одевни предмети које производе дизајнирани, уочава се сведеност и једноставност кројева уз тек незнатне разлике међу моделима. Један од произвођача, рецимо, нуди на десетине модела доњег веша за мушкарце, али се ту ради о свега четири-пет кројева који су међусобно веома слични уз само један који се разликује. Тржишна разноврсност се код оба предузетника постиже пре свега дезенима материјала и колоритом који се користе.

Неспорно је да је у случају доњег веша, због његове једноставности и захтеване функционалности и удобности, тешко постићи велике разлике у кројевима, али се код оба предузетника сведеност модела и кројева уочава и кад је реч о горњим одевним предметима (нпр. хаљине, панталоне, тренерке), где је разноврсност знатно мања. Такав приступ производном програму указује на усмереност на конвенционалне потрошаче који њихову робу конзумирају у свакодневним приликама, без намере да је употребе за креирање личних стилова одевања. Укупан производни програм указује на усмереност на потрошаче разних узраста, што укључује и традиционалне потрошаче који користе доњи веш који се неретко у млађој популацији сматра превазиђеним (нпр. женски комбинезони или мушке дугачке гаће), мада таквог доњег веша има веома мало у понуди, тј. реч је о свега неколико артикала. Оба предузетника имају веб сајтове који су дизајнирани у складу са савременим приступима веб дизајну, и на њиховим сајтовима је могуће купити све њихове производе. Ипак, само један од произвођача је на свом сајту дао водич за величине одеће коју производе и продају. И пред чињенице да су њихови производи намењени различитим узрастима, они су на веб сајтовима приказани на веома младим манекенкама и манекенима, што је заправо уобичајена пракса у презентацији одеће, али уједно указује на циљану групу потрошача.

Предузетнички подухват П. из Чачка такође настоји да изгради јаку и препознатљиву робну марку у свету одевања на основу свог оригиналног назива предузећа чији су власници брачни пар. С друге стране, ово је један од ретких предузетничких подухвата у Србији

који настоји да егзистира на тржишту моде и да уједно буде препознатљив и аутентичан. То углавном постиже добро организованом производњом која умањује трошкове и самим тим се њихова одећа продаје по веома приступачним ценама. П. из Чачка бави се искључиво одећом за жене с намером да створи „стил који буди посебност у жени и даје јој слободу да осети љубав, сопствену моћ и женственост“. Ово предузеће у свом маркетиншком наступу експлоатише идеју феминитета. Асортиман П. обухвата све одевне предмете који су својствени женском одевању (хаљине, сукње, панталоне, тунике, мајице, блејзери итд.), као и конвенционални аксесоар (торбе, каишеви, мараме, чарапе), обућу и накит (брошеви, минђуше, наруквице итд.). За разлику од других произвођача, П. не даје податке о томе шта производе сами, а шта други производе за њих. Овде треба нагласити то да је власница уједно и главна креаторка одеће коју производе или продају. П. заправо не продаје генеричке производе који праве други и само стављају њихову робну марку, већ је све производе дизајнирао П. Осим директног бављења модном одећом, П. из Чачка себе промовише и јаком друштвеном активношћу која је усмерена на статус жена у нашем друштву, уз отворено настојање да искаже емпатију према оним женама којима је неопходна друштвена афирмација.

Предузетнички подухват К. из Ивањице послује иза звучне робне марке која је заправо изведена из презимена власника. К. не крије да је предузетнички подухват започео производњом за друге, али је с временом почео да развија своју робну марку одеће најпре за мушкарце, а потом и за жене. С друге стране, К. наводи да сада један део производног програма за њих шију други произвођачи из Србије и других држава, а прегледом њиховог веб сајта види се да је јасно наведено које предузеће шта производи, осим у случају производа који долазе из Кине где је као произвођач наведен увозник за Србију. Сопствена производња предузећа К. је започела шивењем кошуља, и оне су данас њихов доминантан производ. Осим тога, сами шију и мајице, хаљине, блузе, женске панталоне и мушки доњи веш. Истичу да се држе класичних кројева који су „обучени“ у модерно рухо, а дизајном одеће бави се ћерка власника која је школована модна дизајнерка. Код предузећа К. запажа се занимљивост да поједине артикле, пре свега кошуље, не означавају шифрама, већ им дају називе међу којима су општепозната лична имена, имена река или планина, као и имена наших значајних писаца и сликара. Сличан концепт пословања има и предузетнички подухват И. из Ивањице, с тим што се одећа на тржиште пласира као робна марка чији је назив звучи

италијански (бренд G.) и у наступу на тржишту инсистира се на повезаности с италијанском модом. Попут предузећа K., и И. део производног програма шије само (кошуље, мајице), део за њих производе други предузетници у Србији и Турској, док се део аксесоара увози из Кине. И. ипак инсистира на томе да се један део њиховог продајног програма шије у Италији. Асортиман овог предузећа је иначе усмерен искључиво на мушкарце, али у маркетиншком наступу се не наглашава маскулинитет, већ елеганција и хедонистички приступ животу.

ОДНОС ПРЕДУЗЕТНИКА ПРЕМА ОДЕВАЊУ

Сагледавање пословања наведених предузетничких подухвата у домену продукције одеће, кад условно изузмемо П. из Чачка, указује на два пословна концепта који су тесно повезани с конструисањем односа према одевању. Први концепт представља ослањање на индустрију одеће из социјализма и сасвим очекивано предузетнике који су усредсређени на доњи веш и сличне памучне производе налазимо у Ариљу, малом граду који је и пре деведесетих био познат по производњи квалитетне одеће од памука. Ови предузетници у свом маркетиншком наступу радо користе синтагму „ариљски веш“ иако не производе само доњи веш. То су тзв. породичне фирме које су на овај или онај начин повезане с индустријом одеће из времена социјализма. Као такви, ови предузетници имају уједно и породични приступ у управљању и одлучивању, што може да делује као спутавајући фактор (Stewart 2003, 384–387) не само пословања, већ, у нашем случају, и односа према одећи коју производе.

Други приступ је осетно комплекснији и представља ослањање на проверене начине пословања у свету продукције одеће који су преузети из развијених капиталистичких друштава и потом прилагођени локалном тржишту. Тај концепт пословања представља пример хибридности у домену предузетништва (Peterson 2010). Типично за овакве предузетничке подухвате јесте да они, кад се савремена индустрија моде сагледа у целини, нису велики, али имају потенцијал за развој управо ослањајући се на опште глобализацијске токове (видети: Abeles 2014, 9–60), локализоване у српској економији. Као такви они, прелиминарно може да се закључи, екстернализују општи друштвени контекст пословања у Србији. Код овог другог концепта пословања уочавамо да се предузетници с једне стране ослањају на сопствену производњу одеће која је опет континуитет с индустријом одеће у социјализму (кошуље), али је, с друге стране, њихова продукција одеће уклопљена у систем брендирања који, пак, саму произ-

водњу ставља у други план, а истиче одећу као став појединца који се поставља иза звучног имена одеће коју носи на себи (Woodward 2005). Отуда ови предузетници и граде звучне робне марке које нису само произвођачи, већ и трговци одећом коју је неко произвео за њихове потребе. Мада не увек и по њиховом дизајну јер је овде тешко утврдити да ли је реч о генеричким производима на које се ставља одређена робна марка, или о онима који се производе искључиво по захтеву власника робне марке.⁴ С обзиром на то да је и овде реч о породичним предузетничким подухватима, тешко је очекивати да је једна особа, чак и кад је школовани дизајнер у питању као у случају предузећа К. из Ивањице, у могућности да дизајнира све комаде одеће и аксесоара који се продају под називом робне марке.

Осим што су концепти пословања међусобно слични, сагледавање производних и продајних програма свих предузетничких подухвата које овде узимам као пример указује на велику сличност појединачних одевних предмета унутар сваке од препознате две групе. То је сасвим очекивано будући да је имитативност једна од кључних карактеристика предузетништва. Израел Кирзнер, један од теоретичара предузетништва, сматра да предузетништво не креира ништа ново, већ да тражи недостатке постојећег економског стања и те недостатке користи да би створило профит за себе (Kirzner 1973, 67–68; Landström 2005, 14–15). Предузетништво настоји да тржишту понуди ону робу или услуге које су оскудни и тражени, да боље искористи постојеће ресурсе и да поново успостави еквилибријум тржишне понуде и потражње. У том циљу преузима оно што су други већ креирали, и евентуално уноси одређене промене очекујући да постигне препознатљивост у тржишној ниши у оквиру које послује. У исто време на основу ставова самих предузетника, иако они то не виде тако, уочава се да је процес одлучивања у оквиру сваког предузетничког подухвата усмерен превасходно на пословање, а не толико на одећу коју производе и/или продају. И сама идеја да предузетник нешто производи сам, а нешто производе други за његове потребе уопште није нова. Она постоји одавно, с напуштањем концепта фордизма и усвајањем идеје о флексибилној акумулацији у капитализму (Harvey 1990, 125–172), у многим другим индустријама попут електронске, аутомобилске, хемијске, индустрије намештаја или козметике итд.

⁴ Предузетници или и сами не знају да ли је реч о генеричким производима (ређе) или то знају (чешће) али крију из чисто економских разлога, односно због конкурентности на тржишту.

У домену одевања стога од таквих предузетника не треба очекивати креирање радикално другачије, оригиналне одеће. Самим тим теза, коју сами наглашавају, о дизајну одеће који омогућује креирање индивидуалних стилова управо помоћу њихове одеће остаје веома упитна. Дизајн одеће коју производе или продају у великој мери је унифициран (отуда и претпоставка о генеричким производима) и свеприсутан је у незнатним варијацијама на тржишту. Преузимање нечијих идеја је у индустрији одевања уобичајена и чак и када расправља о моди Кавамура (Kawamura 2005, 20–31) указује на имитативност. У савременом либералном капитализму таква имитативност се правда захтевима тржишта, али Кавамура указује на разне друштвене факторе попут настојања нижих друштвених слојева да имитирају елиту или да се одећом изрази класна припадност, настојања да се буде усклађен с другим члановима друштва и да се исказе групна припадност, тежња за удобношћу и практичном одећом. Кавамура поред осталог наводи и Зимелово схватање да је мода заправо средство друштвеног уједначавања, а да промене имају сврху креирања разлике у временској димензији и међу класама унутар друштва.

Предузетници који стоје иза подухвата који су узети у овом раду свакако не познају теоријске концепте које је разматрала Кавамура, и сагледавање њиховог пословања и начина одлучивања указује на други аспект имитативности, оне која се у економском контексту јавља унутар предузетништва. Одсуство иоле већег степена оригиналности дизајна одеће коју производе или продају још више наглашава имитативност у тзв. култури предузетништва. Непосредан увид у процес одлучивања предузетника указује на то да су они формално усмерени на свој производни програм и на избор модела који ће бити у производњи и продаји. С друге стране, уочава се да се избор креће у оквиру коначног броја варијанти постојећих модела или кројева и да је јасно субординиран њиховим увидом у тржиште и схватањима како ће нека одећа да буде прихваћена на тржишту. С обзиром на то да је овде реч о породичним предузетничким подухватима, одлучивање о самој одећи подређено је, уопштено речено, обезбеђивању егзистенције и уједно индиректно подлеже свим предностима и ограничењима укључивања сродничких односа у пословање. Алекс Стјуарт (Stewart 2003. и 2010) показује да сроднички односи, с једне стране, могу да пруже једноставно и повољно обезбеђивање ресурса, пре свега капитала и људских ресурса, док с друге стране респонсибилност на традицијске сродничке захтеве може да делује спутавајуће или да из предузетничког подухвата из-

влачи акумулирани капитал који је намењен развоју (в. Матић 2020, 102–107, 243–252). Узимајући све ово у обзир, идеја о дизајну одеће често се своди на избор већ креираних производа уз тек незнатне измене дезена или детаља, док преовлађује праћење уобичајених матрица конвенционалне индустријске продукције одеће која је уобичајена на тржишту и осигурава стицање профита и акумулације капитала. Кроз имитативност у предузетничкој парадигми, предузетници које сам узео као пример заправо подражавају имитативност из модне парадигме која се односи на опонашање модела елитних модних кућа.

У предузетничкој парадигми имитативност је важан концепт који обезбеђује избегавање или ублажавање ризика и неизвесности. У случају предузетника А. и Ј. уочавамо једну специфичност у имитативности, која се формално испољава као настављање традиције продукције квалитетног памучног доњег веша. Тај доњи веш се данас свакако разликује од оног који је произвођен у социјализму кад је изграђен концепт високог квалитета, а имитира се сама идеја о продукцији доњег веша управо у граду који је раније стекао репутацију продукције квалитета. Такав приступ може да се схвати као објектификација идеје о избегавању ризика у нестабилним економским условима. Отуда не чуди то што поменути предузетници имају готово идентичан производни и продајни програм који, како сам већ навео, не познаје већа одступања од кројева који су својствени савременом тржишту. Сами кројеви, као и маркетиншка промоција производа указују на то да њихов производни програм настоји да објектификује идеал младе савремене особе, превасходно жене, која цени удобност и елеганцију у свом интимном одевању, али продукција веша класичних савремених кројева уједно објектификује идеју о скромној особи која није спремна да испољава било који вид изузетности у одевању. У контексту нестабилне економије, продукција класичних и широко прихваћених кројева заправо обезбеђује широко тржиште и извесност у пословању. Такав приступ у продукцији одеће неспорно објектификује предузетничко схватање тржишта, али уједно и њихово схватање односа савремених потрошача према одећи и одевању. У расправи о предметима и значењу ствари Данијел Милер (Miller 1994, 409–415) се осврће на трајност и пролазност (или привременост, краткотрајност) као два могућа односа према материјалним добрима и уједно узима управо одевање као пример односа пролазности. Продукција одеће предузетника готово да уопште не садржи доњи веш и другу одећу намењену старим људима. То се чини парадоксалним у друштву које је, статистички гледано, ре-

лативно високе просечне старости. С друге стране, предузетничко искуство на тржишту научило их је да старији људи осетно мање купују одећу јер нису склони сталним променама и према стварима имају однос трајности. Својим приступом према производном или продајном асортиману који нуде на тржишту предузетници објектификују идеалног циљаног потрошача као млађу особу која према материјалним добрима гради однос пролазности или привремености, која је заправо прихватила концепт хиперпотрошње. Такве особе су бољи потрошачи који одећу купују много чешће. Овај приступ потрошачу је можда још израженији код друге групе предузетника, оних који послују под окриљем звучне робне марке. На основу њихових интернет презентација може се рећи да они својим асортиманом објектификују особу која тежи удобности и лежерности, уз одређену дозу елеганције, чиме заправо прихватају трендове у одевању које диктира модна индустрија високо развијених потрошачких друштава (где се по правилу Италија узима као апсолутни идеал). Због тога у њиховом производном и продајном асортиману нема одеће намењене крупнијим или гојазним особама, а које нису реткост у нашем друштву.

С друге стране, као антитеза приступима одевању и пословању код наведених предузетника, јавља се П. из Чачка. Овај предузетнички подухват, чак и ако други производе за њих, изражава висок ниво креативности у продукцији одеће намењене жени. У настојању да афирмише жену као снажну и самосвојну личност у друштву које напросто не зна како да се носи с рецидивима традицијског изразито патријархалног поретка, П. се декларише као неко ко омогућава жени да себе објектификује управо кроз одећу коју јој та робна марка пружа. Њихова одећа има висок ниво оригиналности који је доступан по релативно приступачним ценама великом броју потрошача, чиме би требало да се омогући жени да објектификује своју посебност, слободу, стил и женственост. Конструкција таквог односа према жени подржана је многим активностима у локалним заједницама или укупном друштву које су, како сам већ навео, усмерене ка друштвеној афирмацији жена.

ЗАВРШНО РАЗМАТРАЊЕ

Један од значајнијих теоретичара предузетништва, Јозеф Алојз Шумпетер, расправљао је о предузетнику као културном агенсу (Schumpeter 2003, 131–134). Праксе понашања и пословања које предузетници непосредно исказују (Матић 2020, 171–201), као и представе које у друштву постоје о њима (Trifunović 2015), без обзира на то да ли

су оне позитивне или негативне, неспорно показују културну улогу предузетника. Сходно Шумпетеровом схватању, предузетник може да буде културни агенс индиректно или директно. У првом случају он својим новостеченим економским, друштвеним, па и политичким статусом, као и потражњом за луксузном робом креира стил живота који посредно код других чланова друштва може да постане императив и подстакне их да мењају свој начин живота. С друге стране, у настојању да се позиционира на тржишту предузетник може другим члановима друштва да понуди нову или другачију робу или услуге и да тиме директно утиче на креирање другачијих стилова живота и образаца понашања који се екстернализују кроз ту робу или услуге.

Продукција одеће у случају овде разматраних предузетника управо показује како делује Шумпетеров принцип директног предузетничког утицаја на стилове живота у друштву. Овде предузетници имају и важну улогу да у општим токовима глобализације – у једном друштву које је имало веома развијену модну индустрију у социјализму и потом економски девестирано на крају 20. столећа (видети: Vonfiglioli 2019) – обаве доместификацију одеће и стилова одевања који су створени у другим друштвима и културама. Кад говоримо о одећи, јавља се и једна битна околност, а то је чињеница да је одећа у непосредном контакту с телом и стога долази до прихватања одеће као дела сопственог тела (видети: Woodward 2005; Entwistle 2001). Држећи се концепта имитативности као усмеравајуће стратегије, предузетници, дакле, или преузимају кројеве за одећу коју сами производе или чак на тржишту преузимају готове производе које потом само продају у оквиру својих робних марки. Осим што тако непосредно увозе стилове одевања као конструкте из других култура, а претходно преуевши и сâм концепт пословања од истих тих култура, предузетници локалној култури нуде, или намећу, шире стилове живота и изван културе одевања, који подразумевају конкретне обрасце понашања помоћу којих се, како наводе Милер и Вудвард (Miller 1994; Woodward 2005), објектификују лични или групни идентитети. Кроз такво деловање предузетника, глобални (европски) модни кројеви, одећа или стилови одевања постају одомаћени на нашем тржишту и упорним присуством на тржишту почињу да се прихватају као нормалност. Од овога донекле одступају предузетници попут овде узетог примера П. из Чачка који наводи да у великој мери сам креира одећу и аксесоар. Међутим, ни такви предузетници нису независни од глобалних (пре свега европских) модних трендова, већ су њима снажно инспирисани, што је током истраживања посредно изразио и сам предузетник (С. из Чачка).

Концептуализовањем производног и продајног асортимана, предузетници заправо екстернализују сопствено или, чешће, прихваћено туђе схватање разних карактеристика одеће и одевања као што су елеганција, удобност, практичност, колорит, гламурозност, лежерност итд., као и схватање у којим комбинацијама те карактеристике могу да се понуде или наметну потрошачима. Осим тога, треба имати на уму и то да се разна одећа и, пре свега, стилови одевања у савременом друштву не намећу само тржишно, већ и посредством развијених форми (једносмерне) комуникације као што су медији, веб сајтови, друштвене мреже, видео-блогови итд., мада иза тога превасходно стоје тржишни интереси. У таквом тржишном и друштвеном контексту постоји упитаност о слободи креирања укуса потрошача. Овде може да се говори о томе да предузетници својим схватањима карактеристика одеће намећу, или настоје да наметну, укус потрошачима при чему може да се претпостави да постоји предузетничка имагинација да потрошачи најчешће нису свесни те наметнутости. Понудом конкретне одеће на тржишту намећу се конкретни стилови одевања, а разна средства друштвене комуникације предузетници најчешће користе да оправдају те стилове, чиме се циљано тежи креирању одевних укуса великог броја потрошача. Тако посматрано предузетничко функционисање на тржишту одевања можемо да схватамо као културни агенс који непосредно утиче на културу одевања.

Литература

- Abeles, Mark. 2014. *Antropologija globalizacije*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Bonfiglioli, Chiara. 2019. *Women and Industry in the Balkans. The Rise and Fall of the Yugoslav Textile Sector*. London: I. B. Tauris.
- Entwistle, J. 2001. "The Dressed Body." In *Body Dressing*, edited by J. Entwistle and E. Wilson, 33–58. Oxford: Berg.
- Erdei, Ildiko. 2008. *Antropologija potrošnje*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Eriksen, Thomas Hylland. 2007. *Globalization: The Key Concepts*. Oxford and New York: Berg.
- Harvey, David. 1990. *The Condition of Postmodernity*. Cambridge and Oxford: Blackwell.
- Kawamura, Yuniya. 2005. *Fashion-ology: An Introduction to Fashion Studies*. Oxford: Berg.
- Kirzner, Israel M. 1973. *Competition and Entrepreneurship*. Chicago: University of Chicago Press.

- Landström, Hans. 2005. *Pioneers in Entrepreneurship and Small Business Research*. Boston: Springer.
- Matić, Miloš. 2020. *Preduzetništvo i kultura*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu / Dosije studio.
- Miller, Daniel. 1987. *Material Culture and Mass Consumption*. Oxford: Blackwell.
- Miller, Daniel. 1994. "Artefacts and the Meaning of Things." In *Companion Encyclopedia of Anthropology*, edited by Tim Ingold, 396–419. London: Routledge.
- Peterson, Mark Allen. 2010. "Agents of Hybridity: Class, Culture Brokers, and the Entrepreneurial Imagination in Cosmopolitan Cairo." In *Economic Action in Theory and Practice: Anthropological Investigation, Research in Economic Anthropology*, vol. 30, edited by Donald C. Wood, 225–256. Bingley, UK: Emerald Group Publishing Limited.
- Schumpeter, Joseph A. 2003 [1912]. "The Theory of Economic Development." In *Joseph Alois Schumpeter – Entrepreneurship, Style and Vision*, edited by Jürgen Backhaus, 61–116. New York: Kluwer Academic Publishers.
- Stewart, Alex. 2003. "Help One Another, Use One Another: Toward an Anthropology of Family Business." *Entrepreneurship Theory and Practice* 27 (4): 383–396.
- Stewart, Alex. 2010. "Sources of Entrepreneurial Discretion in Kinship Systems." *Advances in Entrepreneurship, Firm Emergence and Growth* 12: 2–36.
- Trifunović, Vesna. 2015. „Preduzetnici u očima društva: o uzrocima negativne percepcije preduzetnika na primeru komentara čitalaca elektronskih medija u tranzicijskoj Srbiji.“ *Etnoantropološki problemi*, n. s. 10 (1): 165–185.
- Velimirović, Danijela. 2012. „Novi izgled za 'Novu ženu' (1945–1951).“ *Etnoantropološki problemi* 7 (4): 935–955.
- Velimirović, Danijela. 2016. „Ekonomija nestašice: proizvodnja, potrošnja i distribucija odeće u socijalističkoj Jugoslaviji u doba dirigovane ekonomije (1945–1951).“ *Etnoantropološki problemi* 11 (2): 539–558. <https://doi.org/10.21301/eap.v11i2.11>
- Velimirović, Danijela. 2021. *Kible, baklave i fistani*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Vučetić, Radina. 2012. *Koka-kola socijalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Woodward, Sophie. 2005. "Looking Good: Feeling Right – Aesthetics of the Self." In *Clothing as Material Culture*, edited by Susanne Küchler and Daniel Miller, 21–39. Oxford: Berg.

Примљено/Received: 16. 08. 2025.

Прихваћено/Accepted: 22. 04. 2026.

DOI: <https://doi.org/10.2298/GEI2601207L>

UDC: 050“1936/1940“ (497.11:44)

оригинални научни рад

ЕМИЛИЈА ЉУТИЋ

Институт за књижевност и уметност

emilijajutic09@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-5455-6776>

Слика Француске и рецепција француских друштвених, културних и еманципаторских идеја у часопису *Жена данас* (1936–1940)

У раду се анализира слика Француске и рецепција француских идеја у часопису *Жена данас* (1936–1940). Методолошки оквир рада подразумева примену теорије рецепције, имаголошког приступа, помног читања текста и транслатологије. У првом делу студије испитује се представа положаја жене у француском друштву и анализирају се текстови преузети из француских листова. У другом делу рада проучава се функција вести о догађајима из Француске на страницама часописа *Жена данас*. Потом се тумачи књижевност преведена с француског језика кроз призму уређивачке политике часописа. Трећи део студије бави се рецепцијом француске кинематографије и слике женских портрета Францускиња. У раду се долази до закључка да се дискурс о Другоме мења током излагања часописа, од идеализације и стереотипизације до дестабиловања стереотипа који владају о француском друштву.

Кључне речи: *Жена данас*, слика Француске, имагологија, рецепција француских идеја, положај жене у Француској, француска преводна књижевност

The Image of France and the Reception of French Social, Cultural, and Emancipatory Ideas in the Magazine *Žena Danas* (*Woman Today*) (1936–1940)

The paper analyzes the image of France and the reception of French ideas in the magazine *Žena danas* (*Woman Today*) during the period 1936–1940. The methodological framework of the study involves the application of reception theory, method of imagology, close reading, and translatology. The first part of the study explores representations of women's status in French society and analyses texts reprinted from French magazines. The second part of the paper examines the function of reports on political and social developments in France as presented in *Žena danas*. Literature translated from French is interpreted through the prism of the journal's editorial policy. The third part of the study deals with the reception of French cinematography and the image of female portraits of French women. The paper concludes that the magazine's discourse on the Other evolves over time, from idealization and stereotyping to a destabilization and critique of the stereotypes structuring French society.

Keywords: *Woman Today*, image of France, imagology, the reception of French ideas, women's position in France, French translation literature

УВОД

Комунистичка партија Југославије, чије је деловање у Краљевини Југославији било илегално, успоставила је везе с чланицама левих феминистичких народнофронтовских часописа. Како су ове везе биле разгранате, циљ овог рада је да испита континуитет друштвено-политичких и културних веза с Француском у периоду излажења часописа *Жена данас* (1936–1940). Пажљивим читањем и тумачењем одабраних текстова кроз призму рецепционистичке теорије Ханса Роберта Јауса (Hans Robert Jaus) анализира се начин на који уредништво директно утиче на постојање француских идеја и садржаја у часопису. Полази се од Јаусове тезе да „[у] троуглу аутор – дело – публика последња не представља само пасивни део, ланац пуких реакција, већ и енергију која твори историју“ (Jaus 1978, 57). Другим речима, [и]сторијски живот књижевног дела незамислив је без активног учешћа његовог адресата“ (Jaus 1978, 57). Како је теорија рецепције парцијална методолошка рефлексција, како и сам теоретичар

истиче (в. Jaus 1978, 350), методолошки оквир у овом раду укључује и имагологију. Имагологија представља посебну истраживачку грану компаративне књижевности која „изучава представе странца (хетеро-слике) и представе сопствене националне, етничке, културне групе (ауто-слике)“ (Pageaux et al. 2022, 8), како у књижевним текстовима, тако и у другим културним производима. У овако постављеним теоријским координатама анализирани су сви текстови о Француској у двадесет девет бројева прве серије часописа *Жена данас*. Како је велика учесталост текстова о Француској у оквиру корпуса, у раду су представљени они текстови који највише доприносе разумевању слике Француске и рецепције француских идеја. Стога је циљ овога рада да пружи додатне увиде у оквиру постојећих мултидисциплинарних проучавања часописа.

БИБЛИОГРАФСКИ ПОДАЦИ И ПОКРЕТАЊЕ ЧАСОПИСА

Часопис *Жена данас* изашао је први пут у јесен 1936. године.¹ Првих двадесет и девет бројева објављени су у периоду од 1936. до 1940. године и чине прву серију часописа. Тридесети број заплешен је у новембру 1940. године, након чега је часопис забрањен. Наредни број (31) појавио се три године касније, у време Народноослободилачког рата. Од почетка излажења часописа до 1938. године дужност главне уреднице вршила је Радмила Љ. Димитријевић, потом је на њено место дошла Олга Тимотијевић. Од почетка 1940. године до забране листа, уреднице часописа биле су Мира Вучковић и Љерка Бабић. Редакцију часописа чиниле су искључиво жене, односно младе симпатизерке Комунистичке партије и чланице СКОЈ-а (в. Варац & Simić 2024, 30–50).

Од 1929. године, у Краљевини Југославији успостављен је режим Шестојануарске диктатуре. Поред укидања Видовданског устава из 1921. године, распуштања Народне скупштине, краљ Александар забранио је и политичке партије. Највише су прогоњени чланови (илегалне) Комунистичке партије Југославије, забрањене 1920. године. У таквим околностима и организовани рад са женама био је онемогућен (Кестман 1979, 197). Како би одржала своје деловање и утицала на просвећивање и организовање жена, Комунистичка партија је оснивала легалне организације за окупљање жена и покренула

¹ Библиографски подаци доступни у: Уводник. *Жена данас, фойшојийско издање*. 1966. Костић, Лариса, Аћимовић, Емилија. *Жена данас (1936–1940): библиографија*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021.

женске листове (Кесман 1979, 318–319).² Ипак, темељи за изградњу револуционарне свести код младих жена, већином студенткиња, постављени су нешто раније, и везују се за студентске и народне демонстрације 1931. године (Mitrović 1959, 413). Револуционарни и покретачки дух младих жена огледао се у самоиницијативним интервенцијама попут формирања Омладинске секције у оквиру Женског покрета, а затим и идеје о концепцији часописа *Жена данас* (Mitrović 1959, 414, 415) (в. Grubački 2024, 111–120). Потом су се 1936. године, на ширем састанку чланова КПЈ-а, СКОЈ-а и симпатизера Партије, одвијале припреме за излажење часописа и утврђивање његове уређивачке политике (Кесман 1979, 360).

ПРОГРАМ ЧАСОПИСА

Часопис представља средство буђења и развијања политичке свести жена Југославије, те подстрек у борби за права и равноправност жена. Поред тога, часопис се залаже за борбу против фашизма, за демократију и мир (*Жена данас* 1966, VI). Како истиче С. Бараћ, *Жена данас* „била је део једног аутономног интернационалног женског покрета који почиње оснивањем Светског комитета жена против рата и фашизма (1934)“ и сходно томе „треба [је] читати унутар мреже коју чине леви феминистички народнофронтски часописи“ (Вагац 2022, 26).

О умрежености *Жене данас* у један шири контекст сведочи и чланак Габријеле Дишен (Gabrielle Duchêne), „Ново поље рада за жене“, у коме се истиче значај повезивања жена читавог света путем Комитета женских организација за мир и разоружање, Светског комитета жена против рата и фашизма и Међународне лиге жена за мир и слободу (1/1936, 1). У поменутом тексту, тадашња председница Светског комитета жена против рата и фашизма поздравља појаву новог женског часописа, а уједно и саопштава вести с великог конгреса у Бриселу, позивајући жене да се укључе у борбу за мир.

² КПЈ је у циљу остваривања већег утицаја на жене и њиховом укључивању у партијски рад основала легалне организације попут Омладинске секције женског покрета, Удружења студенткиња, „Словенске дружине“ у Храстнику, Друштва за просвјету жене у Хрватској, женске набављачке задруге у Београду, Скопљу и Битољу (Кесман 1979, 318, 349, 353, 354, 357).

ПОЛОЖАЈ ЖЕНЕ У ФРАНЦУСКОМ ДРУШТВУ

Репортажа о Међународној изложби уметности и технике савременог живота у Паризу 1937. године повод је за чланак који му следи у седмом броју *Жене данас* под насловом „Какво место има жена на изложби?“ (7/1937, 4). На поменутој изложби у Паризу жена прелази из пасивне посматрачке улоге у активну улогу излагачице, односно осваја јавни простор.

На први поглед делује да се жене у Француској налазе у далеко бољем положају од читатељки *Жене данас*. Па ипак, овакав идеализовани дискурс прави заокрет када Владимир Св. Симић, тадашњи председник Адвокатске коморе, пише о женском праву гласа. Податак да су у 1937. години жене и даље искључене из француског политичког живота уређеног на људским слободама представљен је као „само један недостатак који не мења карактер народне владавине као система који је у употреби у Француској“ (7/1937, 4). У тексту се даље истиче да је предуслов за добијање права гласа код жена управо буђење политичке свести као и њихова организована борба за тај циљ.

У чланку насловљеном „Удатим женама у Француској призната је пословна способност“ (11–12/1938, 4), Војка Демајо подробно извештава о положају жена у Француској. Поднаслов додатно објашњава да се не ради о победи Францускиња, већ само о једној од етапа у њиховој борби за права. Наиме, од 1937. године, удатој жени није било потребно одобрење мужа да би обављала правне послове само под условом да је у питању њена лична имовина (11–12/1938, 4). Муж је задржао пуно право у одређивању места становања, о избору женине професије и жениним правним радњама уколико би проценио да нису биле повољне по брак. Затим, „муж једини има права и власт над својом децом“, док мајка нема никакву (11–12/1938, 4). Војка Демајо и сама запажа у којој мери је нови закон оставио жену у неравноправном положају према мушкарцу у Француској. Поред тога, овај чланак указао је на илузију да Францускиње уживају плодове демократије своје земље.

Францускиње су представљене као позитиван пример тога како се треба понашати кад је рат на помолу, о чему говори чланак у оквиру рубрике кратке вести насловљен „У Француској се живо ради на организацији жена за одбрану земље“ (21/1939, 6). Једна од предводница те акције позива Францускиње да се уједине у одбрани њихове земље. Како би избегла отворени позив на мобилисање жена за одбрану земље, она наводи један догађај у Америци када се „половин[а]

једне нације [ангажовала] у једном гесту моралне одбране“ (21/1939, 6). Реч је о неименованом глумцу кога су бојкотовале солидарне жене у Америци, будући да је „превршио меру неморала или грубости“.³

На страницама двадесет првог броја часописа *Жене данас*, Митра Митровић објављује чланак „Жене у француској револуцији“ (21/1939, 11–12). Позивајући се на чувеног француског историчара Мишлеа (Jules Michelet), ауторка текста пише о периоду корених друштвених и политичких промена у Француској.⁴ Међутим, она сматра да треба нијансирати формулацију да су жене с краја 18. века биле „авангарда револуције“ (21/1939, 11–12).

У тексту су издвојене неке од предводница похода на Версај, као што су Роза Лакомб (Rose Lacombe) и Теруан де Мерикур (Théroigne de Méricourt), о којима је писао и Мишле у својој књизи. Митра Митровић издваја и Олимп де Гуж (Olympe de Gouges), једну од првих француских феминисткиња и кључних фигура у покрету жена за еманципацију.

Једна од боркиња Француске револуције добија засебан чланак у двадесет петом броју *Жене данас* под називом „Роз Лакомб : једна заборављена жена – борац Француске Револуције“, а чланак потписује Аугустина „Густи“ Јирку (Augustina Gusti Jirku) (25/1939, 9). Текст доноси и податке о положају жена у време Комуне: оне су могле „присуствовати јавним скуповима и светковинама са мужем и децом на одређеним трговима и усто плести“ (25/1939, 9).

Имаголошки текст, према Пажоу, треба посматрати „као сведочанство, документ о страним земљама: потребно је схватити како се пише текст, што је истовремено и дескриптивни и когнитивни процес: шта је речено – или шта је прећутано – о култури Другог“ (Pageaux et al. 2022, 50). На примеру претходно поменутих текстова Митре Митровић и Аугустине Јирку уочава се друго лице Француске, дуго прећутквани неповољни положај жена у Француској, о коме се пише тек од 1938. године у *Жени данас* и тиме се прекида дискурс „фатаморгана“ и „фантазма“ француског друштва. Уочава се свест уредништва о сложености женског питања у Француској, о чему сведочи синхронијски и дијахронијски приступ у текстовима *Жене данас*. Начелно, чланци ове врсте објављени су поводом помака и победа у

³ Податак о овом догађају говори о континуитету злоупотребе моћи од стране мушкараца, али и о једном од ранијих облика јавне женске солидарности и отпора.

⁴ Ради се о Мишлеовом делу *Les Femmes de la révolution* (*Жене револуције*) из 1854. године.

борби за еманципацију и права жена у Француској. Ипак, скреће се пажња на тада још увек нерешено сифражетско питање и неједнака права с мушкарцима. Направивши отклон од идеализованог тумачења, ауторке и аутор указују на поља будуће борбе (како у култури Другог, тако и у сопственој).

Током имаголошког проучавања треба обратити пажњу на анахроне слике и „разумети коју друштвену функцију тај анахронизам може да има“ (Pageaux et al. 2022, 59). Дакле, наведени текстови о Француској револуцији поседују више друштвених функција. Прво, прожети су декларативним феминистичким дискурсом: они подстичу читатељке *Жене данас* на борбу за њихова политичка и грађанска права. Друго, евоцирање Француске револуције на страницама *Жене данас* јесте вид криптичне поруке комунистичког покрета у контексту одбацивања старог режима. Треће, француски историјски контекст, односно „анахроне слике“ имају за циљ да представе еманципаторску борбу као нелинеарни процес обележен дисконтинуитетима који захтева истрајност и стрпљење. На крају, треба подвући да слике и представе о Француској револуцији на страницама часописа излазе из оквира идеализације тог преломног догађаја у француској историографији захваљујући родној перспективи ауторки текстова *Жене данас*.

ТЕКСТОВИ ПРЕУЗЕТИ ИЗ ФРАНЦУСКИХ ЛИСТОВА

Први текст преузет из француског листа може се срести већ на трећој страни првог броја *Жене данас* (1/1936, 3). Реч је о сифражетском листу *Францускиња* (*La Française*) гђе Бруншвиц (Cécile Brunschvicg), како је и назначено у уводном делу текста. Овај чланак преноси мишљење гђе Пламинкове (Františka Plamínková), тадашње сенаторке Чехословачке, о значају „позива“ за жену. Она пре свега истиче значај рада за лични и друштвени живот жене (1/1936, 3).

У истом (првом) броју *Жене данас* објављен је текст „Невине“ преузет из француског листа *Маријана* (*Marianne*), ауторке Жилијете Парри (Juliette Pary).⁵ Чланак „Невине“ је репортажа „о побуни девојака у једном Дому за малолетнице крај Париза“ (1/1936, 16–18). У тексту су приказане судбине девојака које су интерниране у „приватне домове за спас и збрињавање жене“ Булоњ и Пикпис. Текст говори о нехума-

⁵ Број часописа Маријана из кога је преузет чланак „Невине“ доступан је у електронској форми: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k7642154g/f12.image.r=Boulogne%20Juliette%20Pary?rk=21459;2>

ним условима заточеништва ових девојака с једне стране, а с друге, о немоћи надзорница да спрече побуне корисница пансионата.

Поређење оригиналног текста и његовог превода у *Жени данас* доноси значајне увиде у функционисање уређивачке политике часописа. Уредништво *Жене данас* одлучило је да избаци последњу целину оригинала који носи поднаслов „Роème pédagogique” („Педагошка поема”). Поднаслов је епоним дела знаменитог совјетског педагога Антона Макаренка (Антон Семёнович Макаренко). У *Педагошкој џоелу*. Жилијета Пари пише у својој репортажи како је Макаренко успео својом револуционарном методом да од бивших криминалаца створи пољопривреднике, раднике, интелектуалце. Уместо затвора, ауторка даје предност Макаренковом радном логору (*Marianne*, 207/1936, 12). Последњи поднаслов, такође избачен у српском преводу, гласи „Les courables” („Кривци”). У овом делу Ж. Пари као главног кривца види државу и њен окоштали систем. Оваква стратегија прекрајања преузетог текста није случајна и говори о поступцима уређивачке политике часописа *Жена данас*.⁶ Укључивање директног напада Ж. Пари на власт, те њено преиспитивање државног затворског система, уредништво је проценило ризичним потезом и стога је прибегло аутоцензури.

Оваква компаративна анализа указује на знатне разлике у рецепцијама оригиналног и преводног текста у *Жени данас* (у нашем случају то је чланак „Невине”). Наиме, уочава се повезница између ауторитарног режима Краљевине Југославије и механизма ускраћивања информација. Преводни текст, подвргнут процесима (ауто)цензуре информише читатељке само о проблему у раду институција за збрињавање малолетница, али не пружа увиде у могућа решења проблема, нити у анализе његовог узрока, као што то чини оригинални текст.

У седмом броју излази текст „Мама, ја сам гладан!” (7/1936, 12–13), такође преузет из француског часописа. У чланку је истакнуто да се ради о преводу с француског језика, али аутор и часопис из кога је текст преузет нису познати. Овај текст чини тематску целину с осталим текстовима у овом броју („Дечије царство у Луксембуршком парку”, репортажа „Деца улице” (7/1937, 16) и чланак „Економско стање и успех у школи” (7/1937, 16). Дакле, текст не представља

⁶ Проучавање живота и дела Антона Макаренка као и његова идеолошка афилијација би подробније објаснила овакав поступак уредништва *Жене данас*, међутим такав подухват превазилази обим овога рада.

слику француског културног подручја, нити има функцију упознавања читатељки с француским идејама. Избор чланка произлази из уредничке стратегије груписања тематски сродних прилога. У овом конкретном примеру реч је о теми сиромаштва и последица које оно има по децу што је била важна и актуелна тема краја тридесетих година прошлог века.

ВЕСТИ О ДОГАЂАЈИМА ИЗ ФРАНЦУСКЕ

Кратке вести у *Жени данас* доносе податке о разнородним догађајима широм света, а Француска је, поред осталих земаља, редовна тема ове рубрике. У циљу јасније анализе садржаја, догађаји о којима се извештава у *Жени данас* разврстани су у три категорије: 1) вести о конференцијама, петицијама и организацијама, 2) вести о културној сцени у Француској и 3) вести о еманципацији жена у Француској.

1) Конференције, петиције, организације

Уредништво редовно извештава о конференцијама, петицијама и удруживању жена у различите организације зарад побољшања њиховог положаја или пропагирања пацифистичких идеја. Навешћемо низ таквих примера из рубрике „Кратке вести“: Лига мајки и васпитачица за мир упутила је захтев властима у Паризу „да се одмах сазове једна велика интернационална конференција која би учинила крај [...] општој несигурности споразумом између народа са добром вољом и сарадњом против оних који би хтели да наруше мир“ (2/1936, 6), затим (чланак преузет из *Полиџике*) о клубу девојака основаном у Паризу „који имају за циљ да се боре против рата и фашизма“ (4/1937, 4). Чланак насловљен „Француске жене у акцији“ преноси захтеве за „равноправност у економском, грађанском и политичком погледу“ (5–6/1937, 12) бројних женских организација на састанку Комитета за одбрану жене. У Француској је основана Женска комисија светског сабора за мир (8/1937, 17), затим „Комитет француског филма за помоћ деци“ прихваћеној у Француској услед Шпанског грађанског рата, одржана је годишња скупштина „Удружења за побољшање судбине жена“. Значајна промена пацифистичког дискурса се хронолошки подудара са надолазећим ратом, па се у двадесет првом броју налази кратка вест под насловом „У Француској се живи ради на организацији жена за одбрану земље“ где једна од предводница акције објашњава неопходност борбе, са свешћу да се то коси са дугогодишњом пацифистичком идеологијом (21/1939, 6). У *Жени данас* стиже и вест о два конгреса. Први је „конгрес за зашти-

ту деце и сузбијање депопулације“, а други конгрес је „Савез младих девојака Француске“ на коме се број делегаткиња увећао четири пута (22/1939, 2). Затим, извештава се о догађају из Морбијана, округа Француске, када су жене упутиле писмо председнику владе захтевајући грађанску и политичку равноправност за жене (23/1939, 2). Одржан је и Светски конгрес религија у циљу борбе против верске и расне нетрпељивости (23/1939, 2). Часопис преноси вест о француским авијатичаркама, затим захтев француских радничких синдиката да се шпанске избеглице приме на рад у фабрикама ратног материјала чиме се постиже двострука корист: убрзано наоружање Народне одбране и обезбеђивање зараде и слободе избеглицама по логорима (23/1939, 2). Најзад, у двадесет трећем броју најављен је конгрес Интернационалне лиге за ново васпитање на коме ће се говорити о методама за реализацију „идеала демократије путем васпитања и наставе“ (23/1939, 2).

Овако приказани догађаји из Француске у рецепционистичком кључу Ханса Роберта Јауса имају „*групповојворну* функцију која је у конкуренцији са другим уметностима и друштвеним снагама припала књижевности [односно у овом случају штампи] у еманципацији човека [женâ] из његових природних, религиозних и социјалних веза“ (Јаус 1978, 88). Јаус истиче да „достигнуће књижевности треба тражити управо тамо где се књижевност не исцрпљује у функцији *ѝриказивачке* уметности“ (Јаус 1978, 88). Стога се на примеру организовања и удруживања жена у Француској путем конференција, петиција и организација, читатељкама *Жене данас* даје добар пример деловања зарад побољшања положаја жена, васпитања и бриге о деци, те рада на одбрани земље. Хронолошки след догађаја и вести из Француске пружа увид у постојање континуиране борбе жена у Француској у циљу побољшања њиховог положаја. Избор уредништва да прикаже ове догађаје има јасну комуникативну функцију: позивање читатељки на деловање кроз опонашање француског модела. Односно, представа удруживања жена у Француској у *Жени данас* објашњава се имаголошком тезом да је „[д]руги [...] оно што нам омогућава да мислимо... другачије“ (Pageaux et al. 2022, 33).

На крају, анализом ових примера запажа се повезаност друштвених структура и периодичких публикација. У преломним тренуцима француске историографије, односно током надоласећег рата, у чланцима долази до промене дискурса. Пацифистички дискурс, који је био присутан од оснивања часописа, почев од 1939. године преобликује се у мобилизаторски дискурс.

2) Културна сцена у Француској

Иако *Жена данас* није жанровски одређена као првенствено књижевнo-уметнички часопис, француска културна сцена, а нарочито женска постигнућа у културној сфери су детаљно пропраћене на страницама овог листа.

Податке о културно-уметничкој сцени доноси, на пример, чланак о библиотеци која садржи „дела и документа о чисто феминистичким и женским питањима“ како би знања о женском питању била доступна свима (5–6/1937, 10). У часопис стиже и вест о лауреаткињи награде Prix Femina, „26-годишњој сељанци Рејмонди Венсан (Raymonde Vincent) за роман „Село“ (Campaigne) (10/1938, 2). Часопис доноси податак да је у Француској све већи број књижевница одликовано књижевним наградама, што потврђује додела награде Севиње младој чиновници Лис Ами (Luce Amy) за роман „Први лик“ (18/1938, 2). На позоришној сцени у Паризу појављује се све више младих аутора, а друга занимљивост је да пет позоришта од тадашњих двадесет дају дела женских аутора (21/1939, 2). Француска комедија, након педесетогодишњег одбијања извођења дела Ромена Ролана (Romain Rolland), исправља грешку поводом прославе 150-годишњице Француске револуције тиме што спрема његов комад „Игра љубави и смрти“. Тај комад, како се наводи у тексту, спада у „циклус од дванаест позоришних комада у којима је Ролан обрадио теме из доба Револуције“ (23/1939, 2). Поменут је и чланак француског писца Жана Касуа (Jean Cassou) поводом враћања слика великих мајстора у Шпанију у коме он подсећа да је народ заслужан за спасење од уништења тих ремек-дела (23/1939, 2).

Бирани садржаји о културно-уметничкој сцени у Француској начелно извештавају о превредновању маргинализоване књижевности, неканонизованих ауторки и женске књижевности уопште. Венсан и Ами су парадигматичан пример постепеног освајања књижевног поља од стране жена, нарочито оних које долазе из непривилегованих друштвених слојева. За уредништво су нарочито важни подаци о укључивању младих аутора и ауторки у утицајну уметничку сцену, као и опоравак дела потиснутих аутора. Дакле, чланци о догађајима с француске културне сцене у најширем смислу извештавају о динамичним и реверзибилним процесима између „периферије“ и „центра“ у културној сфери Француске. *Жена данас* препознаје неканонизовано стваралаштво као вредно, стога приказивањем одабраних вести посредно позива на преиспитивање доминантне књижевно-уметничке традиције у Краљевини Југославији. Такође, идеолошка

афилијација француских ауторки/аутора поменутих у чланцима је слика идеолошке позиционираниости уредништва. На пример, књижевници Ромен Ролан и Жан Касу били су симпатизери Комунистичке партије и пацифисти.

3) Еманципација жена у Француској

У оквиру рубрике „Кратке вести“ редакција извештава о женама у свету које су направиле професионални искорак у односу на своје савременице. На пример, податак да се у том тренутку у Француској више од 400 жена бави адвокатуром (21/1939, 2), затим вест о успешној француској авијатичарки Маризи Хилс (20/1939, 2) и извештај о завидном тиражу листа *Femmes* који је достигао 55.000 примерака (2/1936, 22).⁷

Говор о еманципацији жена у Француској, освајању грађанских и политичких права сведочи о удаљености читатељки овог часописа од тог модела, али и о узору коме треба стремити. На страницама *Жене данас* присутно је континуирано извештавање о освајању поља рада од стране жена. У Француској, жене постају кандидаткиње за чланице Француске академије, адвокатице, авијатичарке и уреднице часописа. Другим речима, уредништво овде бира да извештава о професијама које су у патријархалним системима препознате као мушке професије и дуго биле неприступачне женама.

ПРЕВОДНА КЊИЖЕВНОСТ

У 9. броју *Жене данас* излази текст насловљен „Божихна поморанца“ француског писца Жана Геноа (Jean Gu  henno) (9/1938, 2–3). Писац је у овом тексту оживео своје успомене из детињства. Приликом објављивања ове приче изостављени су подаци о преводиоцу, као и о самом извору, што може да сведочи о ставу уредништва да је превасходно битна садржина и порука који одређени текст шаље. Заправо се ради о одломку преузетом из француског недељног листа *Vendredi (Пеџак)*, док је овај француски лист такође преузео текст из Геновог романа *Changer la vie (Променити животи)*.⁸

⁷ За француски контекст овакав тираж није био велики. Ипак, наредне године (1937), уредништво часописа „Femmes“ постигло је циљ и остварило тираж од 100.000 примерака (Cattanéo 1937, 23).

⁸ Споменути број француског часописа (Vendredi 60/1936 : 1) доступан је на: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4677036z/f1.image.r=No%С3%ABl?rk=21459;2#>

У истом броју редакција *Жене данас* издваја одломак из књиге *Раширена крила* Мариз Бастје (Maryse Bastié) (9/1938, 6–7). Реч је о аутобиографији из 1937. године славне француске авијатичарке која је оборила више светских рекорда на такмичењима авијатичарки. Мариз Бастје је учествовала у борби за женско право гласа, што је било карактеристично за авијатичарке у првој половини 20. века.⁹ Може се извести закључак да је мотивисаност избора овог одломка оснаживање еманципаторске политике код читатељки *Жене данас*.

У десетом броју часописа излазе одломци из аутобиографског романа *Мари-Клер* (Marie-Claire) ауторке Маргерит Оду (Marguerite Audoux) (10/1938, 8–9). За овај роман првенац Маргерит Оду добила је познату књижевну награду Fémina 1910. године, а роман су запазили и похвалили велики француски писци који припадају данашњем књижевном канону.¹⁰ У овом роману ауторка, по занимању шнајдерка, пише о свом детињству у сиротишту, одрастању на имању у Солоњи, где је била пастирка, а потом и долазак Мари-Клер у Париз. Поменуте одломке превела је Олга Тимотијевић (в. Тропин, 2022, 355). Треба истаћи да је на избор овог текста утицала мрежа левих феминистичких часописа којој припада и *Жена данас*, будући да услед смрти ауторке, 1937. године излази чланак о Маргерит Оду у француском феминистичком народнофронтском часопису *Les femmes dans l'action mondiale: Organe mensuel du Comité Mondial des Femmes* (34/1937, 14),¹¹ као и у француском феминистичком часопису *La Française* (1219/1937, 3), док је повод објављивања ове ауторке у *Жени данас* управо годишњица њене смрти.¹²

У двобоју 11–12 *Жене данас* излази приповетка француске ауторке, а по примарној вокацији физичарке Клер Сент-Солин (Claire Sainte-Soline) „Ирма пред судом“ (11, 12/1938, 8–10) у преводу Олге Тимотијевић. По угледу на писце 19. века, Клер Сент-Солин натуралистички осликава сеоски живот у Француској. У приповеци „Ирма пред судом“ то је прича о суђењу младој девојци са села Ирми, која је оптужена за инфантицид. За ову приповетку од великог значаја

⁹ Попут активисткиња-авијатичарки Елен Буше (Hélène Boucher) и Адријен Боланд (Adrienne Bolland).

¹⁰ Међу њима је Октав Мирбо, који је написао и предговор за овај роман.

¹¹ Дигитализован број доступан је на следећем сајту: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4552742r/f13.item.r=Marguerite%20Audoux%20Marie%20Claireautobiographie>

¹² Видети: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6816255x/f2.item.r=Marguerite+Audoux+autobiographie>

је откриће Т. Тропин да је приповетка преузета из часописа *Комун (Commune)*¹³ (в. Tropin 2022, 356). Реч је о часопису који је веома близак Комунистичкој партији, а уредници часописа су били Луј Арагон и Ромен Ролан (Tropin 2022, 356).

На крају прве, предратне, серије *Жене данас*, у двоброју август-септембар 1940. излази приповетка „Два пријатеља“ Ги де Мопасана (Guy de Maupassant) (29/1940, 19–20). Радња је смештена у период опсаде Париза током Француско-пруског рата (1870–1871). Подаци о преводу нису истакнути у *Жени данас*. Само на први поглед избор приповетке о рату 70-их година 19. века делује анахроно. Али овај Мопасанов текст сведочи о пацифистичком дискурсу часописа. Уредништво посредно артикулише став о апсурдности сваког рата, па и оног који је већ почео, а Југославији се спрема 1941. године. Паралелизам догађаја у приповеци „Два пријатеља“ са догађајима у тренутку њеног објављивања у *Жени данас* може се успоставити на још једној равни, а то је истоветни непријатељ, Пруска, односно Немачка. Такође, Француско-пруски рат условио је настанак Париске комуне, власти која је управљала Паризом свега неколико месеци 1871. године, коју је Карл Маркс назвао првом револуцијом пролетаријата (France Culture, 2021).

Избор преводне француске књижевности *Жене данас* подстакнут је еманципаторском и пацифистичком уређивачком политиком. Одабир текстова неканонизованих ауторки, нарочито њихових аутобиографских романа, пружају југословенској публици модел за ревалоризацију женског стваралаштва. Сеоски живот и оскудица, као конкретни пример периферије и маргине друштва, били су важна тема часописа, стога су у часопису заступљени преводи текстова о овој тематици. Присуство текстова аутора који чине део књижевног канона (Ги де Мопасан) треба сместити у шири контекст часописа, односно његову пацифистичку тенденцију.

ФИЛМ

О популарности француске кинематографије сведоче бројни текстови *Жене данас* који обавештавају читатељке о најновијим филмским остварењима (о филмској критици у часопису *Жена данас* в. Svirčev, 2022). У трећем броју Драга Поповић пише критику о два француска филма. Овом чланку претходи увод насловљен „Криза филма“ у коме

¹³ Видети: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1184075k/f166.double.r=Claire%20Sainte%20Soline#>

се уочавају примењени параметри вредновања филмова. Истичући етичку улогу филма у друштву, ауторка негира вредност филмова који су усмерени на „профит и пропаганд[у] реакционарних идеја“ с једне стране, а с друге „чисто уметничке“ филмове, резервисане за ужи круг гледалаца (3/1937, 20–21). Драга Поповић даје предност филмовима који ће бити намењени ширим народним масама „до своје праве улоге васпитача у правцу истине“ (3/1937, 20–21). Кроз ову призму ауторка текста пише приказ филма „Голем“ (*Le Golem*) режисера Дидивјеа (Julien Duvivier) и филм „Клуб љубавница“ (*Club de femmes*) Жака Девала (Jacques Deval), оба настала 1936. године. Критика се највише ослања на „садржај“ филма, стога је „Голем“ хваљен јер приказује јеврејски народ у позитивном светлу, а „Клуб љубавница“ јер је веран стварности, непретенциозан и поседује „једну узорну слободу уверења, типичну за Француску, (3/1937, 20–21). Одређење Француске као земље „најдубљих демократских традиција“ сведочи о „утопистичкој фигури друштвеног имагинаријума“.

Друштвени имагинаријум означава „плод маште појединца, групе или друштва који производе слике, представе, приче или митове, мање или више удаљене од онога што се може сматрати као стварност“ (Pageaux et al. 2022, 78–79). Француска као пример утопистичке стране земље с демократским вредностима имплицитно указује на недостатак истих у земљи „посматрачу“, односно у Краљевини Југославији и „жеље за алтеритетом“. Даље треба приметити да се стереотипизована слика Француске као „земље најдубљих демократских традиција“ постојано јавља у читавом дискурсу о Француској у првим бројевима часописа *Жена данас*. Овај стереотип, „иконични резиме стране културе“ (Pageaux et al. 2022, 86) води порекло још од Француске револуције и биће постепено дестандардизован у *Жени данас* захваљујући феминистичкој критици.

У десетом броју *Жене данас* Наташа Јеремић пише филмску критику за француски филм „Злоупотреба“ (*Abus de confiance*) из 1937. године (10/1938, 19). Параметри вредновања филма Наташе Јеремић су следећи: први део филма, у коме протагонисткиња безуспешно тражи посао, оцењен је позитивно зато што поседује „истинитост“. Супротно томе, други део филма има негативну оцену јер је неубудљив, нарочито његов срећан крај, „патентирано средство опробаних филмских успеха“ (10/1938, 19).

У тринаестом броју излази критика филма „La Maternelle“ („Обданиште“) из 1933. године рађен по истоименом роману писца Леона Фрапија (Léon Frapié) (13/1938, 21). У склопу овог текста имамо и

једно вредно запажање критичарке, односно нијансирану промену дискурса о Француској, а то је да „[ф]игуре педагошки незаинтересоване директорке, учитељице и лекара показују нам да ни у Француској – где заштита деце ипак стоји на извесној висини – обданишта још не испуњавају свој задатак“ (13/1938, 21).

Анализа ове филмске критике указује на непостојаност идеалне слике Другога. Из критичаркиног текста уочава се постојање слике Француске као земље у којој је васпитање, заштита и брига о деци „на високом нивоу“. Посредством француског филма, супериорност стране земље ауторка текста доведи у питање. Њен коментар је уједно и имплицитна критика изворне културе о чему сведочи и формулација да ликови радница/радника у здравственом и социјалном систему „показују нам да ни у Француској [мој курзив] [...] обданишта још не испуњавају свој задатак“ (1938/13, 21). Имаголошким речником, однос уредништва према Француској се највише приближава Пажоовом појму „филије“, односно „дијалога са себи равноправним Другим“. Односно, филија кроз „процесе вредновања и поновног тумачења страних земаља“ развија „стварну, билатералну размену“ (Pageaux et al. 2022, 57).

У рубрици „Филм: Два француска филма“, Фани Политео и Ела Алмули пишу критике филмова „Женска тамница“ (*Prisons de femmes*) и „Затвор без решетака“ (*Prison sans barreaux*), оба из 1938. године (17/1938, 21). У свом тексту, Фани Политео замера аутору филма недоследност и контрадикторност са својом тезом. Она наводи како „[у] место да филм буде осуда пристрасног правосуђа, он се своди на решавање индивидуалног случаја“ (17/1938, 21). Овај текст се у ширем контексту може читати као критика рада институција стране земље, а посредно и критика сопственог система.

Даље у *Жени данас* Ела Алмули пише о „Затвору без решетака“. Филм приказује тешке услове у дому за малолетнике у Француској. У овом тексту Ела Алмули оптужује режисера Леонида Могија (Léonide Mogu) да је поклекнуо притисцима и због тога у филм увео љубавну причу. Према њеном мишљењу, оваква интервенција у филму „са реалном животном темом“ „није [...] реално и убедљиво решење“, штавише, том љубавном причом се умањује значај „проблема преваспитавања“ (17/1938, 21).

У двадесетом броју *Жене данас* Наташа Јеремић пише о филму „Човек-звер“ (*La Bête humaine*) снимљеном по епонимном роману Емила Золе у режији Жана Реноара (Jean Renoir) (20/1939, 21). Ауторка текста нарочито негативно оцењује недостатак психолошког раз-

воја ликова јер сматра да уколико „не видимо тај постепени процес – који је подлога злочина – не можемо да схватимо ни сам злочин“ (20/1939, 21). Потом, ауторка хвали филм због „техничке обраде“, док му највише замера избор глумице Симоне Симон за улогу Северине због њене истоветне глуме у сваком филму.

Како запажа Жарка Свирчев, „[о]сновно тежиште писања о филму [у часопису *Жена данас*] и његово доминантно обележје јесте позиционирање филмске уметности и њене производње у шири друштвени контекст са свешћу о значајној просветно-културној мисији филма и његовим пропагандним могућностима“ (Svirčev 2022, 417). Такође, она истиче „да су кључне теоријске поставке ране феминистичке филмске теорије и критике“ присутне у *Жени данас* (Svirčev 2022, 414).

Вредносне судове ауторки филмске рубрике *Жене данас* треба посматрати кроз призму социјалистичког реализма, односно судовима заснованим „на марксистичко-комунистичко-социјалистичким идејама и политикама (Milinković 2022, 273). У таквом маниру треба читати захтеве критичарки да филмови буду „верни стварности“, захтев да превагне значај друштва над појединцем, доследност почетној тези, а с друге стране, одбацивање „великих претензија“, клоноулост „борбеног духа“, нереалистичан „срећни крај“ итд.

ЖЕНСКИ ПОРТРЕТИ ФРАНЦУСКИЊА

Студија *Феминистичка контрајавност: жанр женског портрета у српској историји 1920–1941* ауторке С. Бараћ издваја следећа дистинктивна обележја која ближе одређују овај жанр: 1) настали су у контексту женског ауторства и/ли борбе за женска права; 2) представљају мање или више развијену слику „жене“; 3) садрже еманципаторску тенденцију; 4) успостављају одређени семантички однос с актуелном идеологемом нове жене; 5) приказују утицај патријархалних друштвених норми на положај жена и 6) учествују у раду на женској историји (Barać 2015, 323).

Овакав теоријски оквир усмерава даљу анализу текстова који чине жанр женског портрета у *Жени данас* притом ограничавајући тумачење на портрете жена у Француској:

Бројни су текстови о Марији Кири у часопису *Жена данас*. У двоброју 11–12 из 1938. године, Даринка Стефановић јој посвећује чланак насловљен „Лик једне велике жене: Марија Кири“ (11–12/1938, 14–15). У тексту се спомиње њена ћерка Ева Кири која је 1937. године написала биографију *Madame Curie (Госпођа Кири)*, а чланак се веро-

ватно ослања на податке из поменуте књиге (в. Вагаћ 2014, 225). Текст хронолошки приказује живот Марије Кири (1867–1934), од рођења у Пољској, студија у Паризу, сусрета са Пјером Киријем (Pierre Curie). У тексту се нарочито идеализује њихов однос. У тешким условима, без адекватне лабораторије и новца, Марија Кири открива нови елемент, радијум, али ни то откриће није било довољно да буде призната као научница. Тек након Нобелове награде 1903. године, брачни пар Кири добија адекватно признање. Позамашан део текста истиче ангажованост француске научнице у Првом светском рату на страни Француске.

Други женски портрет Францускиње налази се у четрнаестом броју *Жене данас*, под насловом „Једна француска сликарка: Сузан Валадон“, а текст је објављен поводом њене недавне смрти (14/1938, 21). У овом портрету, Фани Политео-Вучковић приказује значајну улогу Сузан Валадон (Suzanne Valadon) у визуелним уметностима крајем 19. и почетком 20. века (детаљније о раду Фани Политео в. Кнежевић 2022). Треба запазити да Политео-Вучковић, као и Даринка Стефановић у претходном тексту, критикује мањак информација о овој сликарки у историографији француског сликарства. Не само да је критика упућена мизогиној уметничкој сцени у којој је Сузан Валадон „као жена-уметник [...] дуго запостављана и прећуткивана“ (14/1938, 21), већ и „нетачној оцени њеног дела“ (1938/14, 21). Фани Политео прави отклон од претходних критика које описују стил сликарке као „мушки“ и притом указује на двојну маргинализацију такве карактеризације. „Мање конзервативни критичари сматрају Сузану великом уколико је достигла ‘мушку’ уметност, док је они конзервативнији управо због такве уметности сматрају неоригиналном“, објашњава ауторка (14/1938, 21). Политео-Вучковић инсистира на томе да Сузанине слике јесу вид друштвеног ангажмана, а да „у њеним портретима видимо речити докуменат о свету и менталитету друштва које је она сликала и из којег је сама потекла“ (14/1938, 21). Ауторка текста истиче као највећи квалитет сликаркиног дела „истинитост којом [је моделе] преносила на платна“. Значајно је приметити да Политео-Вучковић проблематизује употребу епитета „мушка“ уметност за стваралаштво француске сликарке као „оно због чега критичари њено стварање хоће да отму данашњим генерацијама жена сликара као нешто што им по свом домету, значају и таленту не припада“ (14/1938, 21).

У шеснаестом броју *Жене данас*, Паулина Лебл-Албала пише опсежан текст насловљен „Жорж Санд и њено доба“ (16/1938, 12–13). Ау-

торка текста одбацује устаљену стереотипизирану слику о Жорж Санд (George Sand) „као о једној ексцентричној, мушкобањастој жени, која је носила панталоне, проводила буран живот и имала много љубавника“ (16/1938, 12–13). Супротно оваквим редукованим репрезентацијама, Лебл-Албала пружа свеобухватнији приказ њене личности.

Жорж Санд прати феминистичке струје и њени први романи „носе феминистичку тезу“. Па ипак, ауторка текста сматра да су „доста слабо постављени, замршени и слабо решавани, али им је основни проблем значајан и још увек актуелан“ (16/1938, 12–13).

Поред феминистичких романа, она пише и романе „са социјалистичком тенденцијом“ које Паулина Лебл-Албала оцењује на следећи начин: „[...] ти су романи такође доста слаби“ (16/1938, 12–13). Аргумент овакве критике је: „социјалистичка теза која је у њима заступљена за нас је данас доста наивна и смешна. У тим романима друштвени проблем решаван је путем мешовитих класних бракова“ (16/1938, 12–13). Ауторка чланка не упућује критику књижевници, већ увиђа да је она „само одјек социјалистичких идеја свога времена“ (16/1938, 12–13). Овакво становиште је у сагласју с Јаусовим концептом видокруга (хоризонта) очекивања. Према овом теоретичару, „[р]еконструкција видокруга очекивања пред којим је једно дело у прошлости стварано и прихваћено омогућава, с друге стране, да се открије на која је питања текст дао одговор и да се на тај начин закључи како је некадашњи читалац могао видети и разумети текст“ (Jaus, 1978, 68), до чега је ауторка чланка дошла реконструкцијом хоризонта очекивања публике 19. века. Једини романи који су позитивно вредновани у тексту су романи Жорж Санд из сеоског живота и на њима се, према Лебл-Албали, заснива њена величина јер је „намерно идеализовала живот на пољу и у природи; то је такође нека врста пропаганде, али дискретније и успелије. Ту је она ненадмашна“ (16/1938, 13). За П. Лебл-Албалу, а и за *Жену данас*, Ж. Санд је значајна јер „је увек остала жена која је своје способности ставила у службу најнапреднијих покрета *своја времена* (мој курзив) и која је свесно, смело и поштено заступала оно што је тада било најбоље“ (1938/16, 13). Чланак се завршава поновном расправом с неименованим критичарима, нарочито поводом критика о неоригиналности текстова Ж. Санд.

У истом броју *Жене данас*, Фани Политео пише о импресионистичкој сликарки Берти Моризо (Berthe Morisot). Моризо се не уклапа у женске портрете карактеристичне за часопис. Ова сликарка је пореклом из богате породице, а Ф. Политео прави компарацију по

супротности са Сузан Валадон о којој је већ писано у часопису, наглашавајући да је значај Моризо „пионирски“. Различито порекло има за последицу и различит избор мотива у стваралаштву ове две сликарке. Док је Валадон приказивала друштвену стварност која ју је окруживала, Моризо има „лирску“ стваралачку атмосферу. Ауторка чланка ипак признаје импресионистичком правцу поједина достигнућа попут усавршавања сликарства на техничком плану.

Из наведених примера уочавају се сва дистинктивна обележја жанра женског портрета. Уредништво бира портрете француских научница, феминисткиња, сликарки и књижевница. Посебна пажња указана је биографским подацима из живота жена чиме се изграђује женска историја и посредно се обликује модел нове жене за југословенску читалачку публику. Објављени женски портрети додатно дестабилизују утопистичку слику о Француској будући да у страниј земљи доминирају редуccionистичка и реакционарна вредновања дела књижевница и сликарки. Феминистичке интервенције у *Жени данас* на пољу визуелних уметности директно су оспориле таква вредновања. Последишно, ове интервенције ће у великој мери изменити рецепцију поменутих уметничких дела код читатељки *Жене данас*. Присуство овакве феминистичке критике сведочи о преиспитивању доминантних наратива друге културе. Ауторке текстова *Жене данас* у женским портретима наглашавају важност „верности својим вредностима“, „радне етике“, активизма и борбе за равноправност и тиме учествују у ширем контексту еманципаторске политике.

ЗАКЉУЧАК

Овај рад имао је за циљ проучавање слике Француске и рецепције француских идеја у часопису *Жена данас* интерсекционалним повезивањем рецепционистичке теорије, имаголошког приступа, методе помног читања текста и транслатологије. У раду су представљени основни библиографски подаци и програм часописа.

У првом одељку анализирана је слика о положају жене у француском друштву с освртом на опречне слике њиховог положаја кроз историју излагања часописа. Отуда произлази да се дискурс о Другоме мења од идеализације и стереотипизације до дестабиловања стереотипа који владају о француском друштву у часопису. Пажљивим читањем вести о догађајима из Француске изводи се закључак да ове вести имају „функцију изграђивања друштва“, односно „приватизовањем туђег искуства“, служећи се Јаусовим терминима, читатељке

Жене данас оснажују се за удруживање и антифашистичку борбу на просторима Југославије. Читањем вести о догађајима с француске културне сцене уочава се улазак жена у књижевно поље и подстиче се све већа видљивост књижевница. Извештаји о еманципацији жена у Француској сведоче о освајању различитих јавних сфера, на пољу науке, права, штампе итд.

У другом одељку анализира се преводна књижевност у *Жени данас*. Поред књижевно-уметничке вредности појединих остварења, она има еманципаторску и пропагандну функцију. Мапирање изворних француских часописа из којих су књижевни одломци преузети (попут открића сарадње с недељним листом *Vendredi*) сведочи о укључености *Жене данас* у разгранату мрежу левичарских народнофронтовских часописа.

Посебан одељак у овом раду посвећен је рецепцији француске кинематографије на страницама *Жене данас*. Како су претходна проучавања ове рубрике показала, у часопису су присутне „кључне теоријске поставке ране феминистичке филмске теорије и критике“ (Свирчев, 2022, 414). Поред податка о актуелности рубрике „Филм“, примењени вредносни параметри и дискурс о Другом у оквиру саме критике представљају материјални доказ о слици о Француској у периоду излажења часописа. У овом раду представљени су женски портрети изузетних жена у Француској, попут научнице Марије Кири, сликарке Сузан Валадон и књижевнице Жорж Санд.

Слика Француске у часопису *Жена данас* не може се тумачити ван мреже левичарских народнофронтовских феминистичких часописа, нити се може одвојити од идеологије Комунистичке партије. Важно је напоменути да овај рад не проверава „истинитост“ француско-југословенских веза у односу на слику каква је приказана у часопису и тиме не упада у замку на коју упозоравају имаголози, већ настоји да прикаже владајући дискурс о Француској у *Жени данас*. На тај начин оквир студије остаје текстуалан и интертекстуалан. Анализом рецепције француских идеја током излажења часописа прати се ток промене ставова, стереотипизације и деконструкције стереотипа о Француској. Водећи се имаголошким теоријским основама према којима је говор о Другоме уједно говор о себи, овај рад доноси закључак да је присуство француских идеја на страницама часописа *Жена данас* један од видова кодиране критике сопственог друштва и тежња ка изградњи новог на постулатима антифашистичке и еманципаторске политике.

Литература

- Barać, Stanislava & Zorana Simić. 2024. "Žena danas (1936–40; 1943–44; 1945–53) and Mitra Mitrović: The Policies of (Ghost) Editorship, Feminism, and Antifascism." *Journal of European Periodical Studies* 9 (2): 30–50. <https://doi.org/10.21825/jeps.87021>
- Barać, Stanislava. 2022. „Žena danas (1936–1940) i kultura sećanja.“ *Časopis Žena danas (1936–1940): prosvjećivanje za revoluciju*, ur. Stanislava Barać, 21–55. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Barać, Stanislava. 2015. *Feministička kontrajavnost: žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 1920–1941*, 223–323. Beograd: Institut za književnost i umetnost. <http://dirikum.org.rs/482/1/Feministička%20kontrajavnost%20%283%29.pdf>
- Barać, Stanislava. 2014. „Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 20-ih i 30-ih godina 20. veka.“ Doktorska disertacija. Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu. <http://phaidrabi.bg.ac.rs/o:10012>.
- Božinović, Neda. 1996. *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*. Beograd: Feministička 94.
- Cattanéo, Bernadette. 1937. "Question du travail parmi les femmes: procès verbal n°17 et sténogramme de la réunion du présidium du CEIC (Comité exécutif de l'Internationale communiste)." *Pandor*. https://pandor.u-bourgogne.fr/archives-en-ligne/ark:/62246/r27246z3c3mc9k/f23?context=ead:-FRMSH021_00033_P2F-495_2_259&locale=fr
- Grubački, Isidora. 2024. "The New Feminism (1936, Yugoslavia/Serbia)." In *Texts and Contexts from the History of Feminism and Women's Rights: East Central Europe, Second Half of the Twentieth Century*, ed. Zsófia Lóránd, Adela Hincu, Jovana Mihajlović Trbovc, and Katarzyna Stańczak-Wiślicz, 111–120. Budapest: CEU Press.
- Jaus, Hans Robert. 1978. *Estetika recepcije: izbor studija*. Beograd: Nolit.
- Kecman, Jovanka. 1979. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju / Narodna knjiga.
- Knežević, Vida. 2022. „Fani Politeo Vučković u časopisu Žena danas: feminističke intervencije u likovnoj kritici i istoriji umetnosti.“ U *Časopis Žena danas (1936–1940): prosvjećivanje za revoluciju*, ur. Stanislava Barać, 433–447. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Maricki, Dušanka, ur. 1978. *Teorija recepcije u nauci o književnosti: zbornik radova*. Beograd: Nolit.
- Mitrović, Mitra. 1959. „Žena danas“. *Godišnjak grada Beograda* 6, 413–424. Beograd: Narodni odbor grada Beograda.

- Milinković, Jelena. 2022. „Od šegrta do voza koji juri: pripovetka u časopisu Žena danas (1936–1940).“ U *Časopis Žena danas (1936–1940): prosvjećivanje za revoluciju*, ur. Stanislava Barać, 273–295. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Pažo Anri, Danijel. 2022. „Od kulturnih predstava do imaginarijuma.“ U *Uvod u imagologiju. Analiza govora o Drugom: Od esencijalizacije do dekonstrukcije*, ur. Ivana Živančević Sekeruš & Pavle Sekeruš, 27–72. Novi Sad: Filozofski fakultet. Elektronsko izdanje. <https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sites/default/files/db/books/978-86-6065-694-2-1.pdf>
- Svirčev, Žarka. 2022. „Saharinski duhovni lanac: o počecima feminističke filmske kritike.“ U *časopis Žena danas (1936–1940): prosvjećivanje za revoluciju*, ur. Stanislava Barać, 413–432. Beograd: Institut za književnost i umetnost. <http://dirikum.org.rs/984/1/zbornik%20%C5%BDena%20danas.pdf>.
- Tropin, Tijana. 2022. „Književni prevodi Olge Timotijević u Ženi danas.“ U *časopis Žena danas (1936–1940): prosvjećivanje za revoluciju*, ur. Stanislava Barać, 351–363. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Žena danas, Brojevi 1/1936–33/1944. Fototipsko izdanje*. Beograd: Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, 1966.

Електронски извори

- France Culture. 2021. „La Commune de Paris, une révolution prolétarienne et radicale ? Idée reçue n°2.“ Pristupljeno 2. februara 2026. <https://www.radiofrance.fr/franceculture/la-commune-de-paris-une-revolution-proletarienne-et-radical-idee-recue-n02-9285592>

Примљено/Received: 25. 12. 2025.

Прихваћено/Accepted: 22. 04. 2026.

ПРИКАЗИ

ур. Марина Мандић

REVIEWS

ed. Marina Mandić

Култура у срцу звука: антрополошки осврт на режиме знања у савременој етномузикологији

Ива Ненић, *Звук у срцу културе: дискурси, праксе и епистеме савремене етномузикологије*, Универзитет уметности у Београду – Факултет музичке уметности, Београд, 2025, 152 стр.

Виђена као „домен доколице“, уметност зарад „себе саме“ или одраз националне суштине под окриљем ауторитета традиције, музика се неретко сагледава као феномен који не завређује „праву“ научну пажњу. Таква „ускогруда“ виђења рефлектују се и на друге друштвено-хуманистичке дисциплине оријентисане ка музици, чиме се не занемарују само вековне научне традиције које су неминовно утицале на друштва и културе света, него се и маргинализује потенцијал разумевања заједница и утицај на њихов друштвени живот кроз музичку призму.

Разумевајући „дух доба“ поменутих научних традиција с критичком дистанцом према есенцијалистичким, колонијалистичким и позитивистичким приступима, вишедеценијски процес селекције теорија и метода изнедрио је проницљиву оптику за разумевање микро- и макрокосмоса друштва која је способна да проникне у срце културе пратећи њене звучне руте. У том смислу, није погрешно рећи да звук и музика (као његова организована и структурирана форма) настају из физичке материјалности инструмента, путују кроз звучне динамике, обликују дискурсе и епистеме, ослушкују се „ухом заједница“, те се, напоследку, утискују у тела као афективни импулс који генерише искуства појединаца и група. О овој путањи звука – од срца културе и појединаца као њених актера до научних и друштвених механизма и конструкција – говори монографија *Звук у срцу културе: дискурси, праксе и епистеме савремене етномузикологије* ауторке Иве Ненић, ванредне професорке на Катедри за етномузикологију Факултета музичке уметности Универзитета уметности у Београду.

Изузев уводног поглавља, тематска структура монографије организована је у пет поглавља која третирају разноврсне и кохерентно повезане тематске корпусе, крећући се од општих и глобалних научних поставки до регионалног и локалног контекста музичких пракси.

Монографија полази од поглавља *Дискурси кризе у савременој етномузикологији* у ком се криза тумачи као трајно епистемолошко стање које дисциплину усмерава ка друштвено ангажованим облицима знања. У том смислу, криза се активно промишља кроз предлоге потенцијалних делања у таквој клими који су усмерени на интердисциплинарност, повезивање медијских и етнографских приступа, заузимање критичког односа према неолибералном капитализму и „непослушност“ према његовој тржишној логици, као и суочавање са савременим изазовима хуманизма, постхуманизма и антихуманизма.

Друго поглавље *Родни режими и моћ деловања у процесима ре-конструкцијске значења и материјалности традиционалне музике* прати трансформацију разумевања традиционалне музике од спасилачко-документаристичких пракси ка схватању традиције као историјски променљивог, друштвено преговараног и динамичног процеса показујући како се кроз неотрадиционалне сцене, *revival* праксе и родно означене извођачке позиције традиција непрестано производи и реинтерпретира у савременим музичким заједницама. У том погледу, нарочито значајна јесте родна перспектива која некадашње „чуварке (вокалне) традиције“ позиционира као социомузички агенсне актерке попут Светлане Спајић, Рођеница и гусларке Бојане Пековић.

У трећем поглављу *Регионалности музике као стратегија „меког отпора“ националним границама*. Полазећи од дијахронијске перспективе односа овдашње музике и регионалности, приказује се како овај жанр разграђује идеју о културној различитости међу балканским народима, најпре кроз афирмацију колективног балканског хабитуса и „културне интимности“. Нарочито занимљиво јесте што се регионална поп-фолк продукција разумева као мрежа актера и канала којима нумере циркулишу кроз савремене дигиталне платформе и одражавају истовремено и културну размену, али и локалну адаптацију и интерпретацију, што је видљиво на примерима које Ненић анализира.

Примењена етномузикологија представља главно тематско поље четвртог поглавља *У срцу друштвене промене: примењена етномузикологија, подршка заједницама и научни активизам*, у ком је она дефинисана као облик научног активизма заснован на друштвеној одговорности, сарадњи са заједницама и оснаживању маргинализованих друштвених актера и група. Ослањајући се на концептуалне моделе

примењене етномузикологије који су артикулисани у међународној литератури, Ива Ненић их доводи у дијалог с локалним примерима „добре (и примењене) праксе“, те на тој основи предлаже могуће правце развоја ангажованије етномузикологије у овдашњем контексту. Такође, у овом поглављу, ауторка реконструише развој и тематске оквире примењене етномузикологије у локалном контексту, показујући како се српска етномузикологија позиционирала унутар шире парадигме примењеног знања, при чему су истраживачки приоритети обликовани специфичним социокултурним условима региона.

Завршно поглавље *Методски freestyle vs. сирота квалитативна процедуралноси: једна мојућа скица етномузиколошке методологије* заокружује тематски и наративни ток монографије рефлексивном скицом савремене етномузиколошке методологије која је представљена као интердисциплинарна синтеза етнографског наслеђа, ангажованих приступа као и савремених дигиталних метода у циљу заједничког креирања знања и његовог ангажмана.

Теоријски допринос монографије огледа се, најпре, у способности ауторке да савремену етномузикологију сагледа истовремено дијахронички и ситуирано: монографија повезује шире концептуалне и епистемолошке оквире дисциплине с локалним истраживачким и друштвеним условима. Поред акцента на контекстуализацију, приметна је и оптика слична метамодернистичким премисама која нијансирано разумева теоријско-методолошки континуитет, уважава „дух доба“ и реинтерпретира методолошке традиције у светлу савремених питања ангажованости, друштвене одговорности и измењених услова производње знања. Нарочито битно јесте разграничење примењеног и ангажованог приступа, праћено критичким позиционирањем према неолиберализацији науке и промишљањем могућности деловања унутар „пукотина“ неолибералног режима. Тако монографија, поред прегледа савремених етномузиколошких токова, настоји да предложи и популаризује модел рефлексивне дисциплине која је способна да промишља сопствену прошлост, делује у садашњости и артикулише релевантне дисциплинарне стратегије за будућност.

Домет ове монографије превазилази границе саме етномузикологије јер је ауторка позиционира као шири епистемолошки простор унутар ког се обликује савремени научни третман звука, културе, идентитета и (живљеног) искуства. У том смислу, монографија имплицитно успоставља дијалог етномузикологије и етнологије/антропологије као дисциплина које повезују сродне историјске путање (од колонијалног наслеђа до „бремена“ националних научних

пројеката) као и етнографски метод и блиске епистемолошке основе. Надаље, етномузикологија се поставља као саговорник (и саборац) и другим друштвено-хуманистичким дисциплинама и интердисциплинарним студијама у циљу проналажења адекватних истраживачких модела који обједињују теоријску рефлексивност, методолошку отвореност и свесну друштвену ангажованост.

Шири значај монографије произлази из њене оријентисаности ка друштвено релевантном делању хуманистичких дисциплина у савременом контексту, најпре зато што систематизује постојеће примере „добре праксе“, а потом и предлаже неке од начина на које се теоријски увиди, методолошке иновације и теренски рад могу превести у друштвену корист за заједнице које су носиоци културних пракси. Уместо нормативног позива на ангажованост, ауторка демонстрира низ емпиријски утемељених примера у којима етномузиколошко знање постаје средство социјалне кохезије, оснаживања маргинализованих актера, преговарања културних политика и стварања облика сарадње између науке и друштва.

Посматрана у целини, монографија представља важан теоријски и програмски допринос савременој етномузикологији и ширем пољу студија музике, али и позив на даље промишљање и деловање унутар хуманистичких дисциплина. Њена посебна вредност лежи у томе што отвара низ могућих праваца развоја – од методолошких иновација и ангажованог рада са заједницама до редефинисања односа између науке, културних политика и друштвене одговорности. Управо зато књига делује као платформа за будуће истраживачке, институционалне и ангажоване праксе које тек треба систематски развијати у домаћем академском и друштвеном простору. Предложене идеје показују да су трансформације дисциплине већ започете, али у локалном контексту и даље недовољне, те истовремено указују на потребу дугорочног рада, нових савезништава и стабилнијих структура које би омогућиле њихову пуну реализацију. У том смислу, монографија расправу о улози етномузикологије данас продуктивно помера напред – ка дисциплини која своју релевантност не доказује декларативно, већ кроз континуирано преговарање између теорије, праксе и друштвене стварности.

ЛАЗАР БАРАЋ

Етнографски институт САНУ
lazar.barac@ei.sanu.ac.rs

<https://orcid.org/0009-0003-0360-5275>

Антрополошко промишљање простора и местâ

Јелена Ђуковић, *Људи и околина: производња простора из антрополошке перспективе*. Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Одељење за етнологију и антропологију, Досије, Београд 2025, 173 стр.

Књига др Јелене Ђуковић, доценткиње на Одељењу за етнологију и антропологију, под насловом *Људи и околина: производња простора из антрополошке перспективе* представља успешан покушај да се сложена матрица антрополошке проблематике простора предочи читаоцима на језгровит и приступачан али информативно плодан и добро аргументован начин. Као први приручник ове врсте у домаћој етнологији и антропологији, књига има квалитете оригиналности и иновативности. Намењена је студентима, стручњацима и широј читалачкој публици заинтересованој да се упозна с теоријско-методолошким приступима, концепцијама и концептима у социо-културној антропологији и другим научним дисциплинама, те интердисциплинарним и трансдисциплинарним оквирима, који омогућавају да се разумеју вишеструки структурални, функционални и семантички аспекти и облици простора и местâ, као и начини њиховог стварања и организовања, како у дијахронијској тако и у синхронијској перспективи.

Књига се састоји из Увода и три главне текстуалне целине, под насловима *Прејлед: људи и околина; Антропологија простора, теоријски аспекти и оквири; Људи и околина – енвајронменталистичка перспектива*, након којих следе *Закључна разматрања* и списак литературе и извора. У уводном поглављу, ауторка објашњава да је књига произашла из настојања да се на једном месту обједине и систематизују њени увиди у дугогодишњем читању и промишљању релевантне научне и филозофске литературе, као и резултати сопствених етнографско-антрополошких истраживања ове проблематике на домаћем терену. У прегледним поглављима која затим следе, однос људи и околине посматра се и разматра дијахронијски – од праисторије до нашег доба и од картезијанског дуализма преко емпиризма и солипсизма до феноменологије итд. – и синхронијски кроз различите дискурсе – религијске, митолошке, уметничке, популарне кул-

туре, савремене дискурсе настале артикулацијом различитих поља и трансперспективизам. Поглавље „Људи и околина у антрополошким проучавањима“ садржи преглед дисциплинарних идеја, појмова и приступа од протоантропологије преко праваца као што су еволуционизам и дифузионизам, функционализам, структурализам и постструктурализам, те интерпретативна и симболичка антропологија и савремене парадигме све до успостављања антропологије простора и места као посебне субдисциплине. У оквиру треће текстуалне целине, ауторка приказује *теоријске алате* и *оквире* у когнитивној антропологији, објашњава терминолошку дистинкцију између простора и места, дефинише концепт „пејзажа“ (*landscape*), излаже теорију праксе и Бурдијеов *хабиџус*, разматра простор и место као артефакте, позиционира проксемику и херменеутику простора у односу на невербалну комуникацију, указује на културна и симболичка значења просторних релација, појашњава концепте културних кругова и ареала, уводи проблеме власништва над простором и херитизације да би завршила излагање поглављем о новим концептуализацијама и праксама у вези са савременим облицима простора и места као што су *немесџа*, *шреће место* и *сајбер њросџор*.

Посебан квалитет и вредност целој књизи даје четврта текстуална целина, у којој ауторка најпре предочава читаоцима енвиронменталистичку перспективу уводећи теме као што су *њприрода* као простор и место, *анџројоцен* као доба и *анџројоценџризам* као перспектива, те природна средина и еколошки дискурс. Ови и други релевантни концепти се потом операционализују у конкретној студији случаја, која је резултат ауторкиних вишегодишњих етнографских истраживања у Јадру и западној Србији. У току осам посета обишла је десет села у различитим општинама овог подручја и спровела интервјуе с локалним становништвом и активистима о горућој теми: експлоатацији литијума коју врши компанија *Рио Тинџо*. У епистемолошкој равни, Јелена Ђуковић полази од схватања да екологија као дисциплина и еколошки активизам као пракса нису неутралне категорије, независне од уплива идеологија различите провенијенције. Њена анализа сакупљене наративне грађе износи на видело доминацију нативног дискурса о природи и њеном очувању, који је по својој суштини и реторици националистички и традиционалистички. Студија случаја о Јадру и еколошком отпору је збиља како илустрација садржаја књиге, тако и њена кулминација. Вреди цитирати ауторкине проницљиве речи: „У западној Србији, природа је симбол и оружје – њоме се брани идентитет, територија и начин живота. Истовреме-

но је и уточиште и политичка платформа. Борба за природу није само борба против еколошке деструкције већ и борба против осећаја отуђености, маргинализације и немоћи пред глобалним силама. То је борба за очување света који је, у очима многих мојих саговорника, већ дубоко нарушен, али још увек вредан спасавања“ (стр. 139).

Најбоља препорука за читање књиге Јелене Ђуковић јесу релевантност и актуелност њене тематике, питањем стила којим природно и суверено влада сложенем научном и филозофском терминологијом и рафинираним сензибилитетом за феномене и процесе у друштвеној стварности који се дубоко тичу судбине људи, земље и планете. Тема књиге је експлицитно антрополошко схватање и разумевање простора, али на дубљем нивоу њене импликације су интринсично хуманистичке у најбољем модерном значењу те речи, које укључује и свестан и савестан однос људи према природној средини, живом свету и ресурсима.

ГОРДАНА ГОРУНОВИЋ

Одељење за етнологију и антропологију

Филозофски факултет Универзитета у Београду

gocagorunovic@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3280-6637>

Традиција, вера и колективно памћење као темељи идентитета и одбране

Ивица Р. Тодоровић, *Нападнути идентитет и могућности одбране – Мултидисциплинарна разматрања процеса и начина деконструкције и реконструкције српског идентитета*. Филозофски факултет Универзитета у Београду, Досије студио, Београд, 2025, 208 стр.

Монографија Ивице Р. Тодоровића под називом *Нападнути идентитет и могућности одбране – Мултидисциплинарна разматрања процеса и начина деконструкције и реконструкције српског идентитета* (2025) већ у самом наслову јасно говори шта је тема. Дело тежи да допринесе етнологији тиме што предочава суштину српског идентитета и традиције и да успостави modele њихове одбране од напада споља – *антиисрбизма*, и напада изнутра – *аутошовинизма*.

Монографија има слојевиту и дуалну структуру излагања, а сам начин писања је такав да захтева паралелну концентрацију. Књига може да се пресече попреко и да из тога настану два дела. Због природе и значаја теме, чини се да аутор није желео да било шта остане нејасно и недоречено. У фуснотама цитира и користи значајан корпус радова који се баве овом сложеном тематиком, што даје довољно простора читаоцу да формира свој суд. Поред научних извора, у књизи се могу наћи и цитати знаменитих (и мање знаменитих) верских личности и њихова виђења шта је српство и која је његова улога. У тексту се смењују афирмативне, али и негативне представе о Србима (које долазе и изнутра и споља); наводе аргументи којима се може учврстити идентитет, као и аргументи који се користе у његовој деконструкцији, начини и методе напада и одбране. Ослањајући се на више методологија, рад је првенствено мултидисциплинаран, али се издваја структурно-семантичка анализа као главни алат у тумачењу најзначајнијих ствари у раду. Коришћени су и класични етнографски алати као што су посматрање с учествовањем, разговори и упитници, али и анализа садржаја у медијима (и на друштвеним мрежама).

Прва два поглавља (*Српска земља, народ и идеја као вечне вредности; Сенке и њозорнице разарања – њокушаји деконструкције српског идентитета и антиисрбизам*) су уводна, с тим што се већ у другом сусрећемо са значајнијим аргументима о идентитету (за и против). Према Тодоровићу, српски идентитет је јасан и лако историјски, културно, генетски и територијално утврдив. Етнос је формиран још у средњем веку на цивилизацијским вредностима и припадности хришћанству и словенству. Народна традиција је настала у процесу преплитања хришћанских и претхришћанских образаца, а кључни пример тога је слава, јединствен српски обичај на основу ког се лако може утврдити припадност. Готово сви најважнији аспекти етноса имају порекло у реченом, било да је то популарна карактеристика као што је гостољубивост, разни облици завета, светосавље, или идеја о изабраном народу/Новом Израиљу. Прошлост и култура су ресурс утврђивања идентитета исто колико и његове деконструкције. Скоро сви примери и аргументи у монографији могу бити искоришћени с обе стране сукоба идентитета. Овде има доста говора о антисрбизму (који глобално често иде уз антирусизам), србомржњи и разним „геноцидним“ културним политикама и ревизионизмима. Оно што је посебно симптоматично и што је узрок за писање једне овакве монографије јесте антисрпски говор мржње који се одомаћио у Србији, који је последица неоколонијалне стварности.

Треће поглавље (*Поновно стварање светіої просіора и светіої времена – очување идентіиїейта и сакрализација просіора и времена у београдском (и ширем српском) конітексіу: нова исіољавања и значења лиїија*), као и четврто поглавље (*Слава и лиїије као модели и моїућносії и идентіиїейске одбране*), узимају за пример спасовданске литије у Београду и литије уопште као модел одбране и очувања идентитета и вредности иза којих литије стоје, попут породице или Косова. Овде се опширније описује траса кретања и симболички значај, где се првенствено истиче ресакрализација (Београда) и успостављање нове духовне и идентитетске религијске реалности. Литије су реакција на антисрпске трендове, као и на „антилитије“ тј. Европрајд. Успешност литија, пре свега у солидарности коју стварају као и идентитетско самопотврђивање, показује значај и могућност одбране, што је најочигледније на примеру црногорских литија 2020. године и њиховог културно-политичког значаја.

Четврто поглавље поред литија се бави феноменом и значајем славе. Слава је сложени идентитетски, историјски, културни, религијски и друштвени феномен који је недвосмислен знак српског наслеђа и тврди етнокултурни маркер. Она игра посебну улогу у светлу нових генетских и генеалošких истраживања (Српски ДНК пројекат; poreklo.rs), повезујући је с родовима егзактним научним методама. Слава се као и Y хромозом преноси патрилинеарно, па су тако хаплогрупе у последње време постале значајан аргумент у дебатама о идентитету. Ова веза је значајна у потврђивању етногенезе и идентитета и, као и слава, она је повезница с прецима и српским идентитетом. Тодоровић сматра да су слава и хаплогрупе значајне у борби против етничког инжењеринга.

У петом поглављу (*Заветі и идентіиїейт – живљење и стварање светіих идеја (сїрукіурно-семаніичка и оіледна размайрања)*), фокус је на идеји „завета“, односно феномену српских завета као што су косовски, светосавски, јасеновачки итд, и њихова улога у креирању српског идентитета. Хришћанског порекла, завет је специфична врста културног обрасца (сакрализованог) правца деловања и одлука о садашњости и будућности народа који га прихвата. Постоје разне врсте завета (Богу, породични, брачни, народни, задужбинарски), а могу бити и територијални (косовски, јасеновачки, војвођански) што одговара културно-историјским претензијама, било као израз српског етничког простора, одузетог, или неповраћеног. Вера и завети су одржали српски идентитет под туђом влашћу и обновили су државе (Србију и Црну Гору). Уско су повезани с идејом о заветном народу (Нови Израил). Због њихове природе давања јасних смерница, али и историјске

потврде значаја за народ, аутор их сматра врло значајним у одбрани идентитета.

Последња два поглавља (*Видокруї српске идеје и мисије – одговори на идентитетска разарања и примарни идејни системи и етнокултурни обрасци; Суновраї и буђење Нової Израїља – завршни осврїти и рекаїтулације*) су закључна, с ауторовим освртима на претходна поглавља уз предлоге практичних модела одбране. Првенствено почиње са питањем зашто у јавности нема говора о покушајима деконструкције и о антисрпском говору, као и зашто не постоје неке политике одбране. Говори и о продуженом геноцидном стању где је демографија, односно бела куга, јасан показатељ (окупационог) стања нације, као и духовна криза. Уз критику постојећег стања, даје конкретне предлоге базиране на моделима из претходних поглавља.

Монографија може бити јасан путоказ стејкхолдерима како заштити национални идентитет. Једно од опажања у њој јесте проблем правног одсуства препознавања антисрбизма (као што већ постоји о антисемитизму). Такође представља један од ретких покушаја да се из домена етнологије говори о оваквој теми. Међутим, због природе саме теме може наићи на многе критике, као и због идеолошке пристрасности с којом је писана. То се пре свега односи на наглашавање значаја православне вере у креирању, обнови и заштити идентитета. Аутор предлаже освешћивање језгра колективне свести Срба, али читаоци који себе сматрају делом српског етноса а који имају секуларне сентименте, или су пак атеисти или припадници других конфесија, имаће потешкоћа да се пронађу у неким описима идентитета и да усвоје предложене моделе одбране. Монографија се позиционира унутар примордијалистичког разумевања нације, где се идентитет схвата као историјски континуитет утемељен у културним и духовним обрасцима, што је у супротности с конструктивистичким приступима који нацију виде као модерни пројекат. Такође, књига може наићи и на критике због биологизације идентитета и због употребе неких аргумената који потичу из аутохтонистичке школе историје, што готово увек наилази на снажан отпор код српских историчара.

Оно што представља значајан допринос јесте ближе разумевање основних представа идентитета, начина његовог формирања, као и указивање на проблеме антисрбизма и деконструкције идентитета. Као текст који истовремено тумачи, брани и нормативно усмерава идентитетске процесе, монографија превазилази оквир класичне етнолошке студије и улази у поље културне политике. Највећа вредност књиге није у понуђеним решењима, већ у артикулацији проблема који се у

јавном простору често интуитивно осећају, али ретко систематски анализирају. Без обзира на идеолошку усмереност, дело представља подстицај за даљу научну расправу о динамици националног идентитета у условима глобализације и културних конфликта.

ДЕЈАН ПЕТКОВИЋ

Етнографски институт САНУ

dejan.petkovic@ei.sanu.ac.rs

<https://orcid.org/0009-0004-4868-0559>

Сањају ли киборзи смак света?

Лидија Делић. *Глад, а српска? Мали појмовник – од фолклора до трансхуманизма*. Нови Сад, Академска књига, 2025, 306 стр.

Лидија Делић је у претходних двадесетак година објавила неколико монографија и велики број студија у научној периодици и зборницима. Један део њених истраживања тиче се традиционалне културе и усмене књижевности, на првом месту онако како се јавља у „класичној“ епској поезији (*Животи ејске њесме*, 2006). Други део окренут је српској и светској ауторској књижевности (Томас Ман, Сарамого). На крају, Лидија Делић пише о савременој популарној култури, медијима, интернет култури и о појавама чије су границе између науке, филозофије и култа често нејасне, као што је трансхуманизам. Али и у прилозима везаним за последње теме истражује се веза с наслеђем архајског и митског мишљења и устаљеним фолклорним обрасцима (*Змија, а српска*, 2019). У новој књизи ауторка је обухватила све поману аспекте. Изабране су важне теме или „блокови“ који се понављају у различитим видовима културе (глад, камен, бик, смрт, гроб, жртва, ковид, лек, сећање, чудо, ђаво, баба, идеологем, пророчанство, метеорологија, невреме, трансхуманизам) и систематизовани као својеврстан лексикон. У обради сваког од ових појмова ауторка се креће „хоризонтално“ и „вертикално“. Наводе се примери из фолклора, као и различитих књижевних, филмских и ликовних дела, из сфере медија (новине, портали, огласници, друштвене мреже) и из научног и футуристичког дискурса. Овим појмовима налазе се примери у делима усмене књижевности, и то у широком жанровском распону (епска и лирска песма, балада, предање, мале форме). Није реч тек о паралелама и навођењу интернационалних мотива и типова. Појаве из историјски различи-

тих слојева културе постављају се у такав однос у ком старије форме помажу разумевању новијих, блиско поступку „историјске поетике“. Тако се у савременим рекламама, трансхуманистичким пројектима или катастрофистички формулисаним клишеима временских прогноза откривају манифестације фолклорних образаца, који су изрази архаичног погледа на свет. Медијски извештаји о чудесним излечењима препознају се као жанр предања; метеоролошка предвиђања откривају есхатолошку, апокалиптичку основу; наративи о ковиду – прва епидемија, како ауторка наводи, на коју је фолклористика одмах глобално реаговала – активирају представе о смрти преко реда или смрти због греха и прекршаја. Жеље крионичара (које се посматрају са становишта низа логичких последица које би њихово остварење донело) за вечним животом разумеју се као варијанта вампиризма.

Релевантност оваквог приступа је вишеструка. Теме попут пандемије или пројеката савремених научника и иноватора сагледавају се на нов начин који им пружа перспективу ширу од савременог друштвеног контекста. С друге стране, фолклор који се често популарно још увек посматра као остатак прошлости конзервиран у збиркама из 19. века или у раду културно-уметничких друштава, открива се као жив и присутан у савременом говору. Мада је фолклористима и антрополозима ово добро познато, како се књига бави темама ширим од уско дисциплинарних и намењена је читаоцима различитих специјализација, овај налаз треба истаћи. Хуманистика уопште, као и фолклористика посебно, често се у савременим популарним представама посматрају као области које морају да оправдавају своје постојање (и финансирање) у високошколским и истраживачким институцијама. Ова врста имплицитне или експлицитне критике најчешће иде кроз успостављање опозиције застарело/савремено и технологија-наука/хуманистика. Хуманистика понекад упада у покушај усиљеног доказивања сопствене актуелности и релевантности тиме што би се показао њен значај за савремену науку (а што би управо било усвајање сцијентистичког и техницистичког мишљења). Ауторка је обрнула ту перспективу. *Глад, а срџска?* показала је релевантност и фолклора (укључујући, наравно, мит) као грађе и његовог проучавања за разумевање оних појава које се виде или које се саме представљају као одлике сâме савремености (и будућности), попут технолошких футуро-утопија или проблематике медијских садржаја и друштвених мрежа (од „високог“ нивоа велике дебате коју је покренула чувена фотографија Кевина Картера из рата у Африци до свакодневног искуства корисника интернета). Актуелност ових тема није потребно истицати. Мало пре изласка књиге, корифеј

ових пројеката, Илон Маск, стекао је (и изгубио) политички положај, дотад непостојећи у америчкој државној управи, с ког је могао непосредно да утиче на вођење америчке политике. Ауторка је уронила у један особен футуристички свет који као да је изашао из говора лудих проналазача из филмова, као и у свет теоретичара завера који ове претходне разоткрива по подкастима, Јутјуб каналима и јавним наступима: *brain upload*, *mind cloning*, *interbrain*, крионика, тераформирање – само су неке од замисли које су и једнима и другима свакодневни живот. Испод тих наратива откривају се обрасци везани за древне концепте чуда, другости, есхатологије, какви се јављају и у миту. Сви ти пројекти постављају себе у перспективу наводне будућности коју стварају и из које суде о релевантности појава савременог света. Фолклористика, за коју се чини да не може бити даље од њих, у прилозима Лидије Делић открива сродност ових представа с фолклорним, архаичним изворима, па и њихов извор, постављајући их тако у критичку перспективу.

У оваквом приступу ауторка је успешно избегла својеврсни редуccionизам коме сродни приступи (препознавање „фолклорних елемената“, митска критика) могу лако постати склони, а то је да се једноставно препознају одређени старији обрасци. Прецизно се наводе и разлике које постоје између старих и савремених појава, а разматрањем узрока ових промена ауторка показује да су те новине културни индикатори савременог света: профит, глобализација или менталитетска промена. Ова последња нарочито се види у доживљају, на пример, смрти, породице и личности или у култу младости и здравља који мења наслеђене обрасце. Врлина ових „одредница“ (заправо студија) јесте јасно оцртавање културних, историјских и друштвених специфичности у којима се одређена тема остварује. Изврсна илустрација ове интерпретативне сензитивности и вештине јесте рад о „путовању“ Косовке девојке од усмене песме до Мештровића и интегралног југословенства.

Посветили смо нешто већу пажњу најновијим појавама попут поменутих сцијентистичких због њихове актуелности и зато што њихово повезивање с фолклористиком открива нове углове посматрања и могућности саме фолклористике. Али и читалац који се занима само за област традиционалне културе наћи ће овде низ доприноса: на пример, о биду у фолклору (српском и компаративно узетом) или о представама смрти у тужбалицама и песмама из Другог светског рата. Исто важи и за прилоге који су посвећени писцима, попут Теда Ђанга или Мирјане Новаковић и њиховим разноврсним, често изненађујућим, везама с фолклорним темама.

Што се методологије тиче, Лидија Делић је „пекла занат“ на традиционалној фолклорној грађи, првенствено на епској поезији, где се нарочито бавила моделима и формулама, чиме је дала допринос специфично националној варијанти теорије усмене формулативности. Истовремено је била ангажована у пројектима дигиталне хуманистике, односно дигиталног представљања културног наслеђа. Појмови ових приступа уграђени су и у овај појмовник, али су и проширени. Лидија Делић је уочила особиту интерпретативну продуктивност коју нуди концепт метафоре Лејкофа и Џонсона, за које тај термин не означава тек стилску фигуру већ начин мишљења. У том смислу можемо закључити да је реч о књизи која има основу у темељном познавању фолклористике (народне културе), али која, хватајући се у коштац с најактуелнијим и најизазовнијим питањима, припада области културологије. Нарочито се у овом погледу истичу прилози који се баве темељним антрополошким питањима сваке културе, попут односа према смрти и сахрањивању или жртвовања.

О ширини приступа довољно говори и списак извора и литературе који обухвата близу тридесет страна. Књига ће бити корисна специјалистима из различитих хуманистичких и друштвених дисциплина (књижевност, етнологија и антропологија, историја, историја уметности, комуникологија, журналистика). Књига се може читати као целина, али се поједине одреднице, како је и замишљено, могу читати засебно или је могуће читати књигу напрескок, у зависности од теме која читаоца занима. На крају, као нарочиту врлину истичемо то да, без обзира на висок теоријски ниво, књига није писана херметичким језиком пуним стручних термина. Излагање је врло јасно и прецизно, многе студије и теорије представљене су у уводним деловима поглавља/одредница на узорит, готово уџбенички, а сажет начин, док је њихова примена на грађу и аргументација таква да води читаоца ка новим погледима.

НЕМАЊА РАДУЛОВИЋ

Филолошки факултет Универзитета у Београду
nem_radulovic@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0001-6572-0787>

„Бесмртни мотив“: историјским, социокултурним и политичким траговима балканског вампира

Danilo Trbojević, *Balkan Vampires: Society, Politics, Representation*. Routledge, Abingdon and New York, 2026, 256 pages

Књига Данила Трбојевића *Balkan Vampires: Society, Politics, Representation* (Балкански вампири: друштво, политика, репрезентација) истражује начине на које мотив вампира из балканског фолклора прожима модерне социокултурне и политичке сфере, откривајући вампира не само као митску фигуру и остатак традиционалних веровања, већ као снажан симбол културног и политичког дискурса, који активно учествује у обликовању савремених културних и друштвених идентитета. Аутор наглашава да књига нема за циљ егзотизацију руралних заједница нити карактеризацију саговорника као сујеверних, наивних или необразованих – већ да открије да они, као и сви људи широм света, настоје да схвате свет око себе и да се боре са животним изазовима, неретко дубоким и комплексним. Ослањајући се на богатство етнографског материјала, књига ће бити корисна научницима из области антропологије, културних студија, фолклора, демонологије, историје и шире. Предговор за књигу написао је проф. др Слободан Намовић, који наглашава да је аутор међу првим савременим српским етнологима поново отворио питање вампирске форензике и медицинских аспеката вампиризма о којима се говорило у глобалној науци, проширујући претходне перспективе, као и то да је међу првима у српској етнологији и антропологији проучавао употребу мотива вампира у политичкој комуникацији, али и поставио питање парадокса који постају очигледни кад се веровања о вампиру посматрају као нематеријално културно наслеђе, посебно онда кад такво наслеђе постане основа за иницијативу регионалног туризма и економског развоја.

Прво поглавље *Сенке и значења* објашњава методолошки и теоријски приступ, односно комплексност субјекта истраживања коме је било неопходно прићи с разноврсних методолошких становишта. Аутор методолошки приступ одређује као интерпретативни, фокусирајући се на анализу процеса стварања значења разумевањем социокултурног контекста у ком су та значења настала, као и појединаца који производе и користе одређене симболе на специфичне начине

и у посебне сврхе. Како би се то постигло, аутор домаћи етнографски материјал употребљава као референцу у односу на богату грађу коју је прикупио, али и истиче место вампира у метрополитској и популарној култури, односно његову употребу ван традиционалног контекста. Теренско истраживање, спроведено у периоду од 2007. до 2025. године, обухватало је обилазак више од стотину заједница на подручју Србије, претежно руралних, где су вођени разговори с неколико стотина саговорника, чија сећања, мисли и исповести испуњавају књигу на један интиман начин, који сведочи осећају блискости, разумевања и поверења које се развило између истраживача и његових саговорника. Истраживање нема за циљ да трага за „древним или логичним коренима“ или „аутентичним“, идеал-типским моделима вампира, већ разумевање његових савремених облика, функција и симболике унутар друштвене динамике данашњих сеоских заједница Србије.

Друго поглавље пружа преглед истраживања вампира у Србији. Постоје извори који говоре о народним веровањима у натприродна бића у Србији који датирају још из средњег века – *Номоканон* Светог Саве из раног 13. века, *Душанов законик*, црквене и правне критике народних веровања и пракси – међутим, (научно) интересовање за вампире на просторима Балкана започиње током 18. века, на захтев Хабзбуршке монархије, услед вести о наводном вампиризму у селима Србије и Хрватске. Извештаји који су написани на основу ових запажања постали су први извори о вампирима у западном свету. Истиче се критички положај према вампиризму који су заузели истакнути филозофи просветитељства, потом романтичарска перспектива 19. века која фолклорна веровања користи као уметничку и филозофску инспирацију, те их популаризује међу читаоцима и академским круговима, доприносећи сакупљању грађе на територији Балкана и Србије међу фолклористима и раним етнографима. Истиче се значај Вука Стефановића Караџића, кад су у питању домаћи рани фолклористи и етнографи, Тихомира Ђорђевића, чија се монографија *Вампир и грџа бића у нашем народном веровању и предању* сматра једном од најзначајнијих монографија о вампирима, Веселина Чајкановића, Душана Бандића, а потом и многих других савремених антрополога и научника који су пружили свој допринос приликом проучавања вампира.

Треће поглавље *Многа лица сеоској вампира – истрајом културној континуитету* пружа детаљне увиде у карактеристике вампира, истиче компаративну анализу историјских и етнографских извора из периода осамнаестог, деветнаестог и двадесетог века и података сакупљених током истраживања, односно података из прве две деценије

двадесет првог века. Поглавље у том смислу пружа традиционално одређење вампира, али и савремене описе који поједине карактеристике искључују, а поједине додају, укључујући податке о томе ко може постати вампир, приче о начинима на које се постаје вампир, описе изгледа, трансформације и манифестације вампира, места и времена његовог уобичајеног појављивања, утицај на заједницу, мере превенције, заштите и елиминације вампира (које укључују богоугодан живот, поштовање начела заједнице, праћење протокола за испраћај у загробни живот, адекватну припрему тела покојника, уништавање тела вампира и сл.) – будући да се појава демона углавном интерпретира као опасност и лоше знамење не само за појединца, већ за целокупну заједницу.

Поглавље *Метаморфозе вампира у контексту српског села* наглашава да веровање у вампира није универзални мотив свих српских села, као и варијације препознатих карактеристика вампиризма – засноване на социокултурним факторима који су извршили утицај на веровања о вампирима и његову функцију. Истичу се веровања и културне праксе повезане с начинима на које се заједнице опходе према телима преминулих, посебно кад су у питању блиски покојници. Једна од основних карактеристика приликом препознавања вампира био је феномен „постхумног живота ткива”, односно физичке карактеристике које су истичале односе природе и културе, добре и лоше смрти, чистоте и опасности. Истовремено, овај одељак пружа увид у улогу коју крв носи у традиционалним вампирским наративима, указује на сексуалну и предаторску природу вампира, комплексност патријархалних партнерских односа, односно употребу ових аспеката вампиризма у животу заједнице.

Поглавље *Вампир између два погледа на свет* представља вампира као симбола локалног погледа на свет, не само путем социокултурне улоге у демонолошким наративима и фолклорним веровањима, већ и као симболичку рефлексiju колективног културног, религијског и политичког идентитета сеоских средина. У том контексту, етнографски материјал, као и изражени ставови о локалним веровањима, схваћени су не само као остаци прошлости, већ као савремени феномени културне интимности. Демонолошка предања посматрају се као медијум путем ког су се чланови сеоских заједница едуковали, не само по питању одређених бића, места или феномена, већ по питању норми, вредности и веза које чине структуру живота унутар заједнице. Спољашњи центри моћи, попут државе и цркве су неретко, у покушајима редефинисања социјалних реалности и културног идентитета села, инстру-

ментализовали вампира као симбол традиционалног сеоског живота, приказујући га као заосталу, ирационалну фигуру културног отпора, ког је било пожељно искоренити у корист јединственог социокултурног поретка. Шесто поглавље *Вампир између моћи и њоја* приказује вампира као „Другог“, чију инструментализацију спроводи трећи, спољашњи фактор – западњачка наука, уметност и популарна култура. Приликом конструисања дискурса балканизма, вампир је послужио као културни диференцијатор између западне надмоћи и балканске инфериорности, односно два система реалности. Иако вампир више није само производ Балкана, он и даље стоји као симбол страног, опасног и маргиналног, а дело које наглашава ово схватање јесте роман *Дракула* Брема Стокера; у овом одељку аутор истиче и друге значајне савремене представе вампиризма у области књижевности и популарне културе.

Наредно поглавље *Бренд или ѿерей: вампир између инѿимној веровања и јавној добра* испитује начин на који туристички наративи могу комерцијализовати, изменити, потиснути или пак оживети локално наслеђе и истиче напетост између локалних и глобалних представа вампира, разлику између „аутентичног“ и „музеализованог“ вампира у оквиру јавног приказивања културног наслеђа, као и постојање вампирског туризма у Србији, Хрватској, Бугарској, Румунији, али и у другим земљама јужне и централне Европе. У случају Србије, три села се сматрају творцима српских и глобалних прича о вампирима: Кисилево, повезано с првим „научно забележеним“ случајем вампиризма Петром Благојевићем; Медвеђа, село Арнаута Павла, другог забележеног вампира из Србије, и Зарожје, дом најпознатијег српског вампира Саве Савановића.

Осмо поглавље *Светови у дисонанци: фолклор, веровање и ѿишање реалности* истиче не само културне реалности сеоског живота, већ и становишта према којима појединци путем индивидуалног схватања мотива вампира рефлектују своје ставове и вредности према ширем друштвеном контексту. Иако се стиче утисак да је сеоска заједница „центар света“ својим припадницима, она се не може схватити као хомогена средина, а ставови о локалном идентитету, наслеђу и стварности нису јединствени, те припадају појединцима, што аутор и наглашава – концепт села (као и концепт вампира) користи се за посматрање света „малог“ човека, чији хабитус представља пресек различитих генерацијских, културних и политичких утицаја који су обликовали идентитете, имагинације и онтологије, склоних променама и утицајима (пост)модернизма. Поједина веровања бивају редефинисана – међутим, њихова снага и социјална улога рефлектују

специфичне погледе на стварност, специфичне односе савременог и древног, задржавајући нематеријалне форме које одржавају значење заједнице, традиције и културне афирмације. Вампир (чије карактеристике се после смрти не мењају) у том смислу остаје симболички члан заједнице, а његово постојање зависи од способности адаптације и кохабитације са заједницом.

У последњем поглављу *Од заборавља до вечности (и обрнуто)*, у завршним напоменама, истиче се да је фокус истраживања разумевање комплексности и промене света унутар руралних заједница које размишљају о вампирима. У том смислу етнографски материјал служи као полазиште за дубљу анализу културних, социјалних и симболичких аспеката села, посебно оних који указују на демонолошка бића, попут вампира, који у симболичком смислу представља призму кроз коју су се посматрали начини схватања света описани у наративима саговорника, али и медијатора и диференцијатора између различитих друштвених група, процеса и средина. Књига обухвата кључне аспекте вампира као симбола, попут његове улоге у традицијама и културним идентитетима балканских заједница, утицај социјалних, културних и политичких промена у перцепцији и трансформацији симбола, његову адаптабилност у савременом контексту, с посебним нагласком на феномен културне интимности и улоге вампира приликом културне афирмације локалних заједница. Завршна разматрања наглашавају да је у питању само почетак истраживања једне комплексне тематике, мотива који остаје бесмртан, упркос социјалним и културним променама окружења у којима се замишља и препричава.

МАРИНА МАНДИЋ

Етнографски институт САНУ
marina.mandic@ei.sanu.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0002-8689-2788>

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

39(05)

ГЛАСНИК Етнографског института САНУ = Bulletin of the Institute of Ethnography
SASA / главни и одговорни уредник Бранко Бановић. - Књ. 1, бр. 1/2 (1952)- . -
Београд : Етнографски институт САНУ, 1952- (Београд : Финеграф). - 24 cm

Три пута годишње. - Друго издање на другом медијуму: Гласник Етнографског
института САНУ (Online) = ISSN 2334-8259
ISSN 0350-0861 = Гласник Етнографског института
COBISS.SR-ID 15882242

